

sociologický časopis

2

ROČNÍK 24

1988

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Dělnická třída a strategická linie XVII. sjezdu KSČ ● Vědecké fakty ● Mládež jako faktor sociálního rozvoje ● Percepce umění jako element společenské reprodukce živo-

ta ● Životná úroveň—rast alebo rozvoj? ● K metodickým otázkám vytváření fondů banky dat výzkumů veřejného mínění ● Recenze ● Zprávy a informace

**Sociologický
časopis
Социологический
журнал
Sociological
Review
Sociologische
Zeitschrift
Revue
de Sociologie**

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. ing. Dalibor Holda, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

dr. Jan Keller

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Petr Sak, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 2/1988

STATI

- Huláková M.: Dělnická třída a strategická linie
XVII. sjezdu KSČ 11.
Rychtařík K.: Vědecké fakty 12.
Kolektiv autorů: Mládež jako faktor sociálního
rozvoje 140
Gabal I.: Percepce umění jako element společen-
ské reprodukce života 161
Kučerák J.: Životná úroveň — rast alebo rozvoj? 182

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Dvořák P.: K metodickým otázkám vytváření
fondů banky dat výzkumů veřejného mínění 200

RECENZE

- Zeman J.: V. Cirbes a kol., Filozoficko-metodolo-
gická východiská spoločenských vied 214
Mansfeldová Z.: Pracovní kolektiv a utváření
osobnosti 216
Demjančuk N.: P. S. Dyšlevij — L. V. Jacenko,
Regulacija tvorčeskoj dejatel'nosti 218

ZPRÁVY A INFORMACE

- Cechák V.: Mezinárodní kongres „Pohyb a sport
v životě žen“ 221

**Dělnická třída a strategická inie
XVII. sjezdu KSČ**

K odkazu února 1948

MARIE HULÁKOVÁ

 Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V komplexu otázek spjatých s budováním socialismu, s jeho současnou a budoucí etapou, má klíčový význam urychlení vědeckotechnického pokroku. Je rozhodujícím článkem rozvinutí produktivních sil společnosti v té vývojové etapě lidské historie, v níž je společnost schopna vědomě uplatňovat zákonitosti vyplývající z vnitřní jednoty přírodně historického procesu. Určení hlavního článku tohoto procesu v socialistické společnosti proto neznamena jeho vytržení ani z komplexu sociálně politických, politicko-ideových a kulturních souvislostí, ani z kontinuity jeho konkrétně historického zakotvení v přítomnosti, minulosti a budoucnosti jednotlivých zemí, zemí socialistického společenství a světa jako celku. Závěry, k nimž došly jednotlivé komunistické a dělnické strany při analýze reálných společenských procesů a určení vědeckotechnického pokroku jako hlavního článku uskutečňování společného cíle, naopak potvrzují vzájemnou spjatost všech stránek společenského rozvoje, jeho procesuální charakter podmíněný jeho přírodně technickou a ekonomicko-sociální základnou.

* * *

Poznat současnou podobu a mechanismus vnitřní dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů znamená, teoreticky vzato, přiblížit se k pochopení vnitřní jednoty přírody a společnosti i člověka jako produktu přírodně historického procesu uskutečňovaného ať vědomě nebo nevědomě prostřednictvím jeho tvořivé činnosti. Prakticky jde o konkretizaci úkolů plynoucích z vědomého využívání historických zákonů v současné vývojové etapě. Tyto zákony se pro-sazují ve stále spleťtějších střetávání představ, vůlí a potřeb národů, tříd, skupin a jednotlivců, realizují se křivolace, nerovnoměrně a často v matoucí časové nesouměřitelnosti rozvojových stupňů a rozmanitostí rozličných enkláv lidského rodu.

Realizace závěrů o dynamice dalšího sociálně ekonomického vývoje zemí socialistického společenství vyjevila dosud málo teoreticky prozkoumanou problematiku časoprostorových souvislostí rozvoje socialismu v jednotlivých zemích i socialismu jako celku, stejně jako časoprostorovou konkrétnost jeho vertikálních i horizontálních struktur v ekonomicko-sociálním i ideově politickém smyslu. Dosavadní zkušenosti z uplatňování vědeckotechnického pokroku v jednotlivých zemích tak prokázaly, že v socialismu — jako vývojově vyšším typu společenského uspořádání — nelze nejen nadřazovat vědeckotechnický pokrok zákonitým sociálně ekonomickým procesům, ale nelze ani zužovat kritéria technicko-ekonomické efektivnosti na kritéria pouze ekonomická, nebo naopak z druhé strany opomíjet či „změkčovat“ technická a ekonomická kritéria a jejich objektivně nekompromisní působení úzce pojatými a krátkodobými sociálními zřeteli. Jednostrannosti obojího druhu, vedoucí k subjektivismu „technokratického“ nebo „abstraktně humanizujícího“ typu, narušují identitu socialismu jako společenského řádu a rozkolísávají hodnoty, jejichž je socialismus historicky zákonitým dědicem. Rozhodujícím činitelem při jejich

rozvíjení a prohlubování je uplatňování historického poslání dělnické třídy. Teoreticky je vyjádřeno v dialekticko-materialistickém pojetí dějin a prakticky je ověřováno samotnou výstavbou socialismu.

Strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje, formulovaná na XVII. sjezdu KSC a úzce spjatá s *Komplexním programem vědeckotechnické spolupráce zemí RVHP do roku 2000*, se pak nejvýrazněji dotýká dělnické třídy, která vstupuje do tohoto, v mnoha ohledech kvalitativně nového historického procesu, a zároveň do něho vnáší i kontinuitu svých vlastních zkušeností a sociálně ekonomických i politicko-kulturních přeměn, jejichž byla nejaktivnějším aktérem, a spolu s tím i kontinuitu přeměn, jimiž prošla celá naše společnost v jednotlivých etapách budování socialismu.

* * *

Sociálně ekonomický, politický a kulturní rozvoj dělnické třídy v prvním období socialistické výstavby souvisel s industrializací země, s kolektivizací zemědělství, s demokratizací veřejného života, vzdělání a kultury. Charakterizoval jej početní růst dělnické třídy za současného sbližování kvalifikační a vzdělanostní úrovně jejích jednotlivých oddílů. Se sociálně politickými a sociálně ekonomickými změnami docházelo k úpravám platů dělníků tak, aby byly odstraněny tzv. hladové mzdy a nepřiměřené rozdíly vzhledem k pracovníkům ostatních kategorií. Tím se sbližovala i orientace spotřeby a životní úroveň v rámci sociálně třídní struktury jako celku. Sociální zákonodárství po únoru 1948, kdy přešla politická moc plně do rukou dělnické třídy a ostatních pracujících, zakotvovalo sociální jistoty a sociální rovnost občanů nejen v oblasti pracovní, ale i ve zdravotnictví, v sociálním zabezpečení a v sociální péči.

Pro politické řízení sociálně ekonomických procesů bylo v první etapě dominantním kritériem dosažené sociálně ekonomické úrovně porovnávání s minulostí kapitalistického Československa, válečného období a s úrovní zemí tehdejší poválečné Evropy. Dosažené výsledky v dané historické situaci splňovaly očekávání převážné většiny našich národů, pokrokové inteligence a dělnické třídy v prvé řadě.

Objektivně bylo dosaženo rychlé obnovy československého národního hospodářství, politické stabilizace a relativní rovnovážnosti mezi vývojem výrobních sil a výrobních vztahů, mezi ekonomickou a politickou stránkou rozvoje, spojenou s odstraňováním sociálně ekonomických rozdílů mezi českou a slovenskou částí republiky. Tento proces měl převážně extenzivní formu, v níž se později stále patrněji projevoval i jeho vnitřní rozpor. V obecné rovině byl identifikován jako rozpor uvnitř výrobního způsobu.

Dělnickou třídou byl tento rozpor rozpoznáván zejména v rostoucím napětí mezi objektivně se rozvíjejícími vlastními potřebami a potřebami společnosti jako celku (a to především prostřednictvím práce vykonávané v podmínkách socialistické formy vlastnictví) a způsobem řízení národního hospodářství. Toto napětí se projevovalo bezprostředně v konkrétní práci dělníků a ve způsobu její organizace uvnitř pracovních kolektivů a výrobních jednotek. Aktivita dělníků, uvolněná změnou výrobních poměrů, se soustřeďovala zejména na snahu uvádět do souladu stále náročnější podmínky a požadavky vykonávané práce se socialistickým způsobem života. Výrazným projevem v tomto směru byl vznik a rychlé rozšíření Brigád socialistické práce s ústředním heslem „socialisticky pracovat — socialisticky žít“ na přelomu padesátých a šedesátých let. Postupně se do tohoto hnutí zapojovali i další pracující z řad inteligence a pracovníků v zemědělství. Komunistická strana i revoluční odborové hnutí

jim poskytovaly všestrannou podporu. Přes významné úspěchy, jichž toto hnutí dosahovalo a k němuž se v průběhu dalších let přiřazovaly i další formy iniciativy, jako bylo hnutí novátorů a zlepšovatelů a v pozdějším období Komplexní racionalizační brigády a brigádní formy práce a odměňování, se stále více ukazovalo, že pouze tímto způsobem nelze odstranit narůstající problémy. Stále zřetelněji se do popředí dostávala náročnější kvalitativní kritéria uspokojování současných potřeb společnosti a pracujících, spjatá s rozvojem vědeckotechnické revoluce, a to ne již vzhledem k minulosti, ale k budoucnosti.

Právě tato kritéria však nelze uplatňovat v ekonomické, sociální či v politické oblasti jen v rámci naší, československé společnosti, ale pouze v rámci celého socialistického společenství, spojenými silami socialismu jako světové společenské soustavy, v komplexním technickém, sociálně ekonomickém a politicko-kulturním procesu integrace. Jeho jádrem je integrace vědeckotechnická a technicko-ekonomická. Tato integrace se však uskutečňuje s ohledem na základní rozpor epochy — rozpor mezi dvěma hlavními společensko-politickými soustavami — v podmínkách narůstání globálních problémů a aktuálního ohrožení obyvatelstva jadernou katastrofou. Na konkrétní projevy a způsob řešení tohoto základního rozporu podstatnou měrou působí i složitá situace zemí, které vstupují do celosvětových souvislostí a hledají přitom optimální trajektorii své vlastní politické a sociálně ekonomické orientace v souladu s vlastními dějinami, kulturou a budoucností světa jako celku.

Všechny tyto souvislosti, v nichž československá dělnická třída ve spolupráci s ostatními pracujícími usiluje v současné době o intenzifikaci národního hospodářství a veškerého života na úrovni dosažených a předpokládaných vymožeností vědeckotechnické revoluce, vytvářejí nová napětí a rozpory. Z hlediska československé společnosti nevylývají již především z potřeby vést zápas o samotný socialismus a vědomí nezbytnosti všeobecné účasti na jeho výstavbě. Podle soustavně prováděných sociologických průzkumů a výzkumů veřejného mínění se pro socialismus vyslovuje naprostá většina obyvatelstva, stejně tak jako o nezbytnosti aktivně se podílet na jeho výstavbě nejen v ekonomicko-sociálním, ale i v politickém a kulturním ohledu.

Dynamizace společenského procesu, jejímž základem je akcelerace vědeckotechnického rozvoje a demokratizačních procesů, zvýrazňuje dnes rozpory mezi současností, nejbližší budoucností a dlouhodobějším výhledem. Řešení těchto rozporů zakládá budoucnost socialismu jako celku i způsob realizace historické role dělnické třídy v celospolečenském i individuálním rozměru současných i příštích generací, a to nejen dělnické třídy, ale všech pracujících. Sociálně ekonomický rozvoj dělnické třídy však zůstává podstatnou složkou všech společenských procesů a socialistických přeměn celé sociálně třídní struktury. Vytváření socialistické beztřídní struktury však už nemůže jít cestou takového způsobu myšlení a jednání, které neodpovídají novým, náročnějším podmínkám. Konkrétně jde o to překonávat zaostalé stereotypy práce a života jako dnes už konzervativní způsoby uskutečňování sociálně ekonomických a kulturních přeměn, jež byly vytvořeny v době převážně extenzivní politicko-hospodářské praxe.

* * *

Usilí strany o překonání převážně extenzivních forem plánování a řízení národního hospodářství a tomu odpovídajícím způsobem společenského života se projevovalo zejména orientací na využívání vědeckotechnických poznatků jako rozhodujícího článku rozvoje výrobních sil; na zkvalitňování plánování a řízení národního hospodářství a zvýšení aktivní účasti dělnické třídy a ostatních pracujících na řízení ekonomiky i veřejného života, na snižování materiá-

lových a energetických vstupů do výroby. Již v sedmdesátých letech a zejména na přelomu desetiletí byla přijímána i řada zcela konkrétních opatření k intenzifikaci ekonomického rozvoje jako podmínky k zabezpečení růstu a zkvalitňování potřeb a úrovně života pracujících. K nejzávažnějším z nich patřil *Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980*. Nedostatky při jeho uplatňování a jejich příčiny byly kriticky posouzeny na červnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1983. Bylo konstatováno, že se „stále nedaří v žádoucí míře uplatňovat vědeckotechnický rozvoj jako hlavní faktor intenzifikace národního hospodářství“. Jedna z hlavních příčin byla spatřována v tom, že se vědeckotechnický rozvoj dosud nestal osou plánování a řízení, že zápas o široké a důsledné uplatňování výsledků vědeckotechnického rozvoje dosud není obsahem veškeré řídicí plánovací a organizátorské práce a v řídicí a rozhodovací praxi přetrvávají ve velkém rozsahu extenzivní přístupy. Bylo poukázáno na to, že „současný mechanismus řízení nevytváří dostatečně účinný tlak, doslova hlad a vpravdě existenční zájem na inovaci výroby a výrobních programů, zvyšování kvality a touto cestou i na dosahování vysoké efektivity výroby“ [8. zasedání 1983 : 14–15].

Z prováděných analýz vnitřních i mezinárodních podmínek intenzifikace pak vyplynula komplexní formulace strategie urychlení ve vazbě na mezinárodní spolupráci, zejména na *Program vědeckotechnické spolupráce zemí RVHP do roku 2000*, a v provázanosti ekonomicko-technických a ekonomicko-sociálních stránek [Hlavní 1986 : 426–477]. Ještě v roce 1986 byly vypracovány *Zásady přestavby hospodářského mechanismu v ČSSR* a schváleny ÚV KSČ a vládou v lednu 1987, včetně *Zásad komplexního experimentu zvýšení samostatnosti a odpovědnosti hospodářských organizací za efektivní rozvoj* [Dokumenty 1987]. Tento experiment se také v současné době ve vybraných ekonomických jednotkách uplatňuje. Získávané zkušenosti se promítají do řady legislativních opatření v duchu *Zásad přestavby hospodářského mechanismu*, jako je v současné době *Návrh zákona o státním podniku*, *Návrh zákona o zemědělském družstevnictví* a *Návrh zákona o výrobním, spotřebním a bytovém družstevnictví* předložených k veřejné diskusi. Přijímaná opatření, s jejichž příznivým vlivem se počítá již při plnění úkolů 8. pětiletky, se plně uplatní při koncipování 9. pětiletého plánu na léta 1990–1995 a v dalším sociálně ekonomickém rozvoji, opřeném o prognózy společenského rozvoje v delším časovém horizontu.

Strategie urychlení formulovaná XVII. sjezdem KSČ a následná realizace jeho záměrů orgány celostátního řízení a plánování dávají pozitivní odpověď na problémy, které jsme zjišťovali ve výzkumech dělnické třídy jako objektivní překážky intenzifikace v technickém a technologickém vybavení výroby, v jejím řízení, organizaci a odměňování. Ve výzkumech jsme se setkávali s vysokým zájmem o novou techniku a technologii, se značnou mírou informovanosti o nejprogresivnějších trendech v oborech, v nichž dělníci pracovali, a se schopností vyjádřit se o vybavenosti vlastní práce ve srovnání s průmyslově vyspělými zeměmi. Ve výzkumu dělníků tří průmyslových závodů v roce 1979 se jen 21 % dotázaných dělníků domnívalo, že strojní zařízení v jejich podniku je na světové úrovni, přičemž nejkritičtěji se k technické úrovni vybavenosti práce vyjadřovali dělníci ve věku mezi třiceti a čtyřiceti lety.

O kritickém pohledu na způsob řízení národního hospodářství nepřímo vypovídá i skutečnost, že 59 % respondentů z téhož výzkumu uvedlo, že se stávajícím technickým vybavením by bylo možno zvýšit kvalitu a množství výroby při lepší organizaci práce. Možnost zvýšit produktivitu však připouštělo pouze 39 % dotazovaných a stejné procento považovalo stávající techniku za nevyužitou [Dělnická 1980 : 33–37]. Významný vztah mezi naplňováním po-

žadavků, jež klade na práci zavádění nové techniky a technologie, a kvalifikací, vzděláním a věkem prokázal výzkum *Úloha mládeže v procesech intenzifikace*. Jeho výsledky svědčí o tom, že se na technicko-technologické změny nejlépe adaptuje mládež do 30ti let a z dělníků pak ti, kteří dosáhli vysoké kvalifikace. Avšak dosavadní pomalé tempo aplikací vědeckotechnického pokroku ve výrobě je příčinou toho, že při zapojování do pracovního procesu nenacházejí tito lidé vždy odpovídající zaměstnání, i když mezi lety 1982–1985 došlo — jak uvedlo zhruba 15 % mládeže — na jejich pracovních místech k technické nebo technologické změně [Výzkum 1986]. Mladí lidé kladou i vyšší nároky na pracovní prostředí a snižování její fyzické náročnosti.

Dosavadní sociologické výzkumy také potvrdily, že jednou z překážek uskutečňování pozitivních změn ve vztahu k práci je nivelizace v odměňování. Podle mínění dělníků, vyjádřeného ve výzkumu z r. 1984, je zapříčiněna tím, že odměna za práci závisí především na výsledcích hospodaření podniků, zatímco by měla záviset na pracovním výkonu, dále na kvalifikaci a jejím využívání. Výši odměny za práci pak spojovali také s výkonem konkrétního pracovního kolektivu, party [Diferenciační 1984]. Tento názor odráží dlouhodobě kritizované „přerozdělování výsledků práce mezi podniky s různou úrovní rentability a produktivity práce, jež se stává jednou z objektivních příčin tzv. zdržování výkonu a nedodržování technologické kázně, lhostejnosti vůči zabezpečování celospolečenských zájmů kvalitní prací. Tímto směrem působí i složitý systém odměňování jednotlivců uvnitř pracovního kolektivu.(1)

Z dosavadních výzkumů vztahu k práci a hodnotových orientací dělníků je zřejmé, že spokojenost s prací a připravenost k realizaci změn se váže nejen na objektivní obsah a charakter práce, k nárokům, které na osobnost dělníka klade, ale i na využití schopností a kvalifikace, na možnost rozvinout samostatnou iniciativu, na pocit spravedlivého ekonomického a morálního oceňování práce, na její společenské uznání. Čím více se shoduje objektivní, společenské a subjektivní hodnocení práce, tím pozitivnější je vztah k práci, tím hlubší je návyk na konkrétní práci a připravenost dostát jejím měnícím se nárokům. Ve vztahu k práci stále více vystupuje do popředí subjektivně pocíťovaná možnost uplatnit získanou kvalifikaci, a to ve směru, jímž se ubírá vědeckotechnický pokrok.

Z tohoto hlediska byla vysoce pozitivně oceněna prointenzifikační atmosféra v národním hospodářství v expertním šetření provedeném po červnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1983. 70,2 % expertů označilo aktuální subjektivní vztah dělníků k nové technologii a uplatňování vědy ve výrobě za kladný. Z expertů působících ve výrobě to bylo dokonce 85,2 %.(2)

Vědeckotechnický pokrok je ovšem složitý a rozporuplný sociální proces, který probíhá v klíčovém období společenského vývoje, kdy se rozhoduje o možnosti plného a efektivního využití všech dosažených sociálních a politických vymožeností za pomoci rozvinutí vědeckotechnického pokroku v souladu s objektivním působením ekonomických zákonů. Je zřejmé, že představy o zcela vyváženém a harmonickém sociálně ekonomickém rozvoji na všech úrovních sociální reality, zjednodušují dialektiku společenského vývoje. Její hlubší analýzy a uplatnění vývojového hlediska, tj. delšího časového horizontu,

(1) Na tuto okolnost poukázal například hrdina socialistické práce, slévač Fr. Kubeš na XVII. sjezdu KSČ. Uvedl, že „dnešní systém odměňování je velmi složitý. Moje mzda se skládá z více než deseti položek a přitom řadu z nich nemohu svým výkonem ovlivnit“ [XVII. sjezd 1986 : 170].

(2) Výzkum *k urychlenému uplatňování výsledků vědy a techniky v praxi* byl proveden ÚFS ČSAV ve spolupráci s Ústřední radou Československé vědeckotechnické společnosti v r. 1983.

upozorňují na to, že právě identifikace hlavního článku a jeho racionální začlenění do komplexu společenských změn plasticky vyjevuje nezbytnost nepřetržitě řešit napětí mezi jejich objektivní a subjektivní stránkou. Vyžaduje to respektovat diversitu zájmů jednotlivých společenských tříd, skupin i jednotlivců, ale také věcnou konfrontaci existujících potřeb s možnostmi je uspokojit, a to za předpokladu maximálně možného uplatnění dlouhodobých perspektiv socialismu v naší zemi, socialistického společenství jako celku v podmínkách současného světa.

* * *

V dosavadním vývoji socialismu u nás bylo dosaženo vysokého stupně sociální rovnosti, vysoké míry integrace na základních hodnotách socialismu, zabezpečení sociálních jistot. Další dynamika v uplatňování a rozvíjení vy-možeností socialismu však je v nastávajícím období závislá na reálném oceňování zájmů uvnitř současné podoby sociálně třídní struktury, spjaté s danou a předpokládanou dělbou práce, s celou oblastí demografických, kulturních a ideových faktorů. S nimi se všemi souvisí i objektivně nutná i subjektivně podmíněná diferenciaci, odpovídající současnému stupni sociálně ekonomického a politicko-kulturního rozvoje. Je nepochybné, že v politickém řízení společenské přestavby bude stále důležitější schopnost a umění pozitivně využívat objektivitu sociálních napětí a řešit zájmové střety tak, aby se nestávaly brzdou nezbytných změn, ale aby působily v intencích další perspektivy.

V plné míře to platí v oblasti práce pojaté v celém komplexu jejich podob a obsahu a v celé struktuře jejich konkrétních nositelů. Práce zůstává rozhodující sférou řešení nejen ekonomických problémů, ale také sférou, v níž především může dojít k aktivizaci lidových mas a v níž především je zapotřebí stimulovat iniciativní, tvořivý způsob řešení existujících vzájemně propojených politických, sociálních, ekonomicko-technických a kulturních otázek. Zároveň je zřejmé, že rozhodujícím činitelem dalšího pokroku ve všech oblastech společenského života zůstává výroba. Řečeno s K. Marxem, „vykazuje všem ostatním jejich postavení a vliv, a tudíž i její vztahy určují postavení a vliv všech ostatních“ [Marx—Engels 1963 : 681].

Aktualizace a rozvíjení pozitivního vztahu dělnické třídy k vědě a technice v jejich každodenní činnosti je nezbytná nejen z hlediska delšího časového horizontu, ale bezprostředně. V současné „přechodné etapě“ se již v podstatě vymezuje horizont r. 2000 jako časový úsek, v němž se zároveň zakládá vývojová trajektorie života už dnešní generace v jedenadvacátém století. Z tohoto hlediska, jež zahrnuje i výsledky analýz objektivních i subjektivních podmínek současnosti, se ukazuje jako ne zcela adekvátní představa o postupném a konečném rozrušení hranic mezi fyzickou a duševní prací prostřednictvím kontroly a obsluhy vysoce složitých automatizovaných výrobních systémů a překonání rozdílů mezi prací výkonnou a řídicí v důsledku vysoké odpovědnosti na všech úrovních. Je nepochybné, že rozvoj nového charakteru pracovní činnosti představuje perspektivní trend sbližování povahy práce dělníků a inteligence, zejména inteligence vědeckotechnické, ale i té, jež působí v organizační a řídicí struktuře, máme-li na mysli vnitřně propojený cyklus od výzkumu přes vývoj po konečnou produkci. Spojení vědy s výrobou umožňuje dosahovat kvalitativně nových parametrů produktivity a otevírá i nové prostory pro účast na řízení, a to ne pouze technologických, ale veškerých společenských procesů, včetně technicko-ekonomických a ekonomicko-sociálních. Je však také zcela nepochybné, že nemůžeme „obejít“ současnou etapu věcných i lidských činitelů výroby a veškeré práce, jež se vzájemně podmiňují.

V tomto smyslu je také formulována strategie urychlení jako vzájemné propojení technicko-ekonomických a demokratizačních procesů.(3)

O náročnosti přechodu na soudobý a perspektivní typ techniky a výrobní technologie svědčí následující údaje o technické vybavenosti průmyslu.

V roce 1984 představovaly poloautomatizované stroje a zařízení 46 % hodnoty základních prostředků. 14 % se na nich podílely automatizované stroje a zařízení. Avšak pouze zhruba 1/4 z nich byla programově řízena. Celostátním šetřením třídní a sociální struktury v roce 1984 bylo zjištěno, že částečně automatizované stroje používalo 18 % pracujících a zařízení různého stupně technologií progresivity obsluhovalo 3,4 % pracujících. 47 % dělníků vykonávalo pouze ruční operace a tempo změn v tomto směru je dosud pomalé. Mezi lety 1982 a 1984 došlo k podstatnějším změnám ve strojním vybavení a technologii pouze na 13 % dělnických pracovních místech. V různých měrou ztížených podmínkách dosud pracovalo 20 % dělníků [Šetření 1984].

Těmto poznatkům odpovídají i názory expertů v šetření *Dělník roku 2000*. Do roku 2000 očekává zvýšení produktivity práce ve výrobě 64 % dotázaných. 52 % uvádí, že bude provázáno vyššími nároky na odbornost a 48 % je přesvědčeno, že zvýší i nároky na jejich všeobecný rozhled a vzdělanost. Zlepšení pracovních podmínek očekává 34 % a zvýšení kultury práce jen 26 % expertů [Expertní 1986]. Rozhodující úlohu podle jejich mínění bude mít vstup lidského faktoru. Subjekt ekonomických i sociálně politických změn je dosud většinou více vázán — a i v blízké budoucnosti tomu tak bude — na tradiční úroveň technického vybavení, na kolektivní organizaci výroby v malých pracovních skupinách. Obsluha špičkové technologie nebude v dělnické práci převažovat. I nadále budou přetrvávat nároky na vysoce kvalifikovanou práci řemeslného typu ve strojních a stavebních profesích, v údržbě, ve výrobní infrastruktuře, v malosériových výrobcích. Stejně tak nebudou převažovat pružné automatizované systémy.

Podobné názory na současnou povahu dělnické práce a její perspektivy v dalších letech vyslovovali i delegáti XVII. sjezdu KSČ. Mimo kritických připomínek k monotónnosti a vysoké intenzitě práce, která není přitažlivá pro mladé lidi, upozorňovali i na nedostatek strojírenských profesí, jež jsou v nedostatečné míře nahrazovány technikou [XVII. sjezd 1986 : 170, 370, 373].

Nedostatek kvalifikované řemeslné práce necpífuje jen průmysl. Potřeba práce tohoto typu je a bude v zemědělské výrobě, v rozvětvené síti komunálního hospodářství, ve výrobních, spotřebních a bytových družstvech. Neobejde se bez ní ani vědeckovýzkumná základna, školství, kultura a sociální služby. V řadě z nich však se prostupuje potřeba řemeslné zručnosti získané zkušeností s nezbytností teoretických vědomostí o nové technice a technologii, o nových materiálech, jejich složení a vlastnostech. Spojení řemeslné a teoretické stránky dělnické práce vytváří základ kultury práce každého jednotlivého kvalifikovaného dělníka. Reálné vážení současných a perspektivních potřeb plynoucích ze strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje ukazuje, že potřeba kvalifikovaných dělnických profesí není ani jen krátkodobá, ani jen přechodná.

Analýza nároků na dělnickou práci staví nově i problematiku přípravy dělníků na povolání. Ukazuje se, že jednostranná orientace na vědomosti a přípravu pro výrobu automatizovaného typu tvoří jednu, i když velmi aktuální

(3) V těchto demokratizačních procesech se však vyjevuje i druhá stránka sblížení dělnické třídy a inteligence a sice ta, jež vyrůstá ze sjednocování inteligence s dělnickou třídou na kolektivistické a internacionalistické ideologii, na vývojové filozofii dělnické třídy. Tento problém však není předmětem naší úvahy, proto zde pouze poukazujeme na vzájemnost dvou pólů sblížení dělnické třídy s inteligencí.

oblast požadavků na práci ve výrobě. Souběžná s ní je však i linie přípravy na práci řemeslného typu. Je a bude potřebná nejen z celospolečenského, ale i z technicko-ekonomického hlediska. I v něm je však zakotveno hledisko sociální efektivity vzhledem k jednotlivým oddílům dělnické třídy a jejím jednotlivým příslušníkům. Mimo jiné jim umožňuje objevovat v sobě a rozvíjet nejrozmanitější schopnosti a zájmy a realizovat je ve společenské práci. Uplatňování schopností a zájmů přispívá jak k naplňování celospolečenských potřeb, tak k sebeuspokojení z práce a k utváření osobnosti jednotlivého dělníka na jakémkoli místě ve společenské dělbě práce.

Racionální rozvíjení produktivních potenciálů dělnické třídy v jejich práci necharakterizuje jen sblížování dělnické třídy a inteligence. Zasahuje celou společnost v současné podobě celé její sociálně třídní struktury. V jejím rámci se týká i sblížování pracujících v zemědělství a v průmyslu a na současném stupni tohoto procesu je konkrétní podobou překonávání rozdílů mezi městem a vesnicí. Podstatnou součástí překonávání rozdílů mezi nimi i mezi jednotlivými oddíly dělnické třídy a technickou inteligencí je narůstající míra „propustnosti“ dělnických a technických profesí zakotvená v univerzalizaci vybavenosti jednotlivých oblastí národního hospodářství základními prostředky na straně druhé. Obojí pak umožňuje uplatnit získanou kvalifikaci a pracovní zkušenosti v dosud od sebe vzdálených oblastech činnosti.

Stinnou stránkou této skutečnosti v současných podmínkách řízení národního hospodářství a s ním spojeným nedostatkem pracovních sil jsou změny zaměstnání, spojované často se získáním neoprávněných finančních výhod a také s možností nekontrolovatelného množství a kvality skutečně odvedené práce. Pozitivní stránkou „propustnosti“ technických a zejména dělnických profesí je však také objektivně nutná a z uvedeného důvodu i subjektivně pochopitelná možnost využít ji při nezbytné restrukturalizaci národního hospodářství a zužování výrobních programů jako medilné součásti strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

Podstatný význam při aktualizaci vcelku pozitivního vztahu dělnické třídy i ostatních pracujících k intenzifikaci národního hospodářství má demokratizace jeho řízení. Opatření přijímaná v rámci koncepce *Zásad přestavby hospodářského mechanismu v ČSSR* v dosud publikovaných návrzích zákonů o státním podniku, o zemědělském družstevnictví, o výrobním, spotřebním a bytovém družstevnictví a v dalších, které budou tvořit celý komplex ekonomicko-právních dokumentů k praktickému spojení vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu, překračují ve svém souhrnu dosud existující buď příliš všeobecný, abstraktní, a tedy neúčinný, nebo z druhé strany zúžený, tzv. technokratický pohled na účast pracujících, zejména dělnické třídy na řízení technicko-ekonomických a ekonomicko-sociálních procesů.

Z uvedených výsledků sociologických výzkumů i z řady informací, které mají k dispozici stranické orgány a organizace, odbory a ústřední národohospodářské i územní orgány, je možno právem usuzovat, že převážná většina dělníků i ostatních pracujících si velice dobře uvědomuje jak nezbytnost intenzifikace národního hospodářství, tak demokratizace jeho řízení. Z toho však nelze činit jednoduchý závěr o jednoznačnosti působení celkové prointenzifikační atmosféry při realizaci strategické linie XVII. sjezdu KSČ. Vědeckotechnický pokrok, jako její hlavní součást, se netýká jen věcné stránky a samopohybu nové techniky a technologie. Vyžaduje vysoce angažovanou účast lidského faktoru — každého člověka: to znamená přizpůsobovat objektivním potřebám — a to ne jednorázově, ale průběžně — i úroveň a hodnocení vlastního přínosu, a to v otevřené atmosféře pracovních kolektivů. V mnoha při-

padech to s sebou přinese i „lámání“ zjednodušených představ a stereotypů v pojetí sociální rovnosti a spravedlnosti.

V diskusi o *Návrhu zákona o státním podniku* se ukazuje, že zrychlení přeměn a charakteru dělnické práce vyvolává určité znepokojení a obavy ze změn, jež budou nezbytně provázet strukturní změny v národním hospodářství a budou se dotýkat i neracionálních výrobních nebo nadměrné a nefunkční výrobní roztržitosti. Sama konkrétní podoba aplikace vědeckotechnických poznatků se liší v jednotlivých oblastech národního hospodářství a objevují se obavy, že pozitivní přínosy změn budou nerovnoměrné. A konečně, strategie urychlení se nerealizuje ve stejném sociálním čase pracujících a obyvatelstva jako celku. Nesetkáváme se s jasně vyjádřenou obavou, že by zrychlení vědeckotechnického rozvoje mohlo nepříznivě zasáhnout do sociálního a společenského postavení dělníků, či dokonce je zbavit práce, avšak v jejím vyjádření se projevuje zřetelný rozdíl mezi mladými a vysoce kvalifikovanými pracovníky a pracovníky ve starších věkových kategoriích, s nižší úrovní kvalifikace a vzdělání. S určitou licencí je možno říci, že ti první očekávají především zvýšení technické a technologické úrovně vlastní práce a vlastní produkce, odstranění namáhavé a fyzické práce a práce ve zdraví škodlivém prostředí s volnějším pracovním režimem, zatímco druzí se orientují spíše na kvalitativní stránky dosavadní práce.

Rozvíjení a praktické uplatňování prointenzifikační atmosféry a překonávání jisté vnitřní rozpornosti, jež je v ní obsažena, je vázáno na důsledné plnění přijatých opatření k dynamizaci národního hospodářství a na stejné důsledné plnění úkolů vyplývajících z demokratizace řízení společnosti a ze sociální politiky strany.

* * *

Strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje v naší zemi, formulovaná na XVII. sjezdu KSČ, představuje v nových podmínkách kontinuitu s linií strany vypracovanou po úmorovém vítězství dělnické třídy a pracujících lidu v roce 1948 a přijatou na IX. sjezdu KSČ v květnu 1949. Vzájemná konfrontace obou koncepcí však zároveň prokazuje, k jak závažným posunům došlo od té doby, jež nutně poukazují i na diskontinuitu vývojových stupňů socialismu nejen v naší zemi, ale v zemích socialistického společenského systému jako celku. Podstatně se dotýkají změn v celé sociálně třídní struktuře i uvnitř jejich jednotlivých částí, dělnickou třídu nevyjímaje, komplexnosti společenských problémů, identifikace hlavního článku řešení jejich vývojových rozporů i způsobu řešení těchto rozporů v celosvětových souvislostech.

Literatura

- Dělnická třída v průmyslových závodech.* ÚFS ČSAV 1986.
Diferenciační procesy a perspektivy vývoje naší společnosti. ÚFS ČSAV 1984.
Dokumenty předsednictva ÚV KSČ a vlády ČSSR k přestavbě hospodářského mechanismu ČSSR. Praha, Svoboda 1987.
Expertní šetření „Dělník 2000“. ÚFS ČSAV 1986.
K urychlenému uplatňování výsledků vědy a techniky v praxi. ÚFS ČSAV 1983.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 25. Praha, SNPL 1956.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 13. Praha, SNPL 1963.
Protokol IX. řádného sjezdu KSČ. ÚV KSČ 1959.
Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980. Praha, Svoboda 1980.
Šetření třídní a sociální struktury ČSSR. ÚFS ČSAV—FSÚ ČSSR 1984.
Úloha mládeže v procesu intenzifikace. ÚFS ČSAV 1986.
8. zasedání ÚV KSČ. Praha, Svoboda 1983.
XVII. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1986.
XXVII. sjezd KSSS. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

М. Гулакова: Рабочий класс и стратегическая линия ХУП съезда КПЧ

В комплексе вопросов, связанных со строительством социализма и его современным и будущим этапом, ключевое значение имеет ускорение научно-технического прогресса. Это, однако, не означает его отрыва от комплекса социально-политических, политико-идейных и культурных связей, из преемственности его конкретно-исторического закрепления в настоящем, в прошлом и будущем отдельных стран, стран социалистического содружества и мира как целого.

Стратегия ускорения социально-экономического развития, сформулированная на ХУП съезде КПЧ и тесно связанная с Комплексной программой научно-технического сотрудничества стран-членов СЭВ до 2000 года, с особенной яркостью касается рабочего класса. Она вступает в этот, в многих отношениях качественно новый исторический процесс и одновременно вносит в него и преемственность своего собственного опыта и социально-экономических и политико-культурных преобразований, наиболее активным актером которых она была, и вместе с этим — преемственность преобразований, которые произошли во всем нашем обществе.

Стратегия ускорения, сформулированная ХУП съездом КПЧ, и последующая реализация его решений органами общегосударственного управления и планирования дают положительный ответ на проблемы, которые мы выявляли во время исследований рабочего класса в качестве объективных препятствий интенсификации в технической и технологической оснастке производства, в его планировании, управлении, организации и вознаграждении. Стратегия ускорения представляет собой, в новых условиях, преемственность с линией партии, разработанной после победы рабочего класса и трудящегося народа в феврале 1948 г. и принятой на IX съезде КПЧ в мае 1949 г. Взаимное сопоставление обеих концепций, однако, одновременно доказывает, сколь значимые сдвиги произошли с тех пор, которые указывают и на прерывистость эволюционных ступеней социализма в нашей стране. Они существенно касаются изменений во всей социально-классовой структуре и в ее отдельных частях, не исключая рабочего класса.

Summary

M. Huláková: The Working Class and the Strategic Line of the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia

Within the complex of questions connected with building up socialism, with its present and future stage, the acceleration of scientific and technological progress is of key importance. This of course does not imply its extraction from the complex of sociopolitical, politico-ideational and cultural implications, from the continuity of its concretely historical anchorage in the present, past and future of individual countries, of countries belonging to the socialist community and those of the world as a whole.

The strategy of the acceleration of socio-economic development, formulated at the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia and closely related to the Complex Programme of Scientific and Technological Cooperation of COMECON Countries up to 2000, has a particular bearing on the working class. It enters into this historical process, which is qualitatively new in many respects, bringing in the continuity of its own experience and of socio-economic and politico-cultural transformations (the most active actor of which it has been) and simultaneously also the continuity of transformations to which our whole society has been subjected.

The strategy of acceleration formulated at the 17th Congress of the CPCz and the subsequent realization of its aims by organs of national management and planning give a positive answer to the problems ascertained in working-class research as objective barriers of intensification in the technical and technological equipment of production, in its management, planning, organization and remuneration. Under new conditions, the strategy of acceleration represents the continuity with the Party line elaborated after the victory achieved by the working class and the working people in February 1948 and adopted on the 2nd Congress of the CPCz in May 1949. Simultaneously, however, the confrontation of the two conceptions bears out the weightiness of the shifts which have taken place since that time and are suggestive of the discontinuity of developmental stages of socialism in this country. They substantially relate to changes in the entire social-class structure as well as in its individual parts — not excluding the working class.

Máme-li na mysli potřebu a požadavek rozvíjet sociologické poznání o poznání, vytvářet a dotvářet systém výchozích a odvozených pojmů, principů, zdůvodněných hypotéz, pravidel, zákonů a zákonitostí, s jejichž pomocí mohou být určovány nejen fragmenty reálného světa, ale i jeho celkové charakteristiky, je logické a racionální rozdělit sledovanou fakticitu na fakty každodenního a fakty vědeckého poznání. V jiných přístupech je samozřejmě možno volit jiná kritéria dělení. Pro fakty vědeckého poznání jsou příznačné nejméně tři skutečnosti:

1) *Ontologicky* se problematika vědeckého faktu opírá „o určité pojetí vztahu hmoty a ducha“ [Marx—Engels 1967 : 308], vztahu lidského vědomí k materiálnímu bytí. Přitom je nutno respektovat rozdíl mezi faktem jako elementem objektivní skutečnosti a faktem jako elementem poznání.

2) V *metodologicky propracovaných přístupech* je sledováno především to, co je obecně platné, opakující se, zdůvodněné, kauzální, vnitřní, určující a podstatné.

Zatímco v každodenním poznání zaznamenáváme vnější vlastnosti jevů (jejich barvu, chuť, tvar, náladu atd.), vědecký fakt charakterizuje to, co je příčinou vnitřního napětí, co tvoří obsah, osobitost vlastností a vztahů. Poznat vnitřní znamená poznat rozpory. Skutečná povaha stavu a dynamiky sociálního světa lidí může být pochopena jen při poznání vnitřního, jen v analýze podstaty toho, co je základní, určující v obsahu předmětu a co má rozmanité vnější projevy.

Proto je možno vědecká poznání charakterizovat jako dialektický rozporný proces pronikání do podstaty věcí, jevů a skutečností, do jejich vzájemných souvislostí a vztahů.

3) *Základní gnozeologická charakteristika* je dána dvěma požadavky:

a) Pronikat do hloubky a zkoumat příčiny a souvislosti sledovaných jevů a skutečností. Bylo by „gnozeologickou nesmyslností“ pokoušet se analyzovat a vysvětlit získanou fakticitu bez určujících souvislostí. Počínali bychom si jako lékař, který chce léčit infarkt myokardu, aniž by se zajímal o jeho příčiny a souvislosti s celkovým organismem člověka.

b) Překonat nahodilost, jedinečnost a „diskrétnost“ systematickosti.

Vědecké poznání je systémově organizováno a také jeho výsledky musí být systematizovány. Prosté hromadění poznatků dostává v systematizaci nové kvality. Systémovost směřuje k rozvíjení celostních pohledů na svět se všemi jeho rozpory a tendencemi; systémovost směřuje k obecně filozofickému výkladu. Systematizovat znamená vytvářet něco celostního, respektive dotvářet celek, který je jednotou částí. Část (jednotlivý fakt) je skladebným komponentem celku. Systém je tvořen z částí, ale současně je elementem jiného celku.

*) Tato stať navazuje na *Dialektiku faktů*, která byla publikována v č. 1/1988 Sociologického časopisu.

Systémová, komplexní analýza sociální skutečnosti je organicky spojena se samou podstatou marxismu-leninismu jako jednotného a uceleného učení. Je teoreticko-metodologickou orientací, jež vede k dosažení celostného pohledu, k posuzování světa lidí v souhrnu jeho rozporů a konfliktů, k postižení základních a určujících tendencí a obecně filozofických zobecnění.

A tak neškodí připomenout zapomínanou skutečnost: „Poznání je skutečným poznáním podstaty teprve tehdy, je-li chápáno jako systém. Tedy nikoli v jedné nebo dvou kategoriích, nýbrž v kategoriální soustavě, která umožňuje otevřít specifické problémy v jejich vzájemné relaci, tj. jako odraz celku. Rozvoj této soustavy zůstává vždy kritériem rozvíjení a úrovně teoretické analýzy objektu vědy“ [Dorotiková 1987 : 98].

Taková soustava se nutně orientuje na obecné, podstatné znaky všech sledovaných jevů a procesů. Vychází ze stanovisek subjektu, jeho různých pojetí a hodnocení, ale neabsolutizuje subjektivní aspekty, protože teprve v obrazu celku jsou naplněny možnosti objektivního poznání.

Hodnocení, v němž subjekt projevuje své názory, představy a mínění, se stává výrazným a základním momentem procesu poznání. Má-li však být objektivizováno, pak jeho neoddělitelnou částí musí být i zařazení poznatků do určitého systému poznání a hodnot.

Takový systém vědomě preferuje hodnoty určitých jevů a skutečností a stanoví specifický charakter, „hranice“ dílčího, specifického, jedinečného. Předpoklady pravdivého poznání jsou proto nutně spojeny s filozofií. Představují určité preference a jsou tedy nutně preferenčním systémem, koncepcí postulující ideální cíl. Jsme-li dialektiky, musíme připustit, že žádná sebeodkonalejší koncepce teoretického poznání nebude nikdy tak „bohatá“, aby postihla všechny reálné vnitřní rozpornosti, dané specifikou situace a konkrétností historického vývoje. I tady platí, že skutečnost je vždy bohatší než sebepracovanější idea.

Fakt vstupuje do vědeckého poznání až tehdy, je-li zařazen do závěrů teorie, stane-li se součástí systému teoretických premis (postupů, výkladů), součástí procesů, v nichž jsou potvrzována a vyvracena, upřeshňována daná nebo vytvářena nová poznání.

V základech metod systémové a strukturní analýzy je požadavek, aby každý fakt, každý jev, proces, poznatek a každá věc byly analyzovány a posuzovány v celostnosti, tedy v jednotě rozmanitých a univerzálních vztahů se všemi ostatními jevy a věcmi. Tato celostnost má různou povahu a je projevem určitého stupně organizovanosti. Může být například *neorganizovanou* *sumarizací*. (Příležitostným shlukem lidí, konglomerátem náhodně spojené populace.) Jinou povahu má celostnost, která se vyznačuje určitou organizovaností a uspořádaností. To vyžaduje jistý stupeň formalizace vztahů. Mohli bychom proto hovořit o *organizované celostnosti*.

Celostnost není výsledkem mechanické sumarizace sledovaných elementů. Jen ve zjednodušujících přístupech mechanického materialismu bývá celek chápán jako prostý souhrn svých částí. To však neznamená, že sumarizace není v procesech poznání racionálním postupem. Umožňuje například formulovat obecné teze, ukazující vzájemné závislosti dvou nebo více se podmiňujících skutečností.

Ve srovnání s postupem, kdy jsou sumarizovány (shrnuť) všechny dostupné údaje, jež jsou v dané chvíli k dispozici (které nám například v dopisech poslali náhodní čtenáři, nebo je zaznamenali referenti při svých přednáškách

apod.), *sumarizace v sociologickém poznání představuje vědomé utřídění určité fakticity.*

Takovou sumarizaci provádíme na základě předem stanovených indikačních znaků, jakými například mohou být: socioprofesi zařazení, vzdělání, pohlaví, národnost, stranická příslušnost, apod. S pomocí sumarizace je možno se vyslovit o směru a zaměření sledovaných procesů — tedy charakterizovat tendence o vnějších trendech, které zprostředkovaně ovlivňují vnitřní, příčinné procesy analyzovaných jevů a skutečností.

Sumarizace je a není novou kvalitou poznání.

Je novou kvalitou ve smyslu soustředění, utřídění a porovnání získaných poznatků empirické fakticity. Přináší informace, jež mohou působit jako výrazný stimul pro překonání dlouhodobě pěstovaných iluzí a stereotypů. Nežádá nastoluje požadavek: zbavit se ustálených představ, které se změnily v bývalou pravdu, a dopracovat se nového teoretického uchopení současných sociálních a vědeckotechnických změn.

Sumarizace není novou kvalitou v tom smyslu, že vědecká poznání nelze zaměnit za explozi (inflaci) sumarizovaných empirických údajů. Vědecké poznání je systematizace zkoumající každý jev v jednotě rozmanitých a univerzálních vztahů a závislosti se všemi ostatními jevy a věcmi. Vědecké poznání je systematizace vedoucí k celostnosti: je to třídění, porovnávání, promýšlení a zobecnění a především sdělení; je to objevení tendencí, jež vedou k překonání daného, existujícího.¹

V celostním přístupu se vztahy a závislosti spojují do určitého celku. Teoreticko-metodologická konstrukce poznání tvoří vnitřní základ tohoto celku.

V celostním přístupu je možno naše poznání dovést až k pravdivé generalizaci, formulující tendence, které mají tvar (charakter) zákona [Cirbes 1987 : 75–77].

Fakty, jejich sumarizace a celostní posouzení představují tři nejpodstatnější složky interpretace.

V dialektickomaterialistických přístupech musí být celostnost získané fakticity čímsi víc než prostým souhrnem jednotlivých empirických skutečností. Toto „navíc“ není samozřejmě žádným „vnuknutím božím“, které „osvítílo fakty každodennosti“. Není čímsi zvenku daným a přidaným do našeho světa.

Jak vzniká, čím je dáno, co určuje a čím se stává toto „navíc“?

Betonová tvárnice, jež tvoří součást stavby, je víc než hromada tvárniceového materiálu, který čeká na své použití.

Tón, jenž se stal součástí hudební kompozice, je víc než ten, který vydává nástroj při prstovém nebo dechovém cvičení.

Toto „víc“ představuje určitou energii, kvalitu, hodnotu celostnosti, která se realizuje tím, jak slouží potřebám člověka. Toto „navíc“ vzniká, „je dáno“, určeno, vytvořeno určitými teoreticko-metodologickými přístupy a poznatky, v nichž se zhodnocují tisícileté zkušenosti lidstva.

Proto za základní gnozeologické vlastnosti vědeckého poznání můžeme označit pravdivost, systémovost a celostnost. V jejich naplnění usilujeme o překonání rozdílů a rozporů mezi ideálním a reálným. Rozpor mezi ideálním a jsoucim provází všechna období vývoje vědy a je jedním z podstatných momentů její gnozeologické problematiky.

Citovaný S. F. Martynovič v této souvislosti píše o gnozeologickém ideálu vědeckého poznání, který tvoří objektivnost, pravdivost a praktická užitečnost vědeckých poznatků. Jen vzájemné spojení gnozeologického a sociálního ideálu umožňuje pochopit, proč subjektu vyhovují poznatky, které jsou z hlediska gnozeologického ideálu nedokonalé [Martynovič 1983 : 30].

V pojmu gnozeologický ideál je integrována vědecká pravdivost a praktická

užitečnost vědeckých poznatků. Právě v jejich spojení — i při relativní nedokonalosti a nutné nepřesnosti — je využitelnost a společenská prospěšnost těchto poznatků.

Vědecké fakty, stejně jako vědecká teorie, se stávají tvrzeními, která nepopisují jednotlivé vlastnosti a vztahy vlastní reálným, každodenním jevům a skutečnostem, ale jsou v abstrakci idealizovaným odrazem skutečnosti. Takové fakty představují neoddělitelnou součást procesu abstrakce, který je nejcharakterističtější vlastností vědeckého poznání.

Vědecké fakty jsou atributivním momentem, fragmentem, prvkem vědeckého poznání.

Tak jako v případě jiných pojmů i tady se setkáváme s nejasností, mnohoznačností a neurčitostí používaných termínů. Nic na tom nemění skutečnost, že pojem fakt má vysokou komunikační frekvenci a že význam jeho definování je gnozeologicky prvořadý.

Konečně i osudy jiných, pro procesy poznání „gnozeologicky prvořadých pojmů“ nebyly jednoduché a v obsahovém ujasňování přímočaré. Potíže jsou dány rozdíly a složitostmi vzájemných vztahů mezi tzv. běžným, každodenním jazykem a například mezi jazykem filozofických termínů a pojmů speciálních věd. Jejich záměna může vést k nedorozuměním, která mají vážné nejen gnozeologické, ale i ontologické důsledky.(1)

Fakt jako fragment poznání

Etymologicky se význam slova fakt měnil a mění v souvislosti s praktickou činností lidí. V sociálním styku přijímal a přijímá stále nové funkční charakteristiky.

V běžném jazyce se dnes fakt stal synonymem takových slov, jako skutečnost, věc, událost, jednání a činnost, synonymem epizod a procesů, prvků přírody a společnosti. S pojmem fakt se stále častěji setkáváme při hodnocení hodnověrnosti a jedinečnosti bezprostředně studovaného a pozorovaného poznatku, který byl získán v praktické činnosti lidí. O takových faktech mluvíme jako o „empirickém materiálu“, o „empirické fakticitě“, která se vztahuje k objektivní skutečnosti, nebo je spojena se sférou vědomí.(2)

(1) Příkladem nad jiné přesvědčivým tu může být např. Leninova polemika s ruskými machisty. Na nové objevy v přírodních vědách, jakými např. byly paprsky (W. C. Roentgen), teorie elektronů (H. A. Lorentz), záření uranu (J. Becquerel), teorie kvant (M. Planck), teorie relativity (A. Einstein) aj., reagovali někteří filozofové, ale i matematici a fyzici „útekem od materialismu“, protože — jak psali — „hmota zmizela“. Lenin ve filozofické analýze ukázal, že „hmota zmizela“ ve své vážitelnosti, nepropustnosti, měřitelnosti, nedělitelnosti a dalších fyzikálních vlastnostech. V nových objevech přírodních věd zmizela hmota dosavadních představ mechanických materialistů. Právě v souvislosti s touto polemikou Lenin dokazuje, že všem předmětům a procesům vnějšího světa je vlastní skutečnost, že existují mimo a nezávisle na vědomí, že jsou objektivní. Především tato nezávislost a objektivnost je spojena a zobecněna v pojmu hmota. V definici Lenina je hmota „filozofická kategorie k označení objektivní reality, jež je dána člověku v jeho počítacích, jež je kopírována, fotografována, zobrazována našimi počítky a existuje nezávisle na nich“ [Lenin 1958 : 133].

Filozofické vymezení hmoty je vlastně dalšími objevy speciálních věd nevyvratitelné. Stává se nejen gnozeologicky, ale i ontologicky primární pro všechna poznání speciálních společenskovědních a přírodovědních disciplín.

Pro jejich další vývoj muselo být nutně ukázáno, čím je pojem hmota v běžném jazyce, čím se stává v přístupech a v jazyce speciálních věd a jaké výchozí postavení přijímá tento pojem ve filozofické interpretaci.

(2) Zajímavě a s novými prostřehy se k této problematice vyslovuje F. Čížek v článku *Fakta jsou fakta?*, Tvorba č. 8 z 25. 2. 1987, s. 14—15. Ukazuje, jak mohou

V těchto významech je pojem fakt výrazem procesů vzájemného působení subjektu a objektu v jednotě s jeho výsledkem. Spíše než do budoucnosti je zaměřen na přítomnost a minulost.

Význam pojmu fakt v běžném jazyce se stává určitou polohou (skutečností), kterou nelze odmítat nebo ignorovat ani v jazyce speciálních společenských a přírodovědných disciplín, ani ve filozofické terminologii.

Vědecká poznání — mají-li si uchovat spojení se sociálním světem lidí — musí nutně respektovat i jeho běžný, každodenně používaný pojmový systém. V opačném případě by se tato poznání ocitla mimo sociální realitu a ztratila by svůj smysl.

Při všem, co bylo řečeno, však stále jednoznačně platí, že fakty, nerozlučně spojené s celým systémem poznání, se stávají základním fragmentem vědecké analýzy.

Náš pokus ukázat rozmanitosti termínu vědecký fakt není dán zálibou „pohrávat si s abstrakcí“, i když filozofování bývá občas nejen příjemné, ale i užitečné. Otevírá poznávacímu subjektu některé přehlížené vazby a korelace, klade otázky a provokuje k odpovědím, k úvahám o skutečnostech, které jsou jen zdánlivě jasnou samozřejmostí. Filozofie a filozofové v sobě nesou antiický odkaz těch, pro něž fileo-sofia znamenalo milovat moudrost. Filozofie se stala nejen základem duchovní kultury lidstva, ale i tvůrčího myšlení, fantazie a nikdy neukončeného poznání všech mnohotvárností hmoty.

A tak nejen z důvodů ontologické, gnozeologické a světonázorové orientace, ale i „kulturou života a vyznání“ by měl být každý, jenž je spojen s poznáním speciálních přírodních a společenských věd, vlastně i filozofem.

Gnozeologicky považujeme fakt za základní prvek vědeckého poznání, za jeho určující fragment, který je objektivní pravdou systémově spojen, „zařazen“ do určitých pravidel, premis a závěrů teorie.

Vědecký fakt je elementem systémové organizace vědeckého poznání.

Systémová organizace vědeckého poznání, systémový přístup, je obecnou interdisciplinární metodologickou koncepcí [Cirbes 1987 : 32].

Na této úrovni metodologických přístupů, pro kterou je příznačná aplikovatelnost v různých oblastech vědy, se prosté mechanické seskupení znalostí (poznatků) mění v teoretický systém, jehož dalšími částmi jsou například pojmy, hypotézy, ověřená tvrzení, principy poznání, sondy a premisy, zákony a zákonitosti, metodologické a metodické poznatky a tvrzení atd. Tak například marxisticko-leninská sociologie se stala systémovou nikoli počtem prováděných výzkumů, ale právě určitou systematizací, seskupením a utříděním poznatků.

Pokusy vytvořit určité teorie bez systematizace poznatků nevedou jinak než ke spekulaci a scholastice. Tato skutečnost se promítá v dějinách praktické všech základních věd a dnes vlastně i do každého pokusu dosáhnout novým teoretickým výkladem.

Tak jako sběr, třídění a hodnocení empirické fakticity nejsou možné bez obecně teoretických předpokladů a zakládají se na obecných idejích, tak ani o vědeckém faktu nelze hovořit bez vztahu k určité soustavě poznání. „Vědecký fakt je nerozlučně spojen se systémem poznatků a v určitém smyslu neexistuje mimo něj“ [Čížek 1987 : 14].

Jestliže se prostý empirický popis, třídění a seskupení údajů mění v systém — pak nutně musíme pracovat s představami, v nichž se vědomí odtrhuje od

být protichůdně interpretovány fakty např. v propagandě, jak a čím se fakty objektivní skutečnosti a fakty vědomí stávají vědeckými fakty; jak se liší fakty společenských věd od faktů, s nimiž pracují přírodovědecké disciplíny atd.

svého bezprostředního zdroje a jež jsou spíše jejich „minulou stopou“, s myšlenkovou konfrontací smyslových vjemů — tedy s tím, co je bezprostřednímu vnímání nepřístupno, s pojmy, s hypotézami, zásadami poznání, se zákony atd.

Ukázali jsme si, že systémovost je atributivní vlastností vědeckého poznání. Proto zkoumáme-li obsah pojmu vědecký fakt, pak nestačí se omezit jen na výpočet jednotlivých vlastností a projevů v těch či oněch situacích, na bezprostřední empirické charakteristiky. Musíme sledovat, jaké místo zaujímá, „jaké úlohy hraje“ v systému teoretických poznatků.

K modelům systematizace faktů

V podstatě je možno uplatnit dva modely přístupů k systematizaci každodenních empirických poznatků. Naznačení „čistých modelových typů“ postihuje samozřejmě určité krajní tendence a skutečnosti, které se překrývají a vzájemně prolínají. Všechna naše „modelování“ jsou vlastně jen způsobem, jak v abstrakci naznačit linie určitých krajností.

Prvý model systematizace bychom mohli označit jako apriorní. Logické vývody a postupy meritorně rozhodují o tom, jak a kam, s jakou úlohou a významem musí být fakty každodennosti zařazeny do určitého systému. „Apriorní systematizace“ je jakýmsi metodologickým imperativem: postup systematizace faktů je správný, když je racionální z hlediska daných principů a dosažených poznatků. Méně se přihlíží k tomu, zda jsou tyto poznatky shodné s nově zjištěnou skutečností.

Takže například každodenní poznatky o aktivitě, kterou projevují příslušníci dělnické třídy, vstupují do systematizace faktů jako očekávaná samozřejmost. Skutečnost, že některé socioprofesionální skupiny dělnictva jsou výrazně zasazeny maloměstským pragmatismem, bývá už — jako součást hlubšího vědeckého poznání — systematizována mnohem obtížněji.

Druhý model vyjadřuje *aposteriorně otevřený přístup*. Představuje určitou věcnost metodologicky racionálního vyjádření. Logické úvahy o daných poznatcích a skutečnostech jsou sice v rámci svého racionálního vyjádření správné, ale netrvá se na požadavku, aby nové fakty byly shodné s odpovídajícím systémem premis prováděné systematizace.

Postup metodologické racionality se tak objektivně orientuje k poznání a obnažení míst, jež se stávají zdrojem rozdílu, rozporů a společenských konfliktů.

Zatímco těžiště prvního modelu systematizace je ve vyžadované stabilitě teoretického systému a její porušování je charakterizováno jako negativum, zápor, odklon, deformace apod., druhý model systematizace je dynamický — připouští porušení své „stability“.

To neznamená, že není modelem, který systematizuje a integruje poznatky každodennosti. Má však tu nejdůležitější přednost: je nejen faktorem, jenž vede k integrujícím zobecněním, ale *tím, že připouští existující rozdíly, je potenciálně schopen reagovat na změny společenských vztahů a být systémem, který v potřebné dynamice tyto změny vyjadřuje*.

Ve vztahu k oběma modelům systematizace faktů poznání a vlastně i celé podstatě našeho revolučního učení lze jen připomenout gorbačovskou myšlenku, že socialismus nelze považovat za nějakou strnulou, neměnnou společnost. Také konkrétní práci na jejím zdokonalování nelze chápat jako způsob, jak složitou skutečnost vtěsnat do jednou provždy formulovaných idejí, pojmů a pouček [Gorbačov 1987 : 3].

Pravdivost jednou provždy formulovaných idejí, pojmů a pouček, stejně jako pravdivost „absolutní filozofie“, „absolutních“ metodologických a meto-

dičských přístupů a postupů končí tam, kde dané poznání nestačí k zprostředkování dalšího pohybu společnosti. Teorie se pak stává jen prostředkem nazírání na společnost a přestává být metodou jejího výkladu a přetváření.

V souvislosti s tím, jak je stále více zřejmé, že na společenskovědní frontě musíme vést hlavní úder proti dogmatismu a jeho průvodním jevům a odporům, stává se problematika volby modelů systematizace a principů poznání nanejvýš aktuální.

Ve spojení s těmito otázkami bylo jasně řešeno: „Žádné principy... nejsou pro nás idoly, před nimiž se máme obřádně klanět. Jejich závaznost nikoho nezbavuje povinnosti tvořivého myšlení a rozhodování, směle a rozhodně iniciativy v hledání nových cest vývoje, alternativních řešení otázek, kritického pohledu na skutečnost, neustálého ověřování platnosti závěrů přijatých sebeautoritativnějším kolektivem“ [Fojtík 1987 : 124].

Dogmatismus povyšuje autoritativní myšlení do takových politických, filosofických a etických poloh, které svou podstatou vedou ke stagnaci. Jejich autoritativní nositelé nejsou ochotni obsáhnout jevy objektivního světa v dialektice rozpornosti — a tak okolní svět člověka je ve společenskovědním poznání prezentován jako soubor nezvratných pravd a pouček, o nichž se nediskutuje.

Zatímco pro leninský, tvůrčí duch společenskovědního poznání je vlastní odhalení, a nikoli zahalení něčeho, dogmatismus představuje „agresivní protiklad dialektiky“, jehož živnou půdou jsou nevědomosti a školometství, kompromisnictví a služebnost.

Dogmatismus zbavuje dialektiku rozporů. Ty připouští vlastně jen jako třídní antagonismus nebo subjektivní deformace. V tomto vykleštění přijímá stále více místo eunucha, který hlídá v předpokoji svého pána, aby nikdo neviděl, jakou skutečně je jeho vzácná paní.

Sovětští představitelé upozorňují, že dogmatismus není vědecká teorie, ale životní postoj, vyvolaný osobními a skupinovými zájmy těch, kteří nechťejí nebo nejsou schopni odpovídat na aktuální otázky doby a řešit nové jevy našeho života. Proto jim i osobně vyhovují navyklé i pohodlné poměry spojené s byrokratickým úřadováním.

Dogmatismus, tento „podstatný článek brzdného mechanismu v oblasti společenského vědomí“, plní tedy i významné sociální funkce [Jakovlev 1987 : 2; Jakovlev 1987 : 3–22].

Silné tendence dogmatismu nejsou však jen něčím, co je šířeno „shora“ a co v určitých historických etapách vývoje socialistické společnosti má i výraznou institucionální podporu. Dogmatismus je bohužel i fenoménem určité úrovně politické kultury mas a morálně politického stavu některých řídicích a vědeckovýzkumných struktur.

Neplodná scholastika začíná tam, kde místo přesného, soustavného a systematického sledování konkrétních jevů se v abstrakci provádí „eskamotáž“ s nemnoha známými fakty.

Hazard takových přístupů může být katastrofální zejména tam, kde pravdivé, reprezentativní údaje procházejí filtrem, jenž připouští jen informace žádoucí.

Taková „abstrakce“, zbavená obsahu a vzdálená reálnému životu, se nemůže stát ničím jiným než prázdnou frází. „... tam, kde chybí poznání pravdy, není ani věda. Ten, kdo se bojí pravdy, nebo kdo pravdu dokonce záměrně zamlžuje, nemá právo pracovat ve společenských vědách. Zkreslování pravdy působí totiž dříve nebo později značné politické škody“ [Kunovjánek 1987 : 6].

Neodmítáme dogmatismus z nějakých subjektivních sympatií nebo antipatií. Podobně krátkozrakým a v důsledcích nebezpečným by byl přístup znehodno-

cující a odmítající vše, co bylo v minulosti uděláno. Konečně — to už tady bylo a poučení je víc než drahé a bolestivé. Analýza toho, co z minulosti nemůžeme a nemáme právo brát s sebou do budoucnosti, předpokládá nejen určité politické klima, ale i „... principiální průlom na celé teoretické frontě, založený na přísném rozboru celého souhrnu faktorů života společnosti, na vědeckém zdůvodnění cílů a perspektiv našeho hnutí“ [Gorbačov 1987 : 3].

V obnovování intelektuálního dynamismu může sociologie plnit mimořádné úkoly především proto, že má, zejména ve svých oborových disciplínách, úzké vazby na potřeby praxe.

Jestliže stojíme na počátku nové etapy praxe i teorie socialismu, pak jednou z nejvíce „aktivizovaných společenskovědních disciplín“ musí být právě marxisticko-leninská sociologie.

Dotýká se jak jednotlivých úseků, „enkláv“ společenského života, tak jednoty jejich vzájemného působení — tedy společnosti jako celku. Systematizuje poznání uvnitř těchto úseků a „enkláv“, mezi nimi a celou společností.

Marxisticko-leninská sociologie ve své dialektické podstatě odmítá strnulost a myšlenkovou lenost, nutí nás ke kritickému myšlení, které se nesnáší s žádnými striktními recepty.

Mnohoznačnost faktů

Podat adekvátní charakteristiky obecných a zvláštních vlastností vědeckého faktu není snadné, protože i tady narážíme na mnohoznačnosti, které je možno soustředit do tohoto termínu. Tak například vědeckým faktem může být určitý fragment objektivní reality, událost, sdělení, soud, poznatek o objektivní realitě apod., který odráží reálné souvislosti a působení mnoha stránek a procesů.

Fakty našeho poznání mají svůj zdroj nejen v objektivní realitě, ale i v samotné myšlenkové činnosti.

To vůbec neznamená, že v obecně filozofických přístupech by se měl ztrácet zásadní rozdíl mezi faktem jako elementem objektivní skutečnosti a faktem jako elementem poznání.

Tak jako poznání přírody, společnosti a myšlení nelze vtěsnat do hranic filozofických přístupů, tak ani za fakty poznání nelze však považovat jen to, co je objektivní, na společenském vědomí nezávisle existující.

Objektivní je v procesech poznání ve svém obsahu samozřejmě jiný, odlišný pojem než objektivní ve smyslu nezávislý na vědomí. V marxismu-leninismu je ontologické tážení „o bytí vůbec“, „o podstatě jsoucna“ vyčerpáno materialistickým zodpovězením základní filozofické otázky.

Všem ostatním s ontologií spojeným relevantním problémům se musí věnovat teorie poznání. Jinak nám hrozí nebezpečí, že ontologii — jako základní disciplínu — budeme nadřazovat všem ostatním vědám.

Jde o to, aby ontologie nás ontologicky orientovala, aby nevytvářela „bariéry“ tam, kde se mění „úhel pohledu“ na obsah pojmu objektivní. Ontologická problematika je tedy spojena s mnohotvárností vědeckého faktu nepřímo.

Mnohotvárnost je dána především:

— *Rámcem poznávacího vztahu*, jenž se utváří mezi subjektem poznání a objektivní skutečností. Tento vztah má své „mezíky pohybu poznání“, představující vždy určitý odraz skutečnosti. Proto faktem může být například určitá událost, kterou zaznamenáváme v bezprostřednosti živého nazírání. Faktem se tak stává počinek jako nejjednodušší smyslový odraz. Faktem je i myšlenka — jako zprostředkované poznání předmětu, jeho vazeb, příčin a

souvislosti. Faktem je soud a úsudek jako základní forma myšlení, v níž prostřednictvím pojmů něco tvrdíme nebo vyvracíme apod. *Tak vlastně pohyb poznání se stává objektivním základem mnohotvárnosti významů, které připisujeme pojmu fakt.*

— *Formou odrazu objektivní skutečnosti* v lidském vědomí. Takovými formami odrazu například mohou být počítky, soudy, vjemy a představy; pojmy, soudy a úsudky.

— *Stavem připravenosti a schopnosti subjektu* (dispozicí subjektu). Ten může vstupovat do poznání jen „jednosměrným viděním“ a nachází proto „chudobu“ jevové skutečnosti. Jinak je tomu tam, kde subjekt v mnohohodimenzionálních pohledech poznání interpretuje velké rozmanitosti, hloubku a širší vnitřně bohaté reality.

Nehledě na tyto „problémy mnohoznačnosti“ je třeba brát v úvahu další okolnosti:

a) Vědecký fakt charakterizujeme jako *element objektivní skutečnosti*, jako určitý prvek objektivně existující reality, kterou může být například část přírody nebo společnosti.

b) Vědecký fakt je *hodnověrný element poznání, hodnověrný poznatek o určité události či určitém procesu*. Vyjádření této hodnověrnosti u vědeckého faktu (na rozdíl od faktu každodenního poznání) nemá formu počítky, vjemu či představy, ale je myšlenkovým odrazem obecných a podstatných vlastností předmětů a jevů. Základní jeho formy jsou pojmy, soudy a úsudky.

c) Zatímco faktu každodenního poznání jsou vlastní víceméně bezprostřední skutečnosti, *ve vědeckém faktu se smyslová přítomnost ztrácí.*

Priorita smyslového se projevuje „v bezprostředně daném“, v konkrétnosti, ve zkratce, zahrnující mnoho rozličných smyslově vnímatelných věcí, v individualitě a parciálnosti, v diskrétnosti a jedinečnosti — tedy ve skutečnostech, které jsou součástí obecného, univerzálního.

Ve vědeckém faktu je „smyslová přítomnost“ spojena s logickým natolik, že bez logického by tento fakt již nebyl poznáním. Vědecký fakt se tak stává určitým teoretickým objektem. Ten nemůže být charakterizován jako prostý fragment skutečnosti. Je její logickou rekonstrukcí [Smirnov 1974 : 30–31].

Fakt každodennosti se mění ve vědecký fakt tím, jak empirické předpoklady našeho poznání v kvantifikaci a v zobecnění vstupují do soustavy logických operací. Je to jakási *logizace faktů*. „Fakt se mění v logickou substanci světa ... fakty se spojují s logickými možnostmi jejich formulace“ [Merzon 1970 : 116], píše L. S. Merzon, když charakterizuje Leninovy metodologické přístupy.

Vědecké fakty spojují poznatky o reálně existující skutečnosti s logickými možnostmi jejich formulace tím, jak jsou tyto poznatky zařazovány do širších souvislostí.

V těchto přístupech se spojují ontologická objektivnost a reálnost faktů s gnozeologií a logikou. Naplňují se tak požadavky pohybu poznání od smyslového k logickému. V logice pak překračujeme hranice prostého poznání faktů.

Nikdy bychom neměli zapomenout, že *vědecký fakt se stává novou kvalitou i proto, že vychází z faktů bezprostředních skutečností našeho života.* Vždycky bychom měli respektovat, že *empirické poznání je nevyhnutelnou etapou nalezení* (ukázání, objevení) *obecného, podstatného, jež nám umožňuje odhalit tendence, formulovat zákony a zákonitosti poznání.* Věda nemůže být vědou bez *empirických údajů o světě a jeho konkrétních projevech.*

Vědecké fakty představují opakovatelnost obecnosti těch poznatků a skuteč-

ností, které jsou objektivní, tedy nezávislé na subjektu. V této opakovatelnosti objevujeme obecná poznání a vztahy lidí nacházející své vyjádření v zákonech a zákonitostech. Ty klademe do základů lidské činnosti a nového, nikdy nekončícího poznání. „...miliony příkladů, prostých jako objev alizarinu v kamenouhelném dehtu, milióny pozorování nejen z dějin vědy a techniky, ale i ze všedního života kohokoli, ukazují člověku přeměnu „věci o sobě“ ve „věci pro nás“ [Lenin 1958 : 105], připomínal Lenin a tuto přeměnu charakterizoval jako „pravé poznání“.

Naše možnosti a naše omezení

Nemůžeme charakterizovat vědecký fakt, aniž bychom ukázali jeho spojení s praxí. I tady probíhá jeden z předělů (jedna z hranic) mezi materialistickým a idealistickým výkladem. Spojení s praxí vystupuje jako předpoklad objektivnosti poznání.

V bohatství konkrétních projevů se k praxi vrací naše každodenní poznání například jako popis různých „zkratk“ zahrnujících hmotu rozličných, jedinečných, smyslově vnímatelných věcí.

K praxi se nutně vrací i vědecké poznání. Fakticita, s níž pracujeme, dává možnost ukázat a určit, jakými analyzovanými procesy a poznatky skutečně jsou, naznačit tendence jejich dalšího vývoje a ukázat, jaké budou.

„Přednost obecnosti“ vědeckého poznání je v tom, že zasahuje do procesů praxe jako určitá soustava poznání. Taková soustava může být charakterizována jako relativně uzavřený, jednotný, homogenní, ale nikoli bezrozporný systém poznání, jehož jednotlivé elementy se v různých etapách historického vývoje a se změnami sociálních podmínek mění.

Tato „obecnost“ je návratem k praxi na vyšším základě, cestou aktivního přetváření dané skutečnosti. V této obecnosti se vědecký fakt stává součástí faktů soustavy poznání.

Ani vědecké fakty, ačkoli patří do určité interpretační koncepce a zpravidla jsou i výsledkem úsilí a snažení celých generací lidí a představují nejvíce propracované a objektivní pravdě nejbližší poznání, nikdy nemohou poskytnout absolutně přesný a dokonalý obraz reality, nikdy nemohou být absolutně přesným poznáním.

Nekonečné bohatství a rozmanitosti praxe nelze postihnout ani vědeckými fakty. Reálná dokonalost a pravdivost tohoto poznání je vždy také jeho faktickou omezeností.

Mezi premisami pravdivého poznání by nemělo chybět zjištění, že existují *objektivní a subjektivní gnozeologická omezení*:

— Sám objekt poznání je ve své hloubce a šíři, ve svých vztazích a dynamice svého pohybu a vývoje objektivně nevyčerpatelný.

— Možnosti poznávacího subjektu jsou vždy nutně omezené, ale i neomezené. Jejich omezenost je dána omezenými možnostmi různých subjektů poznání. Neomezenost možností subjektu poznání je dána skutečností, že procesy poznání realizují celé řady generací. Vždy znovu a znovu otevírají nepoznané stránky přírody a společnosti, aby vedly svůj zápas za pravdivý, subjektivní odraz objektivního světa lidí a přírody.

Pro naše poznání je příznačná tendence stále častěji vyslovovat axioma — tvrzení, zásady, základní samozřejmé a nesporné poučky, které není třeba dokazovat. *Ze skutečnosti, že objektivní realita je neoddělitelná od pohybu a vývoje společnosti a že možnosti poznání jsou subjektivně omezené — vyplývá však spíše neaxiomatický charakter sociálních znalostí [Jakovlev 1987].*

Požadavek respektovat revoluční kontinuitu by se měl v dialektických přístupech promítnout do konkrétností, jež ukazují, s čím být kontinuitní a od čeho se oddělit, na co navazovat a co odmítnout jako daň době, naší nezralosti nebo nereálnému revolučnímu romantismu.

Je sice pravda, že „všichni jsme produkty doby“ a že občas býváme i jejími zajatci, ale to nic nemění na skutečnosti, že dialektická negace je jediný způsob“ (jediná možná cesta), jak „překročit okruh daného“, zbavit se teoretických premis, možná kdysi správných, ale v nových podmínkách praxí dávno překonaných, jak pečlivě zkoumat reálné rozpory a nastolit (obnovit) tvůrčí, leninský přístup v chápání cílů a prostředků socialistických přeměn.

M. Gorbačov v úvaze o změnách soustavy řízení sovětské ekonomiky říká, že odpověď na otázku, „jak a kam postupovat dál“, je závislá na tom, „... čeho se můžeme zříci, co je třeba upevňovat a zdokonalovat a co zavádět nové“ [Gorbačov 1987 : 3].

V kontinuitě a diskontinuitě poznání vyvolávají rozpornosti vědecké fakticity nekonečné těžkosti faktického zdůvodňování teorie. *Pravdivost v celku neznamená, že nová poznání nepovedou ke zpochybnění daných a k formulaci nových teoretických premis, k vyvracení a překonání postulátů, které se nám zdály nevyvratitelné a nepřekonatelné, k novým zjištěním a poznatkům, jež upřesní a překonají dosažené poznání.*

Proto je marxismus neslučitelný s dogmatismem, jenž jako projev sterility je vždy spojen se stagnací. *U těch, kteří se vnitřně ztotožnili s materialistickou dialektikou a pochopili, v čem je její revoluční síla, u těch neustálé překonávání daného a analýza nového a nepoznaného nevyvolávají pocit ohrožení, ale naopak — pocit jistoty.*

Pravda poznání je proces, a proto žádná poznání nemůžeme posuzovat jako hotová, zakončená a absolutně definitivní. Dynamika přírody a společnosti představuje v celku i v jednotlivostech nekonečnou sumu skutečností, vztahů, závislostí a změn, jejichž poznání a „ovládnutí“ je „údělem lidského rodu“.

Nekonečná „suma skutečností“ je základem pro nová a nová poznání, která přivolávají změny, jež se realizují v aktivní přetvářející činnosti člověka. Tam, kde věčná hledání a věčná přetváření byla nahrazena skepsí a lhostejností, kde rozhoduje úkryt osobního pohodlí a pragmatického přizpůsobování se danému, tam přichází únava myšlení a syndrom beznaděje.

Člověk žije věčným hledáním, poznáváním a přetvářením. Tak jako nelze oddělit hmotu a pohyb, nelze ani oddělit potřebu člověka poznávat a tvořit. Nelze si mechat vzít právo *měnit tento svět!* Nelze připustit jakoukoli rezignaci na „... historicky vytvořenou potřebu člověka rozvíjet se, uplatnit všechny své schopnosti, zaútočit na pevnost přírody kolem sebe i uvnitř člověka, osvojit si předmětné technické moci vytvořené lidmi a dát své činnosti takovou sílu, které by neodolaly staré hranice mezi lidmi“ [Richta 1963 : 80].

Pro tato poznání, jejich přetváření a rozvíjení, udělali klasikové marxismu-leninismu mnohé především tím, že „... byly objeveny zákony těchto změn, ukázána v hlavních a základních rysech objektivní logika těchto změn a jejich historického vývoje...“ [Lenin 1958 : 343].

Schopnost poznat a ovládnout objektivní logiku změn, dává — ve spojení se soustavným rozvojem poznání — člověku příležitost (možnost), aby vědomě řídil a realizoval své osudy, aby se nestal hříčkou přírodních a společenských sil.

Jde tedy právě „jen“ o soustavný rozvoj poznání, o naši schopnost poznávat poznání samo a dosáhnout prosazení a naplnění jeho výsledků v zápasech doby.

Marxisté spojují uznání objektivní pravdy nejen s nutností jejího neustá-

lého poznávání, ale i prosazování. Pravda poznání je dialektický proces, do něhož zasahují určitá gnozeologická omezení.(3)

Ukázali jsme si, že tato omezení mají své objektivní a subjektivní souvislosti. Pokud poznání není „postíženo nadvládou scholastiky“, která bývala vždy provázána podceňováním nebo i přehlížením reálné fakticity, pak v aktivním kontaktu se společenskou praxí se s těmito momenty gnozeologických omezení musíme nutně setkávat. K pochopení objektivních a subjektivních momentů těchto omezení nás nutně dovádí jednota praktické a poznávací činnosti.

Gnozeologická omezení rozhodují o relativní a absolutní pravdivosti našeho poznání, jsou určitým předpokladem, určitým stavem vědomí o světě lidí, přírody a myšlení. Jsou neoddělitelná od koncepcí a postupů, jejichž součástí se stávají vědecké fakty.

Invariantnost a absolutnost faktů?

Vědecké fakty představují invariantní složku procesu poznání. Tato stálost v určitém smyslu není závislá na přeměnách teorie.

Invariantnost lze doložit následujícími argumenty:

1. Fakt představuje cosi „daného“, existujícího. Skutečnost daného jevu, kterou zaznamenáváme jako výsledek a projev praxe, není třeba prověřovat, není třeba o ní pochybovat: daný objekt, vlastnost, vztah, poznatek prostě existují, jsou invariantní. My vlastně „jen popisujeme“ bezprostřední průběh určitého procesu, sledujeme jeho nejzřetelnější vnější projevy.

2. Fakt je „diskrétní“. Spojuje projevy daného objektu s daným souborem vlastností, v daném prostorově časovém intervalu. To dává faktu přesnost, nespornost a nevyvratitelnost. A nejen to. Činí fakt na výsost individuálním, neopakovatelným. Vždy to tedy bude jiný fakt, v krajním případě s jinými časovými a prostorovými charakteristikami.

3. Specifickou vlastností vědeckého faktu, která ho činí invariantním základem poznání, je jeho nevyvratitelnost a nepochybnost [Merzon 1970 : 111 — 138].

Invariantnost ve spojení s nevyvratitelnou existencí, diskrétností, přesností, individuální neopakovatelností a nepochybností činí z faktu „tvrdohlavou věc“, která vstupuje do systému pravdivého poznání.

Přes zdánlivou nespornost všech těchto tří argumentů učíme se dnes neabsolutizovat své poznání a znovu hledat pravdivé argumenty. Tak i pojem vědecký fakt má svou „antimomii“ a naše poznání v jiných přístupech mohou získávat někdy i zcela odlišné interpretace. Je to dáno tím, že každý z uvedených racionálních argumentů v sobě nese rozpornosti. Právě proto formulu-

(3) Do procesu poznání zasahují, a někdy s nemalou silou a velkým dopadem, i skutečnosti, které jsme při jiné příležitosti charakterizovali jako mimognozeologická omezení. Nemají se složitostmi dialektického pronikání lidského rozumu do podstaty věcí, souvislostí a vztahů sice nic společného, ale přesto tu jsou a působí někdy i velmi razantně.

Bývají spojeny zejména s interpersonální problematikou, s neschopností i s neochotou, s nezájmem i s intelektuální impotencí, se snahou neměnit „dané“ a žít v klidu a pohodlí, s představou, že z výšin své funkce mohou dosáhnout všeho, a tedy i přimět ostatní, aby přijali tu pravdu, která mi vyhovuje.

I když se za pravdu poznání dnes neposílá na hranice, přesto lze pomocí institucionálních dopadů nejen „popálit a upálit“, ale vytvořit i takovou situaci a atmosféru, v níž se známá teze revoluční dialektiky, že poznání je omezené, zaměňuje za omezená poznání.

jeme antinomní stanoviska, která za určitých podmínek a při určitém postupu mohou být sama o sobě považována za pravdivá. Činíme tak proto, že nás tento postup nutí nezjednodušovat a prohlubovat daná poznání.

Pokusme se nyní provést určité „zpochybnění“ všech tří výše uvedených argumentů, o jejichž správnosti a nespornosti bychom vlastně neměli ani pochybovat.

Už jsme si ukázali, že každý odraz objektivní reality má subjektivní momenty. Takže „antinomie faktů“ je v tom, že bezprostřednosti poznání, které vystupují jako potvrzení a důkaz hodnověrnosti a objektivnosti faktů, mohou být současně označeny jako největší subjektivnost poznání.

A nejen to, lze vůbec taková poznání charakterizovat jako poznání bezprostředního průběhu? Vždyť každý výsledek vychází, využívá a opírá se o předchozí praxi subjektu. Navíc do tohoto poznání vstupují takové faktory zprostředkování, jakými jsou například jazyk a používaná terminologie, pojmy, jimiž poznávaný fakt popisujeme.

A tak vlastně to, co nazýváme obyčejně bezprostředním poznáváním, je svým způsobem zprostředkovaným poznáním. Vědecký jazyk stejně jako zkušenosti člověka a lidstva nejsou ničím statickým; s jejich změnami se mění i charakteristické „parametry faktů“.

I dalším „bezrozporným a jednoznačným argumentům“, jimiž jsme zdůvodňovali absolutnost a invariantnost faktů, je nutno bez milosti nastavit „zrcadlo antinomie“.

Například jsme si řekli, že popis je nejmenším stupněm zprostředkování. Nejméně tedy „vnáší subjektivní“, protože ještě neznamená interpretace, objasnění sledovaných jevů. „Přehlédli“ jsme však, že žádný popis nemůže být tak vyčerpávající a přesný, aby bral v úvahu a respektoval všechny nekonečné spojitosti a vlastnosti, projevy a „zkratky“ sledovaného objektu.

A nejen to. „Popis“ vlastně není jenom popisem. Určujícím pro to, abychom určité fakty popsali jako „dobré — špatné“, „reakční — pokrokové“, „revoluční — kontrarevoluční“, „progresivní — konzervativní“, jsou naše hodnotící přístupy, teoreticko-metodologická orientace našeho „popisování“.

Je tedy více důvodů, abychom si neustále kladli otázku, zda „interpretace našeho popisu“ skutečně odpovídá všem určujícím spojitostem zkoumaného jevu. *Jen takovou interpretaci, která respektuje určující spojitosti a souvislosti, můžeme označit za hlubší, objektivnější, a tedy i za pravdivější poznání.*

K druhému argumentu. Říkáme-li, že fakt je především diskrétní element, pak vědecký fakt je elementem soustavy poznání, a ta je tvořena soustavou diskrétních faktů. Soustava faktů určuje „specifickou váhu“, význam, hodnotu každého jednotlivého faktu. Lenin připomínal, že musíme sledovat celý souhrn faktů, „bez jediné výjimky“.

Skutečné objektivnosti, věrohodnosti poznání nedosáhneme libovolnými fakty, náhodnými, jedinečnými „faktíky“, individualizovaným projevem skutečnosti, ale fakty, které mají vlastnosti sociologického poznání, jež ve své reprezentativnosti a validitě „ukryjí“, „překonají“, „dají zaniknout“ ojedinelým, náhodným a výrazně individualizovaným projevům skutečnosti.

Zejména z hlediska bezprostředních potřeb praxe bude ve společenskovědním poznání vždy asi nejdůležitější, v jakém vztahu je reálný stav k programu revolučního hnutí, k jeho taktickým či strategickým cílům. Do posuzování tohoto vztahu by měla vstupovat jen solidní a reprezentativní fakticita.

Pro sociologa jsou však nejen zajímavé a podnětné, ale v dobrém smyslu toho slova i inspirující spíše „odchylky“ od těch poznatků, které odpovídají zákonům a zákonitostem sledovaných procesů. Nelze je přehlížet už také proto,

že právě tady se nejednou „rodí“ a utvářejí nové tendence, jejichž poznávání a studium vede k odhalení nových souvislostí a zákonitostí.(4)

Poznávání „odchylek“, ať jsou jakkoli paradoxní, vyžaduje, aby byly formulovány a ověřovány nové hypotézy. Je to cesta, na níž se zbavujeme ustálených představ, „posvěcených“ tradic a stereotypů a všeho, co omezuje naše myšlení a poznání.

I ve vztahu k těmto „odchylkám“, „ojedinělostem“ a individualizovaným projevům skutečnosti musíme uplatnit Leninův požadavek dívat se na každou otázku z hlediska toho, jak daný jev vznikl, jakými hlavními etapami ve svém vývoji prošel a čím se stal nyní.

Pochopit historii vývoje sledovaných jevů umožňuje objasnit a charakterizovat podstatu dnešního stavu. Pochopit a odhalit podstatu dnešního stavu umožňuje lépe chápat jeho minulost. Historické je klíčem k logickému, a naopak.

Konečně v zrcadle antinomie jiné optiky je možno posoudit i skutečnost, že vědecký fakt je element poznání, který je tvořen soustavou poznání. Ta má svůj nevyhnutelný předpoklad v interpretaci. Soustava faktů nemůže být bez adekvátní interpretace. Znamená to tedy, že vědecký fakt je a není diskrétním,

(4) Autor by na tomto místě mohl uvádět doslova stovky příkladů, jež tyto teze demonstrují. Např. obecně platná zjištění, že

74 % československé populace odmítá válku jako způsob řešení rozporů mezi dvěma světovými soustavami, že

81 % populace Československa je v případě potřeby ochotna bránit svou socialistickou vlast — zcela „ukrývají“, „překonávají“, dávají v procesu zobecňujícího poznání „zaniknout“ takové skutečnosti, že

8 % populace by přijalo válku jako „řešení“, nebo že

10 % se odmítá zúčastnit případné obrany socialistické vlasti.

Podobně i v jiných zjištěních se „ztrácí“ ono „ojedinělé“, výrazně individualizované či skupinové, např.:

Právo na práci považuje u nás za důležité a spíše důležité 92 % populace. A přesto existuje skupina lidí (cca 6 % populace), která toto právo považuje za nedůležité. Je to „jenom“ 8 % — ale v absolutních počtech to představuje 275 000 mladých lidí ve věku od 14 do 35 let (2 % dotazovaných odpovědělo nevim).

69 % populace Československa považuje za důležité, že naše společnost je vedena Komunistickou stranou Československa. Existují však i určité skupiny mladých lidí (asi 18 % dotazovaných), pro které je tato skutečnost spíše nedůležitá nebo rozhodně nedůležitá (13 % dotazovaných odpovědělo nevim).

Skutečnost, že ČSSR je začleněna do soustavy socialistických zemí v čele se SSSR, považuje 65 % mladých lidí za důležitou nebo spíše důležitou. Část mládeže — asi 20 % dotazovaných — tuto skutečnost hodnotí jako spíše nedůležitou nebo rozhodně nedůležitou (15 % dotazovaných odpovědělo nevim).

Na jedné straně tedy vědomí jistot socialismu, které zejména mladí lidé spojují se životem v míru, se zajištěním práva na práci, na vzdělání, se skutečností, že naše společnost je vedena komunistickou stranou, že ČSSR je začleněna do soustavy socialistických zemí atd., na straně druhé určitá — výrazně menší část mládeže — pro dosažení svých životních cílů považuje tyto skutečnosti za nedůležité.

Samozřejmě, že nás musí především zajímat, proč je tomu tak, kde jsou příčiny této „polarizace“, jak jsou tyto „polární skupiny“ diferencovány, zda se v absolutních počtech zvětšují nebo zmenšují atd. Představují významnou „odchylku“ od obecných tendencí a trendů, kterou nelze přehlížet ani ignorovat.

(Citované údaje viz Závěrečná zpráva ze šetření Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ *Názory na úsilí socialistických krajín v boji za mier* (81—5). Vedoucí výzkumného týmu J. Mišovič; Závěrečná zpráva z výzkumu *Názory mladých lidí na jejich životní perspektivy a uplatnění při řízení* (86—5). Vedoucí výzkumného týmu S. Hampl.)

Obdobné „antipólové poznatky“ je možno ukázat na výzkumech aspirací mladých občanů Prahy v oblasti obecné morálky a mezilidských vztahů. Např. „snažit se žít jako čestný a poctivý člověk, chce 94 % dotazovaných. 5 % dotazovaných se nechce ani snažit, protože to je těžké a nedůležité. (Doplněná zpráva výzkumu 86-5 — soubor občanů Prahy ve věku 14—35 let. Zpracovala B. Navarová).

atomizovaným poznáním. Nese v sobě znaménka, atributy, momenty systému poznání, bez kterého neexistuje.

Ve vztahu k třetímu argumentu musíme připustit rozpornost teze o absolutní invariantnosti, stálosti, nepochybnosti a nezávislosti. Na straně jedné vědecký fakt v sobě nese, registruje události, hodnocení, které skutečně existovaly nebo existují. Na straně druhé charakteristika vědeckého faktu nemůže být posuzována jako něco absolutně nezávislého. V soustavě vztahů k jiným faktům, k zákonům a zákonitostem, které jsou jejich podstatou, přijímá charakteristika daného jevu či soudu vždy určité vlastnosti souhrnu, v němž je zařazen.

Nečiní tato skutečnost invariantnost faktů relativní? Nebylo by přesnější hovořit o invariantnosti přírodních faktů a připustit, že mnohá společensko-vědní poznání tuto vlastnost faktů nemají?

Konečně i nad takovými vlastnostmi vědeckého faktu, jakými jsou nevyvratitelnost, nepochybnost a nespornost, lze položit otázky. Tyto vlastnosti, které zpravidla charakterizují naše „absolutní pravdy“, bývaly klasiky marxismu-leninismu přijímány vždy s despektem. Pro B. Engelse byla „absolutní pravda“ čímsi, čemu se bránilo jeho dialektické myšlení a chápání.

V honbě za absolutními pravdami „... ulovíme hodně málo, leda snad jako- vosti a triviálnosti nejhoršího druhu“. Pro B. Engelse byl termín absolutní pravdy přijatelný jen u takových faktů a tvrzení, že pták má zobák, že Napoleon zemřel 5. května 1821 apod. Odmítal používat „... velkých slov na velmi jednoduché věci“ [Marx—Engels 1967 : 103—105].

Podobně i V. I. Lenin odmítá podobné „ploskosti“ a zdůrazňuje, že *nelze pohazovat slovy poslední, konečná, nevyvratitelná, věčná pravda*.

Dosáhnout nové kvalitativní etapy teorie a praxe socialismu nelze, aniž bychom se zamýšleli nad některými skutečnostmi „poznání o poznání“ a od-krývali jejich rozpory tam, kde se nám dříve zdálo, že „vše je naprosto jasné a samozřejmé“.

Všechny naznačené otázky se vlastně vztahují k pravdivosti vědeckého faktu a musí zůstat trvalým předmětem našeho poznání. Upřímně řečeno — československá filozofická a sociologická literatura na dané téma je velmi chudá. V hranicích sociologické publikace jsme nechtěli nic víc než ukázat nebo připomenout jisté problémy a formulovat otázky.

Některé skutečnosti jsou však evidentní už v této chvíli. *Jak by tedy mohl být charakterizován vědecký fakt?*

Vědecký fakt je základním fragmentem vědeckého poznání a v historickém vývoji se stává jeho elementární buňkou.

Vědecký fakt vystupuje jako zobecnění empirických údajů, které jsou analyzovány prostředky vědecké teorie; může být interpretován jako existující skutečnosti nebo jako poznatek o této skutečnosti.

Vědecký fakt překonává nahodilost, jedinečnost a „diskrétnost každodenního poznání“ a jako hodnověrný poznatek o určité události či procesu se stává logickou obecností pravdivého a objektivního.

Vědecký fakt je součástí systému tvrzení a důkazů, které nepopisují vlastnosti a vztahy vlastní reálným, každodenním jevům a skutečnostem, ale jsou v abstrakci idealizovaným odrazem skutečnosti.

Vědecký fakt je neustálá syntéza nikdy nekončící kontinuity a diskontinuity našeho poznání.

Vědecký fakt je z hlediska své pravdivosti dialektický.

Respektovat tyto skutečnosti znamená *opustit příslovečná zaklínání se absolutností vědeckého poznání vůbec*. Taková absolutizování nebo neustálá zdů-

vodňování pravdivosti zpravidla přehlíží okolnost, zda se mluví o faktech přírodovědních nebo společenských.

A nejen to. My, kteří jsme spojeni se společenským poznáním, musíme mnohem víc než dříve číst „*fenomény dialektické rozpornosti*“, *projevující se ve vlivech objektivního a subjektivního, jedinečného, zvláštního a obecného, nepochybného a pravděpodobného, nutného a náhodného, možného a skutečného, konkrétního a abstraktního, empirického a teoretického atd. Činí v každém zkoumaném vztahu vědecké fakty hluboce dialektickou skutečností.*

Jen při respektování těchto rozporností je možno pochopit jeden z mnoha paradoxů naší současnosti — totiž skutečnost, že přestože jsou lidé schopni vytvářet relativně dokonale struktury své organizace, společnost jen s velkými omezeními dokáže ve prospěch svého harmonického vývoje absorbovat vědecká poznání, jimi se řídit a optimálně je využívat. Dokonce žijeme v neustálém nebezpečí, že výsledků relativně dokonale vědy a techniky bude využito proti optimálnímu vývoji lidstva, popřípadě pro jeho zničení vůbec.

Literatura

- Cirbes, V. a kol.: *Filozoficko-metodologická východiska společenských věd*. Bratislava, Veda 1987.
- Čížek, F.: *Fakta jsou fakta?* Tvorba 1987, č. 8.
- Dorotíková, A.: *Marxistická teorie hodnot a společenských poznání*. Nová mysl 1987, č. 7—8.
- Fojtík, J.: *Projev na shromáždění ke 40. výročí Nové myslí*. Nová mysl 1987, č. 6.
- Gorbačov, M.: *O úkolech strany při zásadní přestavbě řízení ekonomiky*. Rudé právo 26. 6. 1987.
- Jakovlev, A. N.: *Dosažení kvalitativně nové úrovně sovětské společnosti a společenské vědy*. Kommunist 1987, č. 8.
- Jakovlev, A. N.: *Přestavba společenského vědomí*. Pravda 10. 4. 1987.
- Kunovjánek, V.: *K otázkám přestavby ve společenských vědách*. Nová mysl 1987, č. 6.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. In: Spisy, sv. 14. Praha, Svoboda 1958.
- Martynovič, S. F.: *Fakt nauki a jeho determinacija*. Izdatelstvo Saratovského universiteta 1983.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha, SNPL 1967.
- Merzon, L. S.: *Lenin o pravdě a problém vědeckého faktu*. In: Voprosy filosofii i sociologii. Leningrad 1970.
- Richa, R.: *Člověk a technika v revoluci našich dnů*. Praha, Čs. společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí 1963.
- Smirnov, V. A.: *Úroveň poznání i etapy procesu poznání*. In: Problemy logiki naučného poznání. Moskva, Nauka 1974.

Резюме

К. Рихтаржик: Научные факты

Научное познание системно организовано, а также его результаты необходимо систематизировать. Простое накопление фактов приобретает в систематизации новые качества.

Системность является теоретико-методологической ориентацией, приводящей к достижению целостного взгляда. Она требует, чтобы каждый факт, каждое явление, процесс и каждая вещь обсуждались в целостности, следовательно, в единстве разнообразных и универсальных отношений.

Этимологически значение слова факт менялось и меняется в связи с практической деятельностью людей. Научный факт является элементом системной организации научного познания. В сущности можно применить априорную и апостериорную модель подхода к систематизации повседневных эмпирических знаний.

Источником фактов нашего познания является не только объективная действительность, но и сама идейная деятельность. Объективное в процессах познания — в своем содержании иное понятие, отличающееся от объективного в смысле независимого от сознания.

Научный факт становится новым качеством также и потому, что он исходит из непосредственных фактов нашей жизни. Эмпирическое познание является неизбежным этапом нахождения общего, существенного, которое позволяет нам выявить тенденции, сформулировать законы и закономерности познания. Наука не может быть наукой без эмпирических данных о мире и его конкретных проявлениях.

«Общее» является возвращением к работе на более высокой основе, путем активного преобразования данной действительности. В этой общности научный факт становится компонентом фактов системы познания.

Бесконечное множество и разнообразие практики невозможно отразить даже научными фактами. Реальное совершенство и истинность познания — всегда также его фактическая ограниченность.

В нашем познании мы должны, сегодня больше, чем раньше, «уважать феномены диалектической противоречивости», проявляющиеся во влиянии объективного и субъективного, индивидуального, особенного и общего, несомненного и вероятного, неизбежного и случайного, возможного и действительного, конкретного и абстрактного, эмпирического и теоретического и т. п.

Summary

K. Rychtařík: Scientific Facts

Scientific cognition is systematically organized, and also its results must be systematized. Systematization lends new qualities to the simple accumulation of facts.

Systematism is a theoretico-methodological orientation conducive to a complex viewpoint. It requires each fact, each phenomenon, each process and each thing to be considered in their wholeness, i. e. in the unity of diverse and universal relations.

Etymologically, the meaning of the word "fact" has been and is subjected to change in connection with the practical activity of people. The scientific fact is an element of the system organization of scientific cognition. In substance it is possible to apply the a-priori and the a-posteriori model of approach to the systematization of everyday empirical findings.

Facts of our cognition have their source not only in objective reality but also in the intellectual activity itself. In cognitive processes, "objective" is a term whose content is quite different from that of "objective" in the sense of "independent of consciousness".

The scientific fact comes to imply a new quality due to its being based on facts of the immediate realities of our life. Empirical cognition is an inevitable stage in discovering the general, the substantial, which enables us to disclose tendencies, to formulate laws and regularities of cognition. Science cannot be science without empirical data on the world and on its concrete manifestations.

"Generality" involves a return to work on a higher level, a method of actively transforming the given reality. In this generality, the scientific fact becomes a part of the facts constituting the system of knowledge.

Not even scientific facts can cover the vast multitude and diversity of practice. The real perfection and truth of knowledge always represent its actual limitations.

In our cognition, "phenomena of dialectical contradiction must be held in esteem" more than ever before. They manifest themselves in the effects of the objective and the subjective, the unique, the particular and the general, the indubitable and the probable, the necessary and the fortuitous, the possible and the real, the concrete and the abstract, the empirical and the theoretical, etc. In each examined relation they turn scientific facts into a profoundly dialectical reality.

Obrací-li se v současnosti zájem společnosti a jejích decizních orgánů do časových horizontů překračujících druhé tisíciletí, vyvstává v rámci prognostických úvah otázka, jaké místo náleží mládeži, společenskému subjektu, jehož specifičnost se vyhraňuje právě v prognostickém rozměru. Vždyť to, co se v současnosti rodí a koncipuje jako nové, revoluční, bude realizovat především současná mládež. Proto je třeba analyzovat jak její současnost, tak objektivně i subjektivně založené trendy jejího dalšího vývoje.(2)

Mládež a sociální změna

Sociální prognózu mládeže není možné oddělit od celkové prognózy sociálního rozvoje československé společnosti. Současně je však funkční přistupovat k mládeži jako k svěbytné kategorii prognózy a při rozboru a prognózování dalšího vývoje vycházet ze specifického místa, které mládež — ve srovnání s ostatní populací — ve společnosti zaujímá.

V prognostickém pohledu lze mládež nazírat ve dvou vzájemně provázaných dimenzích: jednak jako současnou mládež, která v příštích letech bude procházet nejproduktivnějším životním obdobím a u níž jsou v současnosti zakládány subjektivní předpoklady řešení nynějších objektivních společenských problémů a rozporů, jednak jako mládež, která se bude teprve v prognózovaném období utvářet, formovat a společensky aktivizovat.

V závislosti na rozsahu, důslednosti a dynamice přestavby hospodářského mechanismu a celé společnosti lze hypoteticky uvažovat o relativně výrazné diskontinuitě mezi těmito generacemi mládeže. Příčinou jejich odlišení je potenciální výrazná změna společenských poměrů, v nichž se zmíněné generace utvářely nebo budou utvářet.

Generace, která v příštích letech bude představovat důležitou složku produktivních společenských sil, se formovala v sedmdesátých letech a v první polovině osmdesátých let. Pro toto období bylo charakteristické doznívání extenzivního typu společenské reprodukce s řadou nepříznivých sociálně ekonomických a politických dopadů (preference kvantitativních kritérií, technické a technologické zaostávání, nízká užitná hodnota produkce, nivelizace odměňování, sklon k průměrnosti, utváření struktur a mechanismů „druhé ekonomiky“, byrokratismus a formalismus, malé využití schopností a dovedností lidí v oblasti zespolčenštěné práce, pocity neuspokojení z práce atd.). To vše bude

(1) Na zpracování statí se autorsky podíleli: Čermáková Marie, Hudeček Jaroslav, Kabátek Aleš, Navarová Hana, Sak Petr, Svátek Jiří.

(2) Cílem statí je seznámit s poznatky o trendech společenského života, jejichž nositelem (objektem i subjektem) je mládež a které jsou relevantní z hlediska budoucího vývoje společnosti. Toto extenzivní vymezení sice umožňuje komplexnější pohled na danou problematiku, ale naopak limituje možnost prezentovat výsledky podrobnějších a hlubších analýz příčin a relevantních souvislostí sledovaných jevů. Autoři si jsou tohoto omezení vědomi a proto alespoň prostřednictvím poznámek a literatury odkazují čtenáře na příslušné datové aj. zdroje.

poznamenávat vnitřně složitě diferencovaný vztah této generace ke společenské přestavbě.

Generace, která se bude utvářet v prognózovaném období, bude již pravděpodobně pod vlivem konkrétních výsledků a důsledků strategie urychlení, rušící mnohé prvky dosavadního ekonomického, ale i společensko-politického myšlení. Lze předpokládat, že teprve tato generace se v široké sociální dimenzi stane reálným subjektem dnes uvažovaných procesů přestavby společenských struktur a mechanismů. Avšak ani v jejím případě nelze podcenit kontinuitní stránku společenského vývoje, setrvačnost určitých vzorů myšlení a jednání, které jsou — společně s (modifikovanými) potřebami a zájmy — přenášeny z generace na generaci. „Tradice všech mrtvých pokolení tíží mozek živých jako můra“ [Marx — Engels 1950 : 248]. Morálně zastaralé, společensky neefektivní nebo disfunkční způsoby společenské reprodukce, pokud saturují zájmy a potřeby konkrétních jednotlivců a skupin, se vyznačují vysokou inercií a intergenerační kontinuitou.

Současně nelze ani přeceňovat identifikaci současné mládeže s podmínkami převážně extenzivního vývoje, v nichž se formovala a aktivizovala. Skeptická prognóza jejího jednoznačného zapojení do procesů přestavby není v rozporu s předpokladem, že progresivní jedinci a skupiny této generace, spjatí s pokrokovými zájmy dělnické třídy a politikou komunistické strany, budou v prognózovaném období rozhodujícími iniciátory sociální změny.

V čem spočívá *specifika mládeže jako společenského subjektu*? Mládež je součástí celé sociálně třídní struktury společnosti, všech sociálních skupin — jako jejich složka nejvýrazněji formovaná společenskými vztahy, jimiž společnost aktuálně žije, poznatkovou bází nejlépe vzdělanostně připravená na novou technologii i techniku.

V sociálním pohybu prolínání mládeže do sociálně třídní struktury, do sociálně třídních skupin, dochází nejen k dynamice sociálně třídní struktury ve smyslu posunu podílu jednotlivých tříd a skupin, ale i k posunům obsahovým. Mládež při svém začleňování navazuje na vývoj své sociálně třídní skupiny a přebírá její zájmy, potřeby, hodnoty a cíle, stává se subjektem třídní kontinuity, ale současně z pozice subjektu s jinou sociální zkušeností, vzdělaností, připraveností a svěbytnými zájmy a životními cíli se stává subjektem diskontinuity a sociální změny. K tomu přispívá i relativní nezátíženost mládeže životními stereotypy, které se zpravidla upevňují až v dospělosti. Tato dimenze mládeže jako subjektu sociální změny je pochopitelně závislá na celkovém společenském vývoji a na aktivitě rozhodujících společenských subjektů.

Uvažujeme-li o vztahu konkrétních mladých generací k budoucímu společenskému pohybu, musíme brát v úvahu nejen určující společenské podmínky, ale také zákonitou tendenci mladých lidí k tomu formovat se jako generace. Základem *generačního sebeformování* je převzetí dosavadních společenských (duchovních a materiálních) hodnot. Některé společenské hodnoty přijímá mládež spontánně, jiné až jako výsledek konfrontace se svými (mnohdy i nesprávně identifikovanými) potřebami a zájmy, které jsou diferencovány nejen sociálně třídně, ale i ve vztahu ke starší generaci dané sociálně třídní skupiny.

Zvýšená a často neopodstatněná kritičnost mládeže vůči společenským hodnotám, které přebírá, vyplývá převážně z její neúčasti na jejich tvorbě. Současně však neúčast mládeže na utváření existujících společenských hodnot a kritičnost, s níž k nim přistupuje, je důležitým zdrojem její inovační aktivity, jež vede k utváření nových společenských hodnot a stává se tak prvkem podmiňujícím společenský rozvoj.

Snaha mládeže konfrontovat dané společenské hodnoty se svými specifický-

mi potřebami a zájmy se nejdříve projevuje ve vztahu dospívajících k rodičům, učitelům apod., postupně se rozšiřuje i do vztahu k širším společenským strukturám a mechanismům i do vztahu k dané společenské skutečnosti jako celku. Tendence mládeže ke konfrontaci sice obsahuje prvek negace a diskontinuity, ale má i konstruktivní a kontinuitní aspekt, neboť je podstatnou hybnou silou sebezdokonalování.

Pokud je konfrontační tendence společenskými subjekty a faktory (rodina, škola, SSM, pracovní klima atd.) různými způsoby potlačována, dochází k deformacím v rozvoji mládeže a k omezování jejich inovačních předpokladů a její role v procesech sociální změny.

Mládež poznamenaná takovými limity, jako je například nedostatečná konfrontace se světem (jeho znalost pouze z učebnic), nedostatečná vzdělanost (jestliže získané vzdělání je nižší než to, které mládež v daném období může absorbovat), nezkušenost s řízením (jestliže nezíská dostatečný přístup k odpovědným místům), politická nezralost (jestliže společensko-politická aktivita je formální) atd., reaguje na takovou situaci ztrátou generační i širší společenské integrity. Rozpadá se na individua, kliky a skupiny, které usilují o realizaci svých úzkých potřeb a zájmů, bez přímé návaznosti na celospolečenské zájmy. Taková mládež není a nemůže být subjektem přestavby a přestavba bez mladých lidí, schopných vystupovat jako nová generace s výraznými osobnostmi, nemůže být úspěšně završena.

V příštích letech by mělo proto dojít ve všech sférách, v nichž probíhá proces přetváření mladých lidí v aktivní generaci, k podstatným změnám. V co nejkratší době je nezbytné (v úzké vazbě na koncipování a realizaci jednotlivých oblastí přestavby) vytvořit program, který mladým lidem umožní v podstatně větší míře než tomu bylo dosud dozrávat v *generace schopné vystupovat jako relativně autonomní, vnitřně říditelný sociální subjekt*. Tento program by měl přinést zásadní změny v oblasti školství, zájmové činnosti i v oblasti formování a aktivizace mladých lidí v pracovním procesu a společensko-politické sféře.

Bariéry společenské aktivizace mládeže

V mládeži jsou obsaženy nejen nové možnosti, ale i nová omezení společenského rozvoje. Ve srovnání se starší generací, která se podílela na utváření současné společenské reality, nedokáže mládež tak citlivě rozlišit ty prvky skutečnosti, jež jsou výsledkem úsilí o realizaci socialistických ideí a celospolečenských zájmů od těch, které se vyvinuly živelně jako jejich deformace.

Mládež se snadněji adaptuje na všechny struktury a mechanismy aktuálních společenských vztahů. Je utvářena nejen oficiální sférou společenské skutečnosti, již lze vyabstrahovat jako nositelku socialistických rysů vývoje společnosti, jejich deklarovaných principů a přijatých programů, ale i méně viditelným předivem společenských vztahů, které jsou jednak pozůstatkem minulých společenských poměrů, jednak jsou imanentním prvkem vývoje socialismu, důsledkem jeho chyb a nedostatků.

Hlavní příčinu vzniku a existence této „druhé“ (3) *sféry společenských vztahů*

(3) Autoři používají v této stati i v jiných materiálech pojmy „druhá ekonomika“, „druhá sféra společenské reprodukce“, „společenské vztahy druhé sféry“ apod. Jsou si vědomi, že tím zjednodušují a redukují sociální realitu, která obsahuje sociální jevy postihované uvedenými pojmy v totalitě sociální skutečnosti. Vytrhování těchto sociálních jevů z celistvosti procesů společenské reprodukce slouží v počátcích poznávacího procesu k identifikaci nových a vznikajících sociálních jevů a trendů. V další etapě poznávacího procesu bude však třeba, metodologicky a me-

nalézáme v rámci historického vývoje socialismu. Na jedné straně byly vytvořeny reálné předpoklady sociálně ekonomické a politické konvergence individuálních, skupinových a celospolečenských potřeb a zájmů, ale současně na druhé straně — v důsledku nevyužití či faktického popření těchto předpokladů — se projevovala divergence různých (individuálních, skupinových a celospolečenských) způsobů jejich uspokojování. Tím, že nebyly v dostatečné míře vytvářeny oficiální mechanismy diferencovaného uspokojování individuálních a skupinových potřeb a zájmů v intencích celospolečenských požadavků, docházelo a dosud dochází k utváření takových struktur a mechanismů uspokojování individuálních a skupinových potřeb a zájmů, které na společenském organismu buď parazitují, jsou více či méně protisociální, nebo jsou z celospolečenského hlediska neefektivní a ve svém důsledku — přes svou legalnost — společenský rozvoj brzdí.(4)

Identifikace „druhé“ sféry společenských vztahů je pro mladé lidi často obtížná, neboť její prvky nepřehledně vrůstají do oficiálních společenských struktur a mechanismů. Stále větší část mladých lidí potřebu této identifikace ani nepocituje. Existenci „druhé“ sféry považuje za normální a nedílnou součást socialistického společenského systému. Mládež bez zábran využívá všech těch společenských vztahů, které vedou nejsnáze a nejrychleji k uspokojení aktuálních potřeb a zájmů a stává se tak i *subjektem rozšířené reprodukce „druhé“ sféry.*(5)

Mladí lidé mnohdy vnímají jen bezprostřední kompenzační funkci této sféry, protože z individuálního hlediska existence mnohých jejích struktur a mechanismů umožňuje pružnější uspokojení potřeb a zájmů, zmírňuje důsledky nedostatků oficiální sféry nebo přizpůsobuje její fungování potřebám jednotlivců a skupin.

Rozmanitě (přímé i rodinou zprostředkovaně) vazby převážné části naší mládeže na „druhou“ sféru utvářejí toleranci vůči jejím subjektům. Kritické názory mládeže reflektující projevy této sféry jsou často platonické a jen zřídka se proměňují v cílevědomé aktivity směřující k překonání existujících společenských nedostatků a rozporů. Nejednou jsou motivovány pouze závistí, která vyúsťuje do snah stát se také subjektem druhé sféry.(6)

todicky připravovat výzkum těchto jevů, jako imanentní součásti celistvé společenské reprodukce.

(4) „Druhá“ sféra společenských vztahů má širokou škálu podob: od hospodářské kriminality přes zneužívání postavení, protekce apod., až po nejružnější podoby nevyužívání tvůrčích sil lidí v oblasti zespolčenštěné práce v důsledku objektivní nezbytnosti nebo „výhodnosti“ orientace na oblast individuální práce.

(5) Subjekty „druhé“ sféry většinou nejsou s oficiální sférou společenské skutečnosti v otevřeném konfliktu. Zdůrazňují různé kompenzační funkce této sféry, někdy se i deklarativně přihlašují k novým společenským úkolům, rychle se adaptují na změněné podmínky, ale fakticky svou činností (přímo či zprostředkovaně) narušují socialistické společenské vztahy a prohlubují jejich rozpory, nedostatky a chyby. Vyčlenění „druhé“ sféry společenských vztahů z jejich totality je možné jen abstrakcí. V realitě jsou obě uvažované sféry propojeny ve způsobech a výsledcích činnosti konkrétních lidí, skupin a institucí.

(6) Poznátky výzkumů [Kabátek a kol. 1982; Salava a kol. 1986; Sak—Kabátek—Hudeček—Čermáková 1987; Matějka—Sak—Kabátek—Šljapniková 1986 aj.] v této souvislosti ukazují, že v posledních deseti letech sílí orientace na získání příjmů existujících mimo mzdu v hlavním zaměstnání a tento „směr“ saturace potřeb je často chápán jako nosný. Větší význam těmto „druhotným“ příjmům přisuzují mladí lidé než starší generace, což však neodráží jen posun v orientaci na různé příjmové zdroje, ale i relativně nižší úroveň mezd mládeže. Činnosti, které jsou zdrojem těchto příjmů, mají v současnosti (data z roku 1986) určitý význam již pro většinu ekonomicky aktivní populace (52 %), přičemž přibližně pro 13 % ekonomicky aktivních jsou „velmi významné“ a pravděpodobně jsou rozhodujícím faktorem jejich životní úrovně.

Existence paralelně fungujících sfér společenského života se odráží v nevyhraněnosti mladých lidí, v nesouladu až protichůdnosti jejich chování a jednání v různých situacích a rolích. Tato skutečnost vážně omezuje společenské využití inovačních předpokladů mládeže, neboť její elán a schopnosti jsou rozmělnňovány a vyčerpávají se v nejrůznějších, přinejmenším společensky neefektivních, individuálních způsobech uspokojování potřeb a zájmů.

Důsledky jsou zjevné zvláště v pracovní a společensko-politické oblasti. S odchodem starších generací se z pracovních, politických a jiných společenských skupin vytrácejí osobnosti, lidé s přirozenou profesionální či politickou autoritou, kteří dokáží dát konkrétní smysl a směr pohybu malým i velkým společenským skupinám. Existence „druhé“ sféry spolu s dalšími faktory se podílí i na utváření sociálního klimatu, které retarduje a deformuje proces zrání výrazných, společensky i pracovně angažovaných mladých osobností a posiluje fenomén průměrnosti.

Jestliže zdrojem „druhé“ sféry společenské reprodukce jsou vážné nedostatky a rozpory ve fungování oficiálních struktur a mechanismů socialistických společenských vztahů, pak katalyzátorem jejího šíření ve společenském systému je formálnost v řadě oblastí společenských aktivit. Nedostatky a rozpory socialistické společenské reprodukce a existence druhé sféry utvářejí vědomí mládeže, pro něž je příznačné odmítání plné pracovní a společensko-politické angažovanosti.(7)

Mimo jiné v důsledku toho je vztah velké části mladých lidí k úkolům přestavby oficiálních společenských mechanismů dosud rezervovaný.(8) Odráží se zde však i historicky utvořená a generačně předaná zkušenost s účinností reform, které byly realizovány v minulosti s cílem urychlit a zefektivnit společenskou reprodukci. Mladí lidé nejsou jednoznačně přesvědčeni o tom, že přijímaná opatření (přestavba ekonomického mechanismu apod.) přinesou očekávané výsledky a že zásadně změní společenskou realitu tak, aby oficiální sféra podstatně lépe uspokojovala jejich potřeby a aby „druhá“ sféra ztratila své opodstatnění.

Část mládeže považuje setrvačnost a rigidnost oficiálních struktur a mechanismů za trvalý znak socialismu. Proto cestu k uspokojení zájmů spojuje spíše s využíváním a rozšiřováním „druhé“ sféry, než s úsilím o změnu těch prvků oficiální sféry, které zpomalují nebo znemožňují saturaci oprávněných potřeb a zájmů celospolečensky přijatelnými a efektivními prostředky. Úspěšnost orientace mnohých mladých lidí na „druhou“ sféru posiluje a upevňuje její význam ve vědomí mladé generace. Existuje proto reálné nebezpečí, že stále větší část individuálních a skupinových aktivit bude ve vztahu k celospolečenským zájmům indiferentní nebo dokonce protichůdná.(9)

(7) V oblasti zespolčenštěné práce (při plnění pracovních úkolů v zaměstnání) plně využívá svých schopností přibližně jen 20 % mladých lidí, v rámci své společensko-politické aktivity dokonce jen každý desátý. Naproti tomu v oblasti individuální práce (svépomocná stavba či přestavba bytu, výroba nábytku a bytového zařízení, opravy a údržba auta, šití oděvů atd.) využívá svých schopností 21 %, při výchově dětí 20 % a v rámci svých hobby 19 % mladých lidí [Sak—Kabátek—Hudeček—Čermáková 1987]. Bylo tak prokázáno, že mladí lidé využívají svých schopností ve stejné nebo dokonce vyšší míře v oblastech, v nichž jsou spíše laiky, než ve svém zaměstnání, pro které mají relativně vysokou kvalifikaci.

(8) Vypovídají o tom např. výsledky výzkumu [Sak—Kabátek—Hudeček—Čermáková 1987], které mimo jiné ukázaly, že na navrhování, prosazování nebo zavádění nových pracovních postupů, nové techniky, nových výrobků apod. se alespoň sporadicky podílí jen necelá čtvrtina (22 %) mladých ekonomicky aktivních lidí. Pro inovační jednání v intencích ekonomické přestavby schází mladým lidem především ekonomická motivace, technické zabezpečení a podpora řídicích subjektů.

(9) Hlubší analýza struktury a tendencí hodnotových orientací mládeže spjatých

Vztah mládeže k „druhé“ sféře (výrazná orientace na druhou sféru a tolerance jejich subjektů) vyplývá z významu druhé sféry jako individuálně reálné šance mládeže k rychlejšímu a širšímu uspokojování potřeb a zájmů. Za situace, kdy zvláště oficiální pracovní sféra v důsledku relativně nízkých mezd a vysokého stupně jejich nivelizace poskytuje mládeži malé, málo diferencované a časově příliš vzdálené možnosti uspokojování potřeb a zájmů, nutně sloupá význam jiných zdrojů umožňujících dosažení vyšší hladiny uspokojení v kratší perspektivě.

Tomu odpovídá diferenciací v uspokojování potřeb a zájmů mladých lidí, jež je více důsledkem podpory rodičů a vazby na „druhou“ sféru než odrazem míry společenské prospěšnosti práce, kterou mladí lidé odvádějí v zaměstnání. Vědomí mládeže, že dosažení vyšší úrovně uspokojení potřeb buď výrazně nespočívá s její aktivitou (v případě podpory od rodičů), anebo že souvisí spíše s aktivitou společensky neefektivní nebo nežádoucí (v případě vazby na „druhou“ sféru) silně demotivuje mladé lidi, omezuje jejich společensky prospěšnou aktivitu a využití jejich předností a schopností.

Uvedené skutečnosti limitují předpoklad, že mládež se stane důležitým subjektem přestavby společenských mechanismů, ale nevyvracejí jej. Míra a čas jeho uplatnění závisí na tempu a důslednosti přestavby oficiálních společenských struktur a mechanismů a na prostoru, který v jejím rámci bude uvolněn nastupující generací a poskytne jí větší šance k uspokojení potřeb a zájmů než „druhá“ sféra. Jinak lze do budoucna očekávat další růst orientace mládeže na „druhou“ sféru a v důsledku toho prohloubení rozporů, které vyplývají z její rozšířené reprodukce.(10)

Naopak vytvoření ekonomických a morálně politických předpokladů zájmu mladých lidí o plnou pracovní a společensko-politickou aktivitu v rámci oficiální sféry je jediným, i když obtížným způsobem překonání jejich nedostatků a rozporů a zamezení reprodukce „druhé“ sféry.

Vzdělání jako faktor rozvoje mladé generace

Vztahu mezi vzdělávací sférou a vývojem mladé generace byla v posledních třiceti letech věnována značná pozornost. Sociologické analýzy dnes mohou využít různé komparativní materiály reflektující změny docílené postupnými reformami výchovně vzdělávacího systému.

Je zde však nebezpečí chybných závěrů, které plynou z množství převážně kvantitativních, nekomparabilních a různými způsoby upravovaných dat.(11) Konstruktivní přístupy k problému lze založit na kvalitativní analýze rozporů,

s prací a s vytvářením materiálních podmínek života nasvědčuje tomu, že dochází k narušení konzistence hodnoty „práce“ ve vědomí mládeže. Její složka vztahená k oblasti zespolčenštěné práce spíše slábne, zatímco její složka související s „druhou ekonomikou“ sílí. [Sak—Kabátek—Navarová—Dančíková 1981; Matějka—Sak—Kabátek—Šljapniková 1986].

(10) Restrikční opatření namířená proti některým (nelegálním) projevům „druhé ekonomiky“ nemohou mít výrazný a trvalý efekt, neboť nepostihují celospolečenské příčiny, ale pouze jevové individuální důsledky existence této sféry. Uskutečňování restrikčních záměrů navíc vyžaduje značné společenské prostředky, které je nutno vynakládat dlouhodobě a ve stále větší míře, protože z rizikových oblastí „druhé“ sféry se její subjekty stahují a vytvářejí nové, zpravidla obtížněji společensky postižitelné struktury a mechanismy.

(11) Viz [Barák a kol. 1985], kde jsou shrnuty výsledky práce na prognózách z minulých let. Též [Drtina—Petráček 1974], kde jsou zhodnoceny výsledky obdobných prací z šedesátých a sedmdesátých let.

kteřé jsou v současné době charakteristické pro výchovně vzdělávací soustavu. Lze je identifikovat a pro další desetiletí vyvodit závěry. (12)

V následujících letech podstatně vzroste nesoulad mezi možnostmi výchovně vzdělávacích institucí a uspokojováním vzdělanostní potřeby jednotlivců, skupin i celé společnosti. Příčiny tohoto jevu nejsou jen v materiálním a kádrovém zabezpečení školství a dalších vzdělávacích institucí. Závažným problémem je překonání přežilé didaktické doktriny, omezující rozvoj tvořivého myšlení mladých lidí nepřiměřeným důrazem na extenzivní ukazatele úspěchu ve vzdělávacím procesu (např. preference orientace na tzv. široký profil i tam, kde jsou podmínky pro rozvoj specializovaných znalostí, preference memořování před problémovým přístupem ke studiu apod.).

Direktivní plánování neplánovatelných procesů na jedné straně, a naopak nepochopitelné opomenutí potřeby plánování tam, kde je to nezbytné (srovnejme např. postupné „zahušťování“ nejdříve základních škol, dnes již středních škol a v příštích letech i vysokých škol v důsledku populační vlny z počátku sedmdesátých let), se projevilo nejen v regionálních rozměrech — například na sídlištích — ale i celostátně v podobě růstu nežádoucích relací mezi počty žáků, event. studentů, učitelů a prostorovou a jinou vybaveností škol, ve „stárnutí“ materiální i kádrové základny školství atd. [Statistika 1986; Kuželková 1986].

Neudržitelná se pro příští období jeví tendence k preferenci kvantity před kvalitou (jde o obecný jev, který prolíná v naší společnosti nejen ekonomikou, ale i nadstavbovými strukturami) v oblasti řízení rozvoje vzdělanosti. Projevuje se deformací motivace mladých lidí ke vzdělávání se v období, kdy pokrok ve vědě a technice je podmíněn právě úrovní stimulace lidí k permanentnímu a intenzivnímu vzdělávání.

Dogma o potřebě limitů v přístupu mládeže k vyšším stupňům vzdělávání je založeno v podstatě na defetistickém a fatalistickém přístupu k realitě současného technologického zaostávání podstatné části materiálně technické základny společnosti, nekvalifikovanosti mnoha řídicích pracovníků a celkové nepřipravenosti pracovní sféry.

V podmínkách přestavby je ovšem mnohem snadnější tyto deformace „odhalovat“ než získat prostředky a kádry pro jejich nápravu: jednak existuje problém priorit, tj. kam dříve investovat, jednak mechanismus setrvačnosti, který reálně ovlivňuje myšlení a postoje lidí.

Odhadujeme, že u více než poloviny mladých lidí dlouhodobě dochází k nenaplnění vzdělávacích cílů, záměrů a plánů. Musíme předpokládat, že se tento jev nemůže nepromítnout do řady společensky velmi nežádoucích procesů. Rozpor mezi formální orientací na určité povolání a mezi vnitřní nechutí a lhostejností subjektu k němu vede v pozdějším vývoji osobnosti k neuspokojení z práce, k fluktuacním tendencím a k vytváření postojů, jako jsou nekooperativnost, preference egoistických zájmů, nezpůsobilost k sebekoncepci a k integraci individuality do kolektivních forem života. Vyúsťuje v celoživotní „vzdělávací frustraci“. (13)

Bez problémů však není ani ta část mládeže, která získává vzdělávací příležitosti korespondující s jejími zájmy a předpoklady. Můžeme to dokumentovat na souboru intelektuálně nadané mládeže, jež v populaci představuje početně ne příliš významnou, ale z hlediska rozvoje společnosti (zvláště pak ve

(12) V letech 1965—1987 bylo provedeno téměř 200 výzkumů zaměřených na absolventy vysokých škol, především na problém jejich uplatnění. Podrobnější bibliografii viz [Čermák 1982, 1986].

(13) Blíže viz [Sak—Čermáková—Hudeček—Navarová—Gatnar 1987].

sféře vědeckotechnického rozvoje) velmi důležitou podskupinu. V naší společnosti dostala intelektuálně nadaná mládež v případě, že projevuje mimořádným způsobem své schopnosti (např. prospěch, výsledky předmětových olympiád, SOČ), šanci rozvíjet své vzdělání. Umožňují to platné legislativní normy, poskytující určité záruky dosažení přiměřeného vzdělání. (14) Ovšem péče o rozvoj intelektuálního nadání se v daných podmínkách výchovně vzdělávací soustavy i v podmínkách úrovně řízení vědy a vybavení vědeckovýzkumné základny stala málo produktivní. Je především nekoordinovaná, nedostatečně subvencovaná a protože neodpovídá ani dosavadním tendencím rozvoje školství ani mnoha vědeckých institucí, zůstává na periférii jejich zájmu. Mládež, která je předmětem takto pojaté péče, nemůže pocítovat z této „příležitosti“ plné uspokojení. Naopak, stává se kritická a nespokojená. (15)

Z hlediska nároků na uspokojení vzdělávacích aspirací můžeme mezi mládeží najít jen tři podskupiny, které v určité míře projevují uspokojení s dnešním stavem.

— *Mládež* vyžadující zvláštní vzdělávací péči z důvodu omezené vzdělávací schopnosti. Jde zhruba o 10 % mladé populace. Systém zvláštního školství a péče o tuto mládež je až na výjimky u nás na přijatelné úrovni. Určité problémy jsou však v posledních letech signalizovány ze zvláštního učňovského školství. Některé otevřené problémy jsou také u invalidních dětí.

— *Mládež*, která dostává vzdělávací příležitosti přiměřené projeveným schopnostem, zájmům a také možnostem výchovně vzdělávacího procesu. Tato skupina tvoří asi 15 %. Soudíme, že jde o tzv. průměr mladé populace, resp. takové mladé lidi, jejichž odborná vyhraněnost je nevýrazná, postojе i zázemí v rodině je determinují k silné přizpůsobivosti a konformismu. (16)

— *Mládež*, která je s daným stavem vzdělávacích příležitostí plně spokojena. Odhadujeme, že se jedná o pětinu mládeže, která dosahuje vyšší úroveň vzdělání, než by mohla dosáhnout, kdyby byla vystavena konkurenci. Tato různými způsoby preferovaná mládež v podstatě dosáhla nadkariéry.

Souhrně lze konstatovat, že v uplynulém vývoji stav výchovně vzdělávací soustavy, determinovaný ovšem negativně i mnohými, vně školství alokovánými příčinami, neovlivňoval v dostatečné míře diferenciaci mládeže do vzdělanostních skupin, v nichž by vzdělávací schopnosti a dosažené vzdělání korespondovaly. Vytvořil se tak *silný zdroj rozporů*, s nimiž společnost musí počítat jako s mechanismy, které budou ovlivňovat budoucí vzdělanostní vývoj mládeže. Zvláště silně se mohou důsledky projevovat i ve sféře morálky. (17) Za předpokladu uvolnění adekvátních prostředků a při stimulaci zájmu nejen decize, ale i širší veřejnosti o řešení vzniklých problémů není ovšem neřešitelných otázek.

V případě, že tyto prostředky nebudou poskytnuty a ve vzdělávacím a výchovném procesu nedojde k respektování potřeb sociálního a intelektuálního vývoje každého mladého člověka (nezávisle na tom, zda jde o slabé, průměrné

(14) Např. [Zákon 1980].

(15) Svědčí o tom i výsledky některých výzkumných akcí [Čermáková—Oplová—Svítek 1985 a Čermáková—Navarová 1986].

(16) Svědčí o tom souhrnné výsledky reprezentativních výzkumů zaměřených v r. 1981 a 1983 v ČSR a v SSR na absolventy vysokých škol s 4—5letou pracovní stáží. Vyplyvá z nich např., že i u této kategorie účastníků vzdělávacího procesu se vyskytuje zhruba 10 % těch, kteří v době vstupu na vysokou školu ještě nevěděli, co vlastně chtějí doopravdy studovat. Podobné výsledky lze předběžně očekávat i ze zpracování nejnovějších dat z výzkumů z r. 1987 prováděných v ÚŠI Praha a Bratislava.

(17) Viz též projev A. Jakovleva v Kaluze [Jakovlev 1987].

nebo mimořádně nadprůměrné dítě, zda jde o jedince sociálně handicapovaného, či nikoli), můžeme očekávat tvrdé důsledky, které mohou vyústit v zaostávání společnosti, event. i v krizovou situaci.

Takový vývoj by totiž nevedl jen k zaostávání některé skupiny dětí a mládeže, ale nutně by založil ve výchovně vzdělávací soustavě procesy, které jsou nekompatibilní s demokratizací společnosti.

Postavení mládeže v pracovním procesu

Z celé řady problémů souvisejících s oblastí práce mladé generace vystupuje reálně několik klíčových, které mají bezprostřední vztah k sociálně ekonomickému rozvoji do roku 2010:

Vstupy mládeže do pracovního procesu budou nejrozsáhlejší v období 1990—1995, kdy se nově zapojí více než jeden a čtvrt miliónu příslušníků mladé generace ve věku 16 — 29 let. V pětiletém období 1990—1995 bude nutno umístit na pracovních místech o 200 tisíc mladých pracovníků více než v období 1985—1990. Každoročně tak bude do pracovního procesu vstupovat cca 260 tisíc nových pracovníků. Zatím však nejsou vytvořeny objektivní předpoklady pro umístění tohoto pracovního potenciálu, především v rozvojových odvětvích národního hospodářství (ve strojírenství, elektrotechnickém průmyslu, chemickém průmyslu apod.) podle jeho očekávané kvalifikační a profesní struktury [Charvát—Sak a kol. 1985]. Přetrvávající stagnace nebo jen velmi pomalé tempo zavádění speciálních programů technické přestavby práce do výrobního procesu způsobují rostoucí nespokojenost mladých lidí, pramenící z prohlubujících se rozporů mezi původní představou o budoucí práci, přípravou na ni a prací reálně vykonávanou. Přetrvávající nedostatek seberealizačních aspektů práce se spolu s dalšími faktory může již v blízké budoucnosti projevit v narůstání negativních pracovních postojů i v nízké výkonové orientaci mladých pracovníků.

Změny v charakteru a obsahu práce se proti původním předpokladům realizují pomalu. Vycházíme-li z optimální varianty dalšího možného vývoje v oblasti techniky a jejího zavádění do výrobního procesu u nás (tzn. za předpokladu širokého využití robotů a manipulátorů a za předpokladu zvýšeného importu alespoň části nové technologie a techniky do rozvojových odvětví), pak by se měly postupně snižovat požadavky na nízko kvalifikovanou práci a měl by se snižovat i podíl fyzicky namáhavé a monotónní práce.

Jak ukazují empirické poznatky, mladá generace je u nás ve srovnání se střední a starší generací pracujících relativně nejlépe připravena a nejvíce ochotna s novou a progresivní technikou pracovat [Sak—Kabátek—Hudeček—Čermáková 1987].

V charakteru práce nastupujících generací by se měl tedy, za předpokladu širšího pronikání elektronizace a kybernetizace do pracovního procesu a s tím souvisejícího výrazného rozšíření automatizované výroby, stále více zmenšovat předěl mezi fyzickou a duševní prací. Měly by se měnit i podíly mladých pracovníků podle charakteru práce. Tento proces bude však probíhat, vzhledem k současným trendům a možnostem naší ekonomiky, pozvolna, a to především ve dvou směrech: za prvé snižováním množství práce čistě fyzické a rozšiřováním podílu práce fyzické s duševními prvky, za druhé (zejména ve strojírenství) přeměnami práce částečně fyzické a převážně duševní v práci čistě duševní. Garantem tohoto procesu by se měla stát především mladá generace se svým vstřícným postojem k nové technice i s vyšším vzdělanostním potenciálem.

V řadě profesí, v nichž v současnosti pracuje mladá generace, evidujeme

tendence intelektualizace manuální práce a potřebu spojení této práce s prací duševní. Celkově však proces likvidace fyzické práce a její nahrazování prací částečně či plně automatizovanou probíhá jen velmi pomalu. Vedle materiálních limitů a bariér technického rozvoje v jednotlivých odvětvích a podnicích vystupují v současnosti i bariéry subjektivního charakteru — především neochota vedoucích hospodářských pracovníků brát na sebe „inovační“ riziko, jakož i nízká hmotná zainteresovanost pracujících na rozvíjení a prosazování nové techniky a nových forem práce. V dalším období bude žádoucí v daleko širší míře než dosud odstraňovat ekonomickými prostředky i politickým tlakem „překážky“ převážně subjektivního charakteru, které jsou ze strany vedení podniků a závodů, ale mnohdy i ze strany starších pracovníků, kladeny „inovační“ aktivitě mladých. Častými překážkami jsou také zastaralé předpisy, limity apod., které neodpovídají potřebám současnosti. Nedůvěra a neochota podpořit mladé tvůrčí pracovníky, mladé dělnické kolektivy i kolektivy mladých techniků je v současné době mladými lidmi pocítována velmi silně a vede většinou k demotivaci při prosazování nových forem práce a pracovních postupů.

Další klíčový problém v oblasti práce mladé generace spočívá na jedné straně v přetrvávající potřebě většího podílu málo kvalifikované práce a na druhé straně v rozšiřující se orientaci značné části mládeže na profese spojené s vyšší kvalifikací a s vyšším vzděláním. Takovou potřebu vyvolává dosavadní převažující technické vybavení práce, které také mimo jiné neumožňuje plně využívat vzdělanostní a kvalifikační potenciál mladé generace. V současnosti se tak prohlubuje *rozpor mezi získaným vzděláním a kvalifikací a jejich uplatněním a využitím na pracovišti*. To vede již dnes například u dělnické mládeže s úplným středním odborným vzděláním k tomu, že část těchto mladých, vysoce kvalifikovaných dělníků hledá řešení ve fluktuaci z původní dělnické profese často mimo svůj obor nebo ztrácí zájem o práci v zaměstnání a své schopnosti a dovednosti orientuje jiným směrem.

Uvedená situace má i jiné příčiny. Na mladé pracovníky špatně působí nadhodnocování zkušeností, délky praxe, zásluhovosti, a naopak podcenění reálného výkonu a jeho inovačních složek, což je prosazováno do tarifně kvalifikačních katalogů a dalších norem. Mladý člověk, schopný stejného nebo i vyššího pracovního výkonu, je prakticky vyloučen z možnosti dosáhnout také ekvivalentního příjmu a pracovního postupu. To pak přirozeně ovlivňuje špičkové pracovní výkony, pocit seberealizace, uspokojení v práci, zvyšování kvalifikace apod. Protože část mládeže se nesmíří s tzv. alikvótním (redukovaným) příjmem, bude východisko hledat tam, kde tato pravidla neplatí („druhá“ ekonomika apod.).

Závažnou stránkou začleňování mládeže do pracovní sféry je proces *formování postojů mladé generace k pracovní činnosti*. Tento proces je v současnosti narušen některými negativními jevy, na něž mládež velmi citlivě reaguje. Jsou to především nedostatky v práci plánovacích a řídicích hospodářských pracovníků a orgánů na závodech, podnicích i na vyšších úrovních řízení, které zpomalují technický, ekonomický i sociální rozvoj a znehodnocují inovační a jiné pracovní iniciativy mládeže i ostatních pracujících nekompetentními a byrokratickými zásahy.

Naznačené klíčové problémy v procesu práce mladé generace jsou s určitým nadhledem platné pro všechny skupiny pracující mládeže, do jisté míry se diferencují podle profesí, odvětví, charakteru práce, stupně její technizace, ale i podle pohlaví a věku. Aktivace a rozvoj subjektivního činitele má svá specifika platná pro mladou generaci. Jsou-li opomíjena, problematizuje se úloha subjektivního činitele vůbec.

Je třeba zdůraznit, že v posledních 30–35 letech v závislosti na hlubokých ekonomických, sociálních a kulturních přeměnách naší společnosti se změnilo i postavení mladých generací v oblasti práce. Zkušenosti ukazují, že mládež se výrazně podílela na kvalitativních i kvantitativních proměnách sféry práce. Současné „nakupení“ výše uvedených bariér a problémů však může její podíl na dalším rozvoji společnosti silně narušit. Prolongace existujících bariér v zapojování mládeže do pracovního procesu by měla vážné důsledky pro orientaci mládeže na pracovní výkon i celkově na její postavení ve sféře zespolečnění práce.

Mladé rodiny a materiální podmínky jejich života

V hodnotových preferencích mládeže zaujímají stěžejní místo hodnoty spojené s vytvářením vlastní rodiny, rodinným životem a výchovou dětí. Mladá rodina se odlišuje od ostatních rodin v populaci nejen fází rodinného cyklu, svou rozhodující rolí v biologické reprodukci společnosti, ale především tím, že je nucena v poměrně krátkém časovém úseku řešit nakumulovanou řadu životních problémů a situací (bytový problém, zajištění existenčního standardu a s tím související korekce profesionálních drah partnerů, narození dětí a zajištění péče o ně, návrat ženy do zaměstnání atd.) a současně utvářet nový způsob života. Souběh naznačených problémů — spolu s nízkým věkem novomanželů, s nerozvážeností a ukvapeností při výběru partnera a s celkovou sociální nevyzrálostí, vede v mladých rodinách nezdědka ke *stressovým situacím*. Tyto situace se odrážejí ve vzestupném trendu rozvodovosti v prvních pěti letech manželství. Vzhledem k tomu, že v devadesátých letech dospějí do fertilního věku silné populační ročníky a současně nelze předpokládat zásadní a rychlou změnu podmínek, které způsobují stressové situace mladých rodin, lze uvažovat spíše o dalším posílení uvedeného trendu.

Mezi mladými rodinami existují značné rozdíly, plynoucí především z nerovnosti jejich životního startu. Částečně tato nerovnost vyplývá ze sociálně třídní příslušnosti partnerů. Rodiny mladé inteligence ve srovnání s rodinami dělníků mají zpravidla za sebou kratší období výdělečné činnosti, v době sňatku nižší platy, menší možnosti různých vedlejších příjmů, ale naopak je častěji podporují rodiče, což situaci do jisté míry vyrovnává. Hlavní příčinou *existující nerovnosti životního startu* a z ní plynoucí diferenciace mladých rodin je rodičovská podpora, neovlivňovaná ani velikostí, ani mzdovou situací mladé rodiny, ale závislá pouze na možnostech rodičů a jejich ochotě podporovat dospělé děti. Faktorem, který výrazně odlišuje podmínky života nikoli marginální skupiny mladých rodin, je také využívání „možností“ druhé ekonomiky.

Proto existují mladé rodiny, které jsou na prahu životního minima, mají neustálý pocit nedostatku prakticky ve všech sférách života a činí jim potíže uspokojit i elementární potřeby. Na druhé straně existují takové mladé rodiny, jejichž životní standard převyšuje — díky pomoci a podpoře rodičů, či díky rychlému (rodiči nejednou zprostředkovanému) využívání možností druhé ekonomiky — životní standard většiny domácností manželů středního věku.

V životě velké části mladých rodin tak pozorujeme protikladné tendence: mladá rodina se na jedné straně snaží o nezávislost na orientačních rodinách ve sféře způsobu života, ale na druhé straně si zachovává v mnoha případech značnou materiální i nemateriální závislost na generaci svých rodičů. Životní úroveň orientačních rodin se stále výrazněji promítá v pomoci rodičů dětem, které založily vlastní rodiny. Na této skutečnosti se podílí nejen nedostatečné zajištění mladých rodin, ale i změna ve vědomí rodičovské generace, která

do značné míry považuje za „*symptom svého úspěchu*“ právě podporu mladé rodiny. Změna ve vědomí však v tomto ohledu nastala i u mladých lidí, kteří na rodičovskou pomoc stále více spoléhají.

Pro vytvoření optimálních podmínek života mladých rodin je nezbytné řešit především jejich *bytovou situaci*. I když se tempo bytové výstavby v posledních pětiletkách zvyšovalo, nelze v příštích letech očekávat vyšší stupeň uspokojení této potřeby.(18) Jednak se budou zvyšovat nároky na kvalitu bydlení, která již nyní v řadě parametrů zaostává za evropským průměrem, a jednak porostou i kvantitativní požadavky, neboť po roce 1990 budou zakládat své rodiny silné populační ročníky sedmdesátých let. Tyto zřejmé společenské požadavky nekorespondují ani s uvažovaným snížením tempa bytové výstavby, ani s přetrvávající neochotou zásadně měnit tradiční koncepci panelové výstavby sídlišť (uspořádání, velikost, vybavení bytů, domů a celých sídlištních komplexů).(19)

Bydlení mladých lidí, resp. mladých rodin, se stává jedním ze závažných diferenciačních faktorů jejich celkové hmotné, ale i životní situace, ovlivňuje způsob života, způsob hospodaření s finančními prostředky i proces vybavování domácností. Bytová situace mladých rodin je v současnosti značně variabilní; pro většinu mladých domácností je však charakteristické pouze provizorní řešení bytové otázky. Ve vlastním bytě žije krátce po sňatku pouze čtvrtina mladých domácností, většina mladých manželských párů bydlí po uzavření sňatku společně s rodiči jednoho z partnerů. I když se doba tohoto — ve většině případů nuceného spolubydlení — s rozvojem bytové výstavby v posledních letech zkrátila, přesto bytová tíseň, především v některých oblastech, zůstává a zůstane objektivním společenským a ekonomickým problémem, který se týká nejen mladé generace, ale zprostředkovaně i generace jejich rodičů [Letková—Čillík 1978].

Získání vlastního bytu — z hlediska vynaloženého času, finančních prostředků i z hlediska organizačního — představuje pro mladé lidi značnou zátěžovou situaci, která prakticky nemůže být řešena bez podpory rodičů a bez využití půjček. Přes proklamovanou bytovou politiku (např. upřednostňování mladých rodin s dětmi) se do způsobu přidělování bytů promítají i další hlediska, která často nabývají na převaze — například stabilizační byty spojené s nábořem pracovních sil.

Získání vlastního nebo kvalitnějšího bytu je většinou mladých lidí (zejména ve velkých městech) pocítováno jako jedna z nejnaléhavějších, ale také nejslaběji uspokojovaných potřeb. Zvláště kritickou se v této oblasti jeví situace mladé inteligence, resp. absolventů vysokých škol, neboť skluz jejich ekonomického startu, finanční ztráta, kterou vysokoškolské studium představuje i pozdější zakládání vlastní rodiny, se negativně projevují i v oblasti bydlení [Sak—Kabátek—Navarová—Dančíková 1981].

(18) Podle výsledků sčítání bylo koncem roku 1980 v ČSSR celkem 4958 tisíc bytů, v nichž bydlelo 5538 tisíc cenзовých domácností. V letech 1970—1980 bylo postaveno 1263 tisíc bytů, což představuje 25 % z celkového bytového fondu a 46 % z počtu bytů, které byly postaveny po II. světové válce. V těchto nově postavených bytech bydlelo cca 4,3 miliónu obyvatel, což činí 28,1 % veškerého obyvatelstva ČSSR. I přes rozsah, kterým bytová výstavba v sedmdesátých letech prošla, existovalo v roce 1980 v ČSSR přibližně 630 tisíc cenзовých domácností bez vlastního bytu.

(19) Závažným faktorem, který intervenuje do posuzování kvalitativních i kvantitativních stránek bydlení, je čas. „Charakteristickou vlastností obytných prostorových soustav je totiž relativně dlouhá životnost, zatímco ekonomické a sociální procesy ovlivňující životní způsoby obyvatel mají dynamický charakter se značnou proměnlivostí v čase“ [Horký 1987 : 109].

Dlouhodobě neuspokojovaná potřeba odpovídajícího bydlení vede také k tomu, že stále větší část mladých rodin, především městských, tuto skutečnost kompenzuje získáním tzv. *druhé bydlení* (chaty, chalupy, rodinné domky na venkově). Druhé bydlení se rozvíjí i jako důsledek zhoršujících se životních podmínek ve městech, nedostatečných rekreačních možností apod. Svoji roli sehrávají i subjektivní (socioprestížní) faktory. Druhé bydlení se stává jednou z determinantů životního způsobu velké části městských mladých rodin s pozitivními, ale i negativními důsledky. Jeho pořízení, údržba i náklady na dopravu, které jsou s ním spojeny, odčerpávají mnoho prostředků a sil mladé rodiny, což nejednou oddaluje uspokojivé řešení „hlavního“ bydlení.

Okolnost, zda mladá rodina žije ve svém vlastním bytě, nebo společně s rodiči, se promítá i do rozdílů ve vybavenosti těchto dvou typů domácností předměty dlouhodobé spotřeby, projevuje se ve finanční situaci mladých rodin i ve výchově dětí.

Relativně vysoká životní úroveň některých mladých rodin není tedy v současnosti zpravidla výsledkem jejich vlastní ekonomické aktivity, ale buď výsledkem generačního přerozdělení (trvalá či jednorázová podpora rodičů) nebo výsledkem činnosti ve sféře tzv. „druhé“ ekonomiky. Tato skutečnost má jak své sociálně třídní kořeny, tak vážné sociální důsledky:

- Odměna za práci ztrácí u části mládeže svoji stimulační funkci, protože zajištění potřeb svých i potřeb své rodiny může získat i bez vlastního zvýšeného úsilí.
- Tento fakt nachází odraz i ve vědomí mladých lidí. Maximalistické návyky, které řada z nich získává v orientační rodině, formují samozřejmě i spotřebitelské postoje, způsob života vůbec (zvýšená privatizace apod.).

Paradoxní na celé skutečnosti je, že ta část mladých rodin, která buď nemá podporu rodičů, nebo nemá možnosti „vedlejších“ příjmů, se vlastně do své „nouzové“ situace dostává v důsledku skutečného „osamostatnění se“, bez souvislosti s vlastní pracovní aktivitou, výkonností, vzděláním či kvalifikací. Životní úroveň těchto mladých rodin závisí pak spíše na demografické situaci a sociálně ekonomickém složení domácností.

Do blízké budoucnosti je proto nezbytné řešit především bytovou situaci mladých rodin, kompenzovat náklady spojené se založením rodiny, výchovou a zabezpečením dětí větší měrou ze společenských zdrojů a především posílit vazbu mezi pracovní odměnou a životní úrovní mladých rodin.(20)

Společensko-politické vědomí a aktivita mládeže

Socialistické uvědomění, tvůrčí společensko-politické aktivity a vysoký stupeň účasti mládeže na řízení společnosti patří mezi důležité podmínky perspektivního rozvoje společnosti. Dnes, v situaci, kdy naše společnost prochází etapou přestavby, nabývají tyto skutečnosti většího významu, než tomu bylo kdykoli dříve. Mladé generaci musí být umožněno, aby se ztotožnila s perspektivně žádoucími společenskými cíli. Předpokladem je, že se bude podílet na jejich formulaci a že jí bude utvořen prostor k hledání a ověřování specifických způsobů jejich naplňování.

Na první pohled je zřejmé, že nejde o snadný úkol. Mládež má totiž na jedné straně zajištěno uspokojování základních potřeb, poněvadž se prakticky nikdo nemusí obávat nezaměstnanosti, což vyplývá z práva na práci. Na druhé straně ovšem mládeži často chybí celospolečensky relevantní *perspektivní cíle*,

(20) Podrobněji k této problematice byla v poslední době zaměřena stať J. Vítečkové [Vítečková 1987 : 52].

kteřé by byly pro ni přitažlivé a motivující ke společensky prospěšné aktivitě. Společenská přestavba sice tyto cíle v podstatné míře konkretizuje a nabízí, ale současně pomalé tempo a malá hloubka prováděných i předpokládaných přeměn v rámci přestavby nadále reprodukuje a u některých skupin mládeže i prohlubuje přesvědčení o *neodstranitelnosti rozporu mezi „slovy a činy“* společenských řídicích subjektů.(21)

Společensko-politické vědomí mládeže odráží mimo jiné i tuto realitu. Jednou z konkretizací společensko-politického vědomí mládeže je její účast na řízení společnosti. Je nesporné, že míra účasti mládeže na řízení je přímo úměrná jejím možnostem získávat průběžně a v závislosti na věku a schopnostech zkušenosti z činnosti na jednotlivých úrovních řízení. Již několik let je patrná tendence poklesu zájmu o politické aktivity, o veřejně prospěšnou práci apod. Objevila se poměrně početná skupina mladých lidí, která je apolitická, lhostejná, bez zájmu o společenské záležitosti.(22) Konstituování této skupiny je mimo jiné důsledkem využívání nevhodných způsobů *formování vztahu mladých lidí ke společensko-politické aktivitě*. Jako příklad může posloužit existence zápočtu ze společensko-politické praxe na některých vysokých školách, který v řadě případů vede studenty spíše k formalismu a apolitizaci. Termín „dobrovolně povinná aktivita“ vystihuje charakteristiku postojů nejen takto poznamenané skupiny mladých lidí k této činnosti. Situace je navíc komplikovaná tím, že představitel mladé generace — Socialistický svaz mládeže — neplní svoji společenskou úlohu vždy zodpovědně, uspokojivě a adekvátně společenským potřebám.(23) Nezbytně tím v mnoha oblastech společenského života mládeže dochází k závažným deformacím, zvláště se zvyšuje tendence *snížování odpovědnosti mládeže za společenský rozvoj* a za zdokonalování nejrůznějších úseků socialistického samosprávného řízení.

Prvořadým úkolem v této oblasti je překonání příčin, které podle mnoha sociologických výzkumů [Matějka—Sak—Kabátek—Šljapniková 1986] vedly k tomu, že u řady jednotlivců a často i u některých skupin mládeže, si našlo své místo pevné a zdůvodněné přesvědčení o *marginálním postavení jejich organizace (SSM) ve společenském systému*. Odklon od činností, které jsou mladým lidem vlastní a blízké, snaha o zasahování do otázek, k nimž mladí nemají v podstatě co říci, nerespektování vývojových trendů ve vědě, technice, kultuře, umění a v podstatě ignorování vzniku některých nových potřeb a zájmů mladé generace její vlastní organizací odcizuje SSM mladým lidem. SSM tím, že bude důsledně plnit svou úlohu iniciátora a organizátora zájmové a společensko-politické aktivity mládeže a napomáhá při řešení jejich specifických problémů i problémů celé společnosti, může vytvořit základnu pro rozvoj jak účasti mládeže na odpovídajících stupních společenského řízení, tak i pro rozvoj zájmových činností jako předpokladu pro zainteresovanou společensko-politickou činnost.

Předpokládáme, že v příštích letech se i nadále budou prohlubovat rozdíly mezi skupinou mládeže, která usiluje o využití možností, jež poskytuje účast na řídicích procesech a společensko-politická aktivita k tomu, aby saturovala

(21) Nejde přitom o nový jev. Analogická zjištění přinesla řada empirických šetření nejrůznějších skupin mládeže, která byla realizována v průběhu 80. let. Srov. např. s výsledky reprezentativních výzkumů provedených ÚVSSM a ÚRO: [Sak—Kabátek—Navarová—Dančíková 1981; Kabátek—Sak—Holda a kol. 1986 aj.].

(22) K těmto závěrům dospěly výzkumy společensko-politické aktivity mládeže, realizované v posledních letech. Srov. např. [Kabátek—Sak—Holda a kol. 1986; Matějka—Sak—Kabátek—Šljapniková 1986; Salava a kol. 1986].

(23) Na tyto nedostatky bylo v poslední době otevřeně poukázáno ve vystoupeních G. Husáka, J. Jenerála a řady delegátů a hostů IV. sjezdu SSM [Husák 1987].

své ambice v řízení společnosti, a početnější skupinou mládeže, která bude pole seberealizace nalézat v některé z oblastí komplexu zájmových aktivit (kulturně umělecká, vědeckotechnická, rekreačně odpočinková a sportovní činnost). Jen malá skupina mládeže se bude pohybovat mezi nimi. SSM, stejně jako další společenské subjekty, které hrají určitou roli v ovlivňování společensko-politického vědomí mládeže, by se měl stát organizací, která bude zastupovat diferencované zájmy a uspokojovat diferencované potřeby jednotlivců a skupin mládeže [XX. sjezd 1987]. Jiná cesta by mohla vést k dalšímu šíření uniformity, formalismu a byrokratismu jak na straně mládeže, tak na straně společenských řídicích subjektů.

Zájmová činnost mládeže

Zájmovou činnost mládeže lze rozčlenit na kulturně uměleckou, vědecko-technickou, rekreačně odpočinkovou a sportovní. Všechny tyto oblasti jsou v současné době charakteristické tím, že za stávajících podmínek, plynoucích ze stupně vývoje společnosti, již vyčerpaly rezervy svého rozvoje. Přestavba hospodářského mechanismu i ostatních sfér života společnosti vytváří předpoklady, že se i v zájmové činnosti otevřou nové možnosti, které budou ovšem těsně korelovat se všemi pozitivními stránkami výstavby socialistické společnosti a navazovat na vše přínosné co se objevilo a objeví vně hranic naší společnosti. Zdokonalení podmínek pro kulturně uměleckou a ostatní zájmovou činnost mládeže by se mělo mimo jiné projevit i v tom, že nové obsahy a formy této činnosti budou více vznikat na domácí půdě.

Kulturně umělecká zájmová činnost mládeže má širokou škálu forem, v nichž se v různé míře projevuje mladý člověk jako tvůrčí subjekt. Tato škála se pohybuje od pasivní percepce kulturně uměleckých hodnot, až po aktivní tvorbu. Lze předpokládat, že na významu budou nabývat právě aktivní formy, přičemž budou pojmány mnohem širěji než dnes. S rozvojem elektroniky, sdělovací, reprografické a jiné techniky bude mít stále více mladých lidí přístup k novým technickým prostředkům umožňujícím kulturně uměleckou činnost a k osvojování si způsobů jejich využívání. Metodické ovlivňování této činnosti si mimo jiné vyžádá, aby byly vybudovány objekty a komplexy, které se stanou nejen středisky kulturně umělecké tvorby mládeže, ale současně i středisky její prezentace, šíření a užití. Nové divadelní formy, hudební směry, široké využití videotechniky, hifitechniky, fotografie, reprografie atd. spolu s růstem časových i materiálních možností pro realizaci zájmových kulturně uměleckých aktivit se stanou doprovodným znakem společenské přestavby a výrazně rozšíří podíl mladých lidí, kteří v této sféře naleznou možnost sebevyjádření. Lze očekávat, že ze strany mládeže, pravděpodobně prostřednictvím její organizace, vzejde například iniciativa ke konstituování samostatného mládežnického televizního i rozhlasového studia a poté k zahájení (kabelového) televizního a rozhlasového vysílání.(24) Rozvoj reprodukční techniky na bázi počítačů vytvoří předpoklady k rozšíření počtu specializovaných titulů mládežnických časopisů a deníků a u stávajících titulů předpoklady k rozšíření dosahu jejich působení a distribuce. Nevyhnutelným doprovodným jevem bude také vznik malých mládežnických nakladatelství, gramofonových a videokazetových agentur. Možnosti rozvoje této oblasti záj-

(24) Tato iniciativa SSM (stejně jako iniciativy SSM v jiných směrech zájmové kulturně umělecké činnosti mládeže) již začala nabývat forem konkrétních předstáv a návrhů v diskusních vystoupeních delegátů IV. sjezdu SSM, zejména ve vystoupeních v rámci diskusního střediska „Mládež a volný čas“ [Závěry 1987].

mové činnosti mládeže se budou rozšiřovat s dalším vědeckotechnickým pokrokem.

Oblast vědeckotechnických zájmových činností mládeže bude anticipovat budoucí potřeby hospodářské přestavby. Zejména poroste význam činností realizovaných na bázi výchovně vzdělávací soustavy, která by na jejich zabezpečování měla mít dostatek prostředků poskytovaných především ze státních zdrojů a doplňovaných vedlejšími příjmy jednotlivých školských subjektů.(25) Ovšem jednou ze základních podmínek dosažení žádoucího stavu v této oblasti a tím naplnění společenských cílů v péči o rozvoj schopností mladého člověka, je radikální rozšíření především cenové dostupnosti veškerého příslušného zboží, zvláště počítačové techniky. Širší zpřístupnění prostředků pro vědecko-technickou činnost mládeže formou cenových dotací, rozšířením importu, zvýšením pružnosti československých výrobců apod., je nutno považovat za rychle návratnou a společensky efektivní investici do sféry utváření subjektů budoucího vědeckotechnického a sociálně ekonomického rozvoje společnosti. Provedené zásahy do tvorby cen školní výpočetní techniky a jiných pomůcek a prostředků pro vědeckotechnickou tvořivost a současně prohlubování technizace obsahu výchovně vzdělávacího procesu lze považovat pouze za první dílčí přísliby do budoucna.

Největší problémy se nesporně objevují a nadále se po určitou dobu budou objevovat v oblasti *rekreačně odpočinkových a sportovních aktivit*. Na rozdíl od obou výše uvedených oblastí zájmové činnosti mládeže, pro něž lze v relativně krátké perspektivě vytvořit základní materiální a technické podmínky, zde rozvoj aktivit závisí na mnoha jen obtížně ovlivnitelných faktorech. Z nich nejvýznamnější je stupeň závažnosti ekologických problémů (čistota řek a vodních ploch, snížení emisí v ovzduší, hluchosti, zastavení odumírání lesů atd.) a odstranění bariér devizového a politického charakteru, které limitují možnosti mladých lidí v poznávání odlišných přírodních prostředí, kultur a společensko-politických realit.(26)

(Za předpokladu, že uvedené problémy nebudou vyřešeny, lze totiž v závislosti na rozvoji kulturně umělecké činnosti očekávat, že se bude tato oblast také rozvíjet, avšak ve směru převážně pasivní percepce kulturní a umělecké produkce u nás i vně našich hranic.) Dosavadní nepříznivé trendy utváření životního prostředí a materiálně technické základny pro masovou sportovní činnost mládeže bude obtížné urychleně změnit. Stávající nízkou úroveň saturace potřeb v této oblasti nebude možné v nejbližší době překonat, naopak, mnohdy se úroveň (zvláště ve velkých městech) dále sníží v důsledku zprísňené ochrany přírodního bohatství, odumírání lesů, zastarávání fondu sportovních zařízení, populační vlny apod.(27)

Rozvoj všech oblastí zájmové činnosti mládeže je třeba začlenit do strategie sociálně ekonomického vývoje společnosti a chápat jej jako důležitou součást utváření tvůrčího potenciálu nových generací. Předpokladem přeměny zájmových (kulturně uměleckých, vědeckotechnických, rekreačně odpočinkových a sportovních) orientací mládeže v zájmové aktivity je finanční a materiální

(25) Máme na mysli zdroje, které se v rámci přestavby hospodářského mechanismu budou vytvářet zejména středním a vysokým školám v souvislosti s rozšiřováním možností pro jejich vedlejší hospodářskou činnost.

(26) O tom, že jde skutečně o závažné překážky rozvoje rekreačně odpočinkových aktivit mládeže, svědčí mj. i pozornost věnovaná těmto otázkám ze strany státních a stranických představitelů. V této souvislosti lze upozornit na projev L. Štrougala na sjezdu SSM v CSR [Štrougal 1987].

(27) Na základě provedených analýz upozorňují na tyto skutečnosti četné práce z posledního období. Viz např.: [Bosák—Janoušek 1985; Nekola a kol. 1985; Kožíšek 1984 aj.].

zpřístupnění všech perspektivních forem zájmové činnosti. Především cenová politika by měla respektovat společensky rozvojetvorný charakter zboží, které je určeno pro zájmovou činnost mládeže. V plánování sociálních investic je nezbytné vzít v úvahu rychlou návratnost a vysokou společenskou efektivnost investic na výstavbu sportovních zařízení, kulturních objektů, středisek vědeckotechnické tvořivosti atd., jejichž kvantita (s diskusí o kvalitě) je v současnosti nedostačující a nesouměřitelná s úrovní ve vyspělých (i některých socialistických) zemích.

Závěrem

Mládež patří mezi významné subjekty sociální změny. Tato její sociální funkce se však nenaplnuje automaticky. Míra kontinuity a diskontinuity společenské aktivity mládeže v rámci společenských reprodukčních procesů je dána kvalitou výchovně vzdělávacího působení společnosti, vztahy, které jsou ve společnosti aktuálně živé a na něž se mladí lidé reálně adaptují. Naplnění subjektivity mládeže je také vymezováno prostorem k jejímu sociálnímu sebepoznání a sebeurčení. Z charakteru tohoto prostoru a sociálních mechanismů, které jej utvářejí, vyplývá generační a sociálně třídní aktivita mladé generace, respektive jejich sociálně třídních a generačních skupin. Tyto sociální mechanismy se podílejí na orientaci mládeže do oblastí, v nichž může vyjadřovat svou subjektivitu a kde dochází k její seberealizaci. Těmito oblastmi může být sféra práce a vědeckotechnické tvořivosti, společenský život a jeho demokratizace, sport, módní oblékání, rocková hudba atp., ale také „druhá“ sféra, narkomanie, výtržnictví a jiné společensky negativní aktivity.

Uvažujeme-li o mládeži v kontextu společenského vývoje překračujícího horizont druhého tisíciletí, je nezbytné si klást otázku, *které sociální mechanismy a jakým směrem orientují vědomí a aktivity mládeže*, kde vznikají (nebo jsou již novými generacemi reprodukovány) vážné společenské rozpory a které sociální mechanismy nezbytné k uskutečnění společenských cílů fungují nedostatečně nebo ve společenské realitě chybí.

Vyšší potřeby a rozvinutější zájmy mladé generace a poměrně vysoký stupeň jejich saturace (ve srovnání se staršími generacemi) může vzbuzovat dojem, že neexistují mimořádné a pro mládež specifické problémy a rozpory, zvláště odhlédneme-li například od bytového problému. Podrobnější pohled však odhaluje závažné okolnosti celkově dobrých podmínek mládeže. Za nejzávažnější považujeme fakt, že daná úroveň a diferenciací těchto podmínek jen slabě souvisí s prací (výkonem) mladých lidí v zaměstnání a s velikostí platu, přičemž korelace uvedených faktorů se snižuje.

Příjem mladých lidí (mladých rodin) z hlavního zaměstnání, bez výrazného ohledu na jejich zařazení a pracovní výkon, umožňuje sice uspokojení většiny základních životních potřeb, ale zpravidla již nestačí na nákup předmětů dlouhodobé spotřeby, na pořízení a vybavení vyhovujícího bytu, cestování, využívání služeb a na mnohé kulturní hodnoty umožňující rozvoj osobnosti. Tuto situaci „řeší“ mladí lidé v zásadě třemi způsoby: půjčkami, různými formami pomoci rodičů, které jsou již implantovány jako norma do společenského vědomí nebo aktivitami ve „druhé“ sféře, které se společenskou normou postupně stávají.

Oslabení vazby mezi pracovním výkonem, mzdou a úrovní uspokojování potřeb a zájmů nutně mladé lidi demotivuje k pracovní a společenské angažovanosti, retarduje nebo zcela paralyzuje využití potenciálu mládeže v intencích celospolečenských úkolů.

Lze tak vysvětlit i skutečnost, že mladí lidé, ve srovnání se starší generací,

navzdory některým svým lepším předpokladům jsou ve sféře zespolečenštěné práce relativně méně inovačně aktivní, mají menší zájem o společensko-politickou činnost, o vedoucí hospodářské funkce (zvláště ve sféře bezprostřední materiální výroby) a své schopnosti a dovednosti více využívají v oblasti individuální práce a v rámci zájmové činnosti. Úzce s tím souvisí zjevná privatizace způsobu života mladých rodin.

Perspektiva plného využití hodnot, které společnost do mládeže vkládá výchovou a vzděláním a které v sobě mladí lidé mohou (díky nové a zpravidla vyšší úrovni životních podmínek a možností) rozvíjet a obohacovat, je především závislá na tom, zda se v rámci přestavby společenských mechanismů podaří vytvořit pro mladé lidi šanci diferencovaně uspokojovat jejich potřeby a zájmy prostřednictvím pracovní aktivity v hlavním zaměstnání.

Naznačené sociální mechanismy uspokojování potřeb a zájmů mladých lidí se dotýkají všech skupin mládeže, ale jejich percepce a interakce s nimi jsou bohatě sociálně třídně diferencovány. K hlubšímu a přesnějšímu postižení vztahů různých skupin mládeže a uvedených sociálních mechanismů však nepostačuje užívané *schéma sociálně třídní struktury socialistické společnosti*, které ustrnulo ve svém vývoji, neboť nebylo dostatečně teoreticky rozvíjeno a empiricky ověřováno. Vývoj socialismu vedl k utvoření složitých třídně diferenciacních a třídně integračních procesů, jež odrážejí změny starých a vznik nových (integrujících a diferencujících) potřeb a zájmů, jakož i možností a způsobů jejich uspokojování. Tyto reálné potřeby a zájmy (možnosti a způsoby jejich uspokojování) probíhají často napříč schématem sociálně třídní struktury socialismu.

Sociologická reflexe reálných procesů sociálně třídních proměn probíhajících v socialistické společnosti je dosud velmi skromná. Snaha o jejich dynamičtější a plastičtější postižení je limitována — jak upozorňují sovětští sociologové [Zaslavská 1987] — dogmatickým přístupem ke zkoumání sociálně třídní struktury socialismu.

Zpoždění teorie i výzkumu sociálně třídní struktury socialistické společnosti za jejím reálným pohybem se promítá do mnoha sociologických oborů (včetně sociologie mládeže), které se předmětně vztahují k různým společenským skupinám (např. k mládeži) nebo procesům (např. k výchově), jejichž historickou (retrospektivní), ani prognostickou (perspektivní) dimenzi pohybu nelze pochopit bez znalosti jejich sociálně třídní podmíněnosti.

Literatura

- Adamec, L.: *Prostor pro nové myšlenky a činy*. Rudé právo 28. 5. 1987.
Barák, L. a kol.: *Prognózování a plánování rozvoje středních a vysokých škol z hlediska uspokojování potřeb rozvinuté socialistické společnosti*. 1. a 2. díl. Praha, ÚRVŠ 1985.
Bosák, E. — Janoušek, M.: *Zdokonalování systému řízení tělesné kultury v ČSSR*. Praha, FTVS UK 1985.
Cejp, M. — Kadeřábková, D.: *Rozvoj odvětví kultury*. Praha, ÚVK 1985.
Čermák, V.: *Podmínky utváření vědeckovýzkumné aktivity absolventů vysokých škol*. Praha, ÚRVŠ 1982.
Čermák, V.: *Absolventi VŠ a sociologický výzkum*. Praha, ÚPŠSSM 1986.
Čermáková, M. — Oplová, A. — Svítek, J.: *Sonda mladých zlepšovatelů*. ÚFS ČSAV 1985.
Čermáková, M. — Navarová, H.: *Sonda úspěšných účastníků SVUOČ*. ÚFS ČSAV a ÚR ČSVTS 1986.
Člověk — věda — technika. Praha, Svoboda 1983.
Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy — projekt a důvodová zpráva. MŠ ČSR a SSR 1976.
Dršina, V. — Petráček, S.: *Prognózy školství a vzdělání*. FMTIR 1974 (nepublikováno).

- Filipec, J. — Pecen, J.: *Aktuální otázky rostoucí úlohy společenského subjektu v socialistické společnosti*. Filozofický časopis 1987, č. 4.
- Horký, I.: *Ideové aspekty tvorby obytného prostředí v ČSSR*. Nová mysl 1987, č. 6.
- Husák, G.: *Otvíráme prostor novým myšlenkám a činům* (projev na IV. sjezdu SSM). Mladá fronta 3. 10. 1987.
- Charvát, F. — Sak, P. a kol.: *Faktory sociálního a ekonomického rozvoje pracující mládeže*. ÚFS ČSAV 1984.
- Charvát, F. — Sak, P. a kol.: *Analýza sociální struktury československé mládeže a prognóza jejího vývoje do roku 2010*. ÚFS ČSAV 1985.
- Jakovlev, A.: *Přestavba a morálka*. Týdeník aktualit 1987, č. 37.
- Jeřábek, H.: *Utváření sociální struktury mládeže a analýza jejích proměn*. Sociologický časopis 1985, č. 5.
- Kabátek, A. — Sak, P. — Holda, D. a kol.: *Formování socialistického uvědomění a aktivit pracujících a podíl ROH na jejich utváření*. ÚRO 1986.
- Kabátek, A.: *K pojetí a některým výsledkům pracovní adaptace mládeže v podmínkách intenzifikace sociálně ekonomického rozvoje*. Odbory a společnost 1987, č. 4.
- Kabátek, A. a kol.: *Názory a postoje členů ROH před X. všeodborovým sjezdem*. ÚRO 1982.
- Kon, I.: *Nový přístup k výchově mládeže*. In: Světový tisk č. 40 (Kommunist 1987, č. 4).
- Kožíšek, V.: *Rozvoj potřeb a funkce společenské spotřeby v oblasti TK v procesu jejich uspokojování*. Praha, ÚV ČSVTS 1984.
- Kuželková, M.: *Vybrané ukazatele o školství*. ÚŠI 1986.
- Leková, T. — Čillík, Z.: *Problémy bývání mladých lidí*. Bratislava, VÚŽU 1978.
- Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy sv. 1*. Praha, Svoboda 1950.
- Matějka, J. — Sak, P. — Kabátek, A. — Šljapniková, D.: *Společensko-politické aktivity mládeže a proměny její sociálně třídní struktury*. ÚPS SSM 1986.
- Matušík, Z.: *Poměr k mládeži je poměrem k budoucnosti*. Nová mysl 1987, č. 9.
- Nekola, J.: *Struktura a funkce tělovýchovných aktivit*. Praha, ÚV ČSTV 1985.
- Pecen, J.: *K některým otázkám vývoje československé mládeže*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Poslušný, M.: *Analýza a problémy dalšího vývoje mobility pracovních zdrojů ve strojírenství*. Praha, VÚSTE 1980.
- Roško, R. a kol.: *Zbližovanie robotníkov a inteligencie*. Bratislava, ÚFSSAV 1987.
- Sak, P. — Kabátek, A. — Navarová, H. — Dančíková, V.: *Společensko-politický profil mladé inteligence a podíl SSM na jeho formování*. ÚV SSM 1981.
- Sak, P. — Kabátek, A.: *Úloha mládeže při realizaci sociálně ekonomického programu XVII. sjezdu KSČ*. Impuls 1986, č. 1.
- Sak, P. — Čermáková, M. — Hudeček, J. — Navarová, H. — Gatnar, L.: *Prognóza sociálního vývoje mládeže*. Praha, ÚFS ČSAV 1987.
- Sak, P. — Kabátek, A. — Hudeček, J. — Čermáková, M.: *Mládež a intenzifikace sociálně ekonomického rozvoje*. Oddělení pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV 1987.
- Sak, P.: *Účast mládeže na správě a řízení společnosti*. Odbory a společnost 1987, č. 2.
- Salava, Z. a kol.: *Názory a postoje členů ROH před XI. všeodborovým sjezdem, výzkumná zpráva*. ÚRO 1986.
- Schimmerlingová, V. a kol.: *Analýza vybraných problémů života a potřeb neúplných rodin*. Praha, ČSVÚPSV 1977.
- Sociologické a psychologické problémy při rozvoji automatizace a robotizace*. Pardubice, ČSVTS 1987.
- Statistika školství 1986—1987*. Praha, ÚŠI 1987.
- Šetření třídní a sociální struktury ČSSR*. ÚFS ČSAV, FSÚ ČSSR 1984.
- Španiel, M.: *Výchova mladé generace a ROH*. Nová mysl 1987, č. 10.
- Štrougal, L.: *Projev na sjezdu Socialistického svazu mládeže v ČSR*. Rudé právo 21. 9. 1987.
- Vítečková, J.: *Tendence a problémy vývoje hmotných podmínek života*. Sociologický časopis 1987, č. 1.
- Zákon o vysokých školách č. 39 z r. 1980*. Praha, SPN 1980.
- Zaslavskaja, T.: *Perestrojka i sociologija*. Pravda 1987, č. 37.
- Závěry diskusních středisek (IV. sjezd SSM, 2.—4. 10. 1987)*. Praha, ÚV SSM 1987.
- 5. Zasedání ÚV KSČ*. Praha, Svoboda 1987.
- IV. sjezd SSM*. Rudé právo 3. až 5. 10. 1987.
- XX. sjezd VLKSM*. Praha, Mladá fronta 1987.

Коллектив авторов: Молодежь как фактор социального развития

Целью статьи является ознакомление с выбранными тенденциями общественной жизни, носителем (объектом и субъектом) которых является молодежь. Авторы на основе анализа этих тенденций указывают на последствия, к которым их продолжение может привести.

В вводных частях статьи характеризуется молодежь как знаменательный субъект социального изменения. Одновременно, однако, подчеркивается, что эта социальная функция молодежи не осуществляется автоматически. Мера преемственности и прерывистости общественной активности молодого поколения в рамках общественных процессов воспроизводства дана качеством воспитательно-образовательного действия общества, отношениями, которые в обществе актуально существуют и к которым молодые люди реально приспосабливаются. Осуществление субъективности молодежи определяется также простором но ее социальному самосознанию и самоопределению. Из характера этого простора и социальных механизмов, создающих его, вытекает возрастная и социально-классовая активность молодого поколения. Эти социальные механизмы принимают участие в ориентации молодежи на разные области, в которых она может самоутвердиться. Этими областями может быть сфера труда и научно-технического творчества, общественная жизнь и ее демократизация, спорт, модная одежда, роковая музыка и т. п., но также «вторая» сфера, наркомания, скандалы и другие общественно негативные активности.

Авторы задаются вопросом, какие социальные механизмы и по какому направлению ориентируют сознание и активности молодежи. Наиболее серьезным считают они ослабление связи между выработкой на работе и уровнем удовлетворения потребностей и интересов. Этот факт демотивирует молодых людей по отношению к трудовой и общественной активности и ограничивает использование их потенциала. Таким образом можно объяснить и факт, что молодые люди в сравнении с пожилым поколением в сфере обобщественного труда зачастую менее активны и менее инициативны. С этим тесно связано то, что образ жизни становится частным делом.

В области воспитания и образования существуют две основные проблемы. Во-первых, это несоответствие объема и уровня образования, которое воспитательно-образовательные учреждения способны предоставить, потребностям и возможностям индивидов, но и общественных групп приобрести соответствующее образование. Вторая область проблем связана с недостаточным преодолением таких явлений в воспитательно-образовательном процессе, как вербализм, недифференцированный подход, недостаточное развитие творчества и личности и т. п.

Проблемы в сфере труда связаны с ростом трудового потенциала молодежи, для применения которого, однако, не созданы объективные технические, организационные и другие условия и предпосылки, так же, как и условия и предпосылки, связанные с заработной платой, с застоем и медленными темпами введения научно-технических инноваций, и с недостатком самореализационных аспектов труда, с высокой потребностью в мало квалифицированном труде с одной стороны, и со стороны другой — ориентацией молодежи на профессии, связанные с более высокой квалификацией.

В части, отведенной молодой семье, авторы обращают внимание на проблематику условий жизни. Между жизненным уровнем отдельных молодых семей существуют значительные различия, вызванные влиянием социально-классовой принадлежности, поддержки от родителей, связью с «второй» экономикой и т. п. С точки зрения социальной перспективы наиболее важно решать неудовлетворительную жилищную ситуацию и обеспечить материальную самостоятельность молодых семей.

Общественно-политическая активность молодежи относится к важным факторам дальнейшего общественного развития. В последние годы, однако, интерес к этой активности снижается, помимо прочего, потому, что не были достаточно учтены требования и интересы молодого поколения в этой области. Молодежная организация должна поэтому свою роль инициатора и организатора общественно-политической активности в большей мере связывать с представлением реальных потребностей молодежи и с развитием самостоятельного творчества.

В заключение авторы подчеркивают, что перспектива полного использования цепностей, вкладываемых обществом в воспитание и образование молодежи, которые молодые люди могут в себе развивать и обогащать, зависит, в первую очередь, от того, удастся ли в рамках перестройки общественных механизмов создать большую возможность дифференцированного удовлетворения потребностей молодежи при посредстве активностей в сфере обобщественного труда.

Summary

Collective of Authors: Youth as a Factor of Social Development

The aim of the present paper is to acquaint the reader with selected trends of social life whose bearer (both object and subject) is youth. On the basis of an analysis of these trends, the authors outline the possible consequences of their continuation.

In the introductory parts, youth is characterized as a significant subject of social change. Simultaneously, however, it is pointed out that this social function of youth is not fulfilled automatically. The measure of continuity and discontinuity of the young generation's social activity within the framework of social-reproduction processes is given by the quality of the educational influence exerted by society, and by relations which are actually alive in society and to which young people are realistically adapting themselves. The fulfilment of the young people's subjectivity is also circumscribed by the space for their social self-knowledge and self-determination. The character of this space, and also of the social mechanisms constituting it, determines the scope of the generation and social-class activities of the young generation. These social mechanisms help to orientate young people to various spheres providing opportunities for their self-realization. These spheres may embrace the sphere of work and scientific-technological creativity, social life and its democratization, sports, fashionable dressing, rock music, etc., but also the "second" sphere, drug-addiction, hooliganism, and other socially negative activities.

The question is posed as to what social mechanisms orientate the young people's consciousness and activities, and in what direction. Primary importance is attached to the weakened relation between the working performance in employment and the level of the satisfaction of needs and interests. This fact demotivates young people to working and social commitment and prevents them from making full use of their potential. This also throws light upon the fact that, in comparison with the elder generation, young people are often less active and develop less initiative in the sphere of socialized work. The privatization of the way of life is in narrow connection herewith.

In the sphere of education and culture two main problems have emerged. In the first place it is the discrepancy between the range and level of education which the educational institutions are in a position to provide, and the needs and possibilities of individuals, but also of social groups, to attain an adequate education. The second problem area is connected with an insufficient overcoming of such phenomena in the educational process as is verbalism, an undifferentiated approach, an unsatisfactory development of creativity and of personality, etc.

Problems arising in the sphere of work are connected with the growth of the working potential of youth for whose implementation, however, no objective technical, organizational, wage and other conditions and preconditions have as yet been created; with the stagnation and slow rate of introduction of scientific and technological innovations; but also with a lack of self-realization aspects of work, with a high demand for little qualified work on the one hand, and with the young people's orientation to professions connected with higher qualification on the other.

In the part dealing with the young family, attention is devoted to problems of living conditions. There are considerable differences between the living standard of individual young families; these are influenced by social-class appurtenance, the parent's support, the link-up with the "second" economy, etc. From the point of view of the social perspective it is of primary importance to solve the unsatisfactory housing situation and to secure the material independence of young families.

The young people's sociopolitical activity is ranged among the important factors of further social development. Of recent years, however, the interest in these activities has been falling — among other things in consequence of the fact that the young generation's claims and interests in this area have not been sufficiently respected. The youth organization should therefore more closely associate its role of initiator and organizer of sociopolitical activity with the presentation of the young people's actual needs, as well as with the development of special-interest activities.

In conclusion it is pointed out that the perspective of taking full advantage of the values which society passes over to youth through education, and which the young people are free to develop and enrich, is chiefly dependent upon whether, within the framework of the reconstruction of social mechanisms, young people will be given a better chance of a differentiated satisfaction of their needs through the mediation of activities in the sphere of socialized work.

Některé uměnovědné a sociologické aspekty
problematiky¹

1. Příklad a otázka na začátek

Člověk, který jede ve vlaku a čte knížku, patří k samozřejmostem tvořícím atmosféru cestování. Všednost cestování je v jeho případě obohacena děním literárního díla. Situace, jejímž činným jádrem je cestování a četba slupkou nečinnosti, je aktivitou literárního díla obrácena ve svůj protiklad. V roli spolucestujících obvykle anticipujeme čtenářovu dvojí identitu: Je člověkem, který je pro nás objektivně přítomen svou subjektivní *ne-přítomností*.

Může se ovšem stát, že nám lidská nebo profesionální zvědavost nedovolí, abychom se nepokusili o tichý průlom do sociální anonymity spolucestujícího čtenáře. Čtení „přes rameno“ je v takové situaci celkem běžnou indiskrecí. Směřuje k doplnění zjevných vlastností vlastnostmi — pro nás — skrytými. Je pokusem o přeměnu náhodného a neznámého spolucestujícího v člověka pro nás určitějšího, je pokusem o jeho bližší *sociální určení*.

Sociálně uznávaná netaktnost „čtení přes rameno“ i obvyklá nelibost postiženého ovšem signalizují, že zde nejen rušíme při četbě, ale souběžně vnikáme do soukromí a nitra neznámého člověka, v souladu s příslovečným „Řekni mi, co čteš, a já ti řeknu, kdo jsi“. Příslovečná moudrost zde předpokládá, že časoprostorové a obsahové dění knihy jakýmsi způsobem *souvisí* se sociálním světem a životem čtenáře. Naopak nepředpokládá nahodilost ve výběru čtiva, vylučuje, že by člověk četl knihu, která mu není vlastní, je pro něj nezáživná, nudná, nebo příliš „pracná“. Souhrnně, nepředpokládá, že by člověk četl knihu neodpovídající tomu, kým „ve skutečnosti“ je.

Otázka platnosti přísloví, která zde přirozeně vyvstává, má svůj obecnější výzkumný ekvivalent: Jaký typ závěrů si uděláme o našem spolucestujícím? Jaký typ informací o sociální identitě, osobnosti a způsobu života lze vyvozovat z percipovaného uměleckého díla? V čem tkví sociálně specifický a tím také sociálně specififikující význam percepce umění?

2. Potíže s využitím uměnovědných přístupů

Pokud by se na našem místě ocitl některý z klasiků rozvětveného literárního sociologismu, respektive striktně sociálního výkladu umění (Taine, Plechanov, Goldmann), bez odkladu by přikročil k sociologické explikaci díla. Vycházejí z předpokladu, že sociální funkce díla jsou dominantně určeny jeho sociálním obsahem a intencí, obnažil by společensko-historický původ a poslání díla. Studium díla by sledovalo odkrytí v díle obsažených společenských poměrů z jejich estetického „zastření“. Pomocí sociálního „vidění“ a interpretace světa, na nichž je dílo vystavěno a které vyjadřuje, by také byl sociálně identifikován čtenář.

(1) Autor by rád poděkoval B. Filipcové, M. Petruskovi, J. Večerníkovi a P. Matějů, bez jejichž pomoci, zájmu a připomínek k různým verzím textu by tato stať nevznikla.

Radikální estetik by ovšem udělal pravý opak. Pod „nánosem“ společensko-historického by hledal *estetické*. Dílo by bylo vřazeno do struktury celku umění jako zcela svébytného (v extrémě bezekvivalentního) světa a jazyka estetiky, vyžadujícího sobě vlastní a pro sebe platnou zkušenost, erudici, smysl a cit. Podle postavení díla v této (vesměs kvalitativně či formálně hierarchické) struktuře umění by estetik odhadl uměleckou vyspělost čtenáře, jeho „smysl pro umění“ a tím i jeho pozici v kulturní a vzdělanostní diferenciaci společnosti. Jádrem nerovností a rozdílů ve vztahu k umění zde není sociálně specifická artikulace a vidění světa z hlediska rozdílných sociálních (skupinových, třídních) perspektiv a zájmů, ale specifičnost, jedinečnost a neredukovatelnost světa umění uvnitř sociální skutečnosti vyžadující jak schopnost odpoutat se od „prozaické“ reality, tak uměleckou a estetickou „gramotnost“. Český strukturalista Mukařovský by nadto sledoval vztah estetické funkce díla k sociálně kodifikované estetické normě a sociálnímu rozvrstvení vkusu. Pokusil by se patrně o určení toho, jakému vkusu, a tudíž jaké sociální vrstvě dílo estetiky a normativně odpovídá.

Mezi cestujícími by se ovšem mohl vyskytnout někdo, kdo by vznesl na adresu sociologismu (jakožto sociologického redukcionismu ve výkladu umění) i na adresu jeho teoretické a historické inverze — estetismu, dvě zásadní námitky poukazující na specifičnost *percepce* umění:

1. Oba koncepty — chtě nechtě — vycházejí ze ztotožnění *percepce* umění s jeho *studiem*. Jsou proto založeny spíše na *poznávání* a zkoumání uměleckého díla. *Percepce* uměleckého díla ovšem není jeho *studium* („close reading“) ve smyslu sociologického nebo estetického rozkladu a výkladu díla. Je daleko spíše jeho syntézou a *přivlastněním*.

2. *Percepce* proto nemůže být *pouze* mechanickým odrazem nebo kauzálním důsledkem toho, čím je dílo o sobě a před *percepcí*, ať již sociálně nebo estetiky. Neboť „o sobě“ je dílo *pouze* neživou strukturou (textem). Je plně oživeno *teprve* v procesu *percepce* — *přivlastňující* aktivitu člověka.

Zmíněným odpůrcem by mohl být například Roman Ingarden, pro něhož je dílo plně konstituováno *teprve* četbou a čtenářem. Zastánce hermeneutické koncepce by šel ještě dále. Dílo je v *percepci* nejen zkonstituováno, ale čtenářovou aktivitou do důsledku historicky a společensky *konkretizováno*. Tím je v *percepci* *znovuvytvářeno* a neopakovatelně subjektivně *interpretováno*. Prostřednictvím díla se neprojevuje sociální či kulturní identita člověka, ale v *perceptivní* aktivitě člověka se ustanovuje a *znovuvytváří* sociální a kulturní identita uměleckého díla. V estetickém i sociálním smyslu je v daném výkladu umění důležitější, jak lidé čtou, než co a proč čtou. Neboť podle toho uměleckému dílu svým a sobě vlastním způsobem „rozumí“. Podle toho, jak jim literární dílo dává „za pravdu“, je také interpretují.

Oproti klasické sociologické i estetické objektivistické analýze umění, prozrazuje fenomenologický a ještě více hermeneutický přístup *subjektivnost* i *subjektivismus* *percepce*, zbavující umělecké dílo autonomie, vnitřní nutnosti (výkladu a dění), a tím do značné míry i jeho autentičnosti. *Percepce*, vedená subjektivním zorným úhlem čtenáře, nutně směřuje k autoafirmativnosti.

Problémů, které zde vyvstávají, je hned několik. Předně, přes evidentní víceznačnost (možných interpretací) uměleckých děl existuje hranice, za níž se projevují další interpretace jako zkreslující a znásilňující *dezinterpretace*, jimž se dílo „vzpírá“, ztrácí smysl, uzavírá se, čímž se *percepce* stává nudou nebo „dřinou“. Autoafirmativní funkce (*percepce*) umění, to za druhé, je jednou z těch oblastí, v nichž proběhl a probíhá konflikt provázející moderní umění od jeho zrodu a kde se utvořila poměrně jasná *linie mezi avantgardním, akademickým a tzv. masovým*, nebo z jiného pohledu „dobrým“ a „špatným“

uměním.(2) Zároveň ovšem, to za třetí, je třeba souhlasit s tím, že moderní umění sledovalo vlastní *víceznačnost* a nezřídka i polyvalenci jako implicitní vývojovou linii, v níž je sociální konflikt o „interpretaci“ reality i díla spíše efektem jeho působení než jeho explicitním obsahem.(3) Souběžným procesem, doprovázejícím „vpád“ každodennosti do umění, pokles jeho autoritativnosti ve vztahu k recipientovi i vzrůst jeho víceznačnosti v interpretaci reality, to za čtvrté, byl komplementární „vpád“ *laických motivů* do výběru, percepce i hodnocení umění. Tato obsahová stránka demokratizace jakožto „desakralizace“ umění v posledních sto letech, oslabil monopol kritérií školenosti, „vybraného vkusu“ a „smyslu pro krásno“ v posuzování umění, a naopak rozevřela prostor pro vzrůst vlivu individuálních zálib a optiky každodenního života v percepci i prožívání umělecké produkce.(4)

Ubývající jednoznačnost i autoritativnost uměleckých děl v jejich výkladu i přijetí, diverzifikace sociálních reakcí a percepce uměleckých děl, spolu s rozevřením formální, žánrové a zvláště pak obsahové a kvalitativní pestrosti umělecké produkce, nastolily problematiku zrodu a *diferenciace významu a významů* uměleckého díla i jednotlivých oborů a žánrů umění. Strukturální a zvláště pak sémantická analýza, svým zaměřením na objektivní základy intersubjektivního charakteru umělecké komunikace (tvorby, výstavby uměleckého díla i percepce), přispěly k obhajobě *autonomnosti uměleckého díla*

(2) Čím více pronikalo moderní umění pod povrch (odcizené) každodennosti a ztrácelo s ní kontakt i mimetickou korespondenci — nikoli tím, že by ji „opouštělo“ (jak se domníval Hauser), ale tím, že ji *demystifikovalo* právě jako člověku „cizí“ skutečnost — tím méně bylo lidí, kteří byli ochotni za takové nepříjemné umění „utrácet“ své peníze. Umělecká díla byla veřejností odmítána spíše proto, že byla pochopena a shledána neslučitelnými s vlastním způsobem života než proto, že by byla nesrozumitelná. Národním příkladem takového sporu o autoafirmativní funkci umění je dnes již bezmála zapomenutý případ Zolovy Nany. Má literatura být exponentem autoafirmativních čtenářských zájmů nebo nástrojem demystifikace lidského světa a exponentem (pravdivé) skutečnosti postrádající líbivost a estetičnost totožnou s „povznášejícím krásnem?“ Zola navíc tento konflikt začlenil do samotného románu, čímž veřejný spor nejen antcipoval a zčásti vyvolal, ale tímto svým žertem mu dal význam kvalitativního paradigmatu moderní literatury.

(3) J. Wolffová upozorňuje na pokles autoritativnosti moderní literatury, který se projevuje méně direktivním a jednoznačným vedením čtenáře v popisu, ději a interpretaci. K rozevření prostoru pro spolupráci recipienta na rekonstrukci díla podle Wolffové dochází rovněž vznikem tzv. *polyfonické novely*, kterou identifikoval Bachtin při analýze Dostojevského. Na rozdíl od „homofonické“ nebo „monologické“ novely, dominující v historii literatury, nemá polyfonická nebo dialogická novela jediný (dominující) zorný úhel, ať již autora nebo kterékoli z postav [viz Wolffová 1981 : 127]. Tento trend se v moderní literatuře stal bezmála programem. Schopnost exponovat tutéž situaci v naprosto protichůdných, alternativních pohledech, které obracejí její význam i smysl, představuje dnes synonymum fabulačních a kompozičních schopností pro řadu profesionálních literátů, jako např. Updike, Bellow, Doctorow, Irving, Styron a další. Čím více ovšem potlačují vlastní „hlas“ ve prospěch polyfonické výstavby díla (a tento trend je dnes patrný i ve filmové a dramatické tvorbě), tím více se komplikuje jejich společenská identita — pozice a role umělce. Výsledkem je pocit sociální vykořeněnosti a potřeba sociální sebe-realizace, projevující se například rostoucím počtem právě sebereflexní literární produkce o „psaní“, literatuře, spisovateli, jeho sociálním oprávnění a existenci. V podání výše zmíněných autorů se tato tematika stala prakticky samostatným žánrem „Fiction on Fiction“.

(4) Na tomto principu mimo jiné došlo i k oddělení profese a obsahu práce kritika a teoretika umění. Například v období tzv. viktoriánské literární kritiky se kritik stal natolik silným exponentem laických zájmů a hledisek čtenářské veřejnosti, že kritika byla pocíťována jako bariéra rozvoje samotné tvorby. Výsledkem bylo zformování vlivného a dlouhodobě působícího teoreticko-kritického a tvůrčího proudu „New Criticism“, který se programově hlásil k radikálně estetizujícímu pojetí umění [viz Levý 1966, Weimann 1973].

jako relativně nezávislého strukturovaného *systému*, charakteristického sobě vlastní, specifickou, vícedimenzionální a zprostředkovanou znakovou reflexí již (kulturně a sociálně) interpretované reality.(5)

Studium specifických formálních prostředků rozvětvené struktury umění na jedné straně a ustálených sociokulturních znakových a významových systémů, které má umění k dispozici a s nimiž musí pracovat, na straně druhé, podlomily jak mechanický sociální determinismus a sociologický redukcionismus, pokud jde o výklad sociálního „původu“ a „profilu“ díla, tak estetismus, pokud jde o estetickou nezávislost a sociální bezekvivalentnost umění.

Interpretativní sociokulturní znakový a významový kontext je nezastupitelný i při výkladu sociálně diferencovaných významů, které dílo nabývá v percepci jako v procesu subjektivizace. Roland Barthes má nesporně pravdu v tom, že čtenář (v případě literatury) je úběžníkem sjednocujícím mnohoznačnost textu, a že „zrod čtenáře“ (jako suveréna percepce) je placen „smrtí autora“ jako původce textu [Barthes 1977]. Zároveň je ovšem zřejmé, že subjektivita nemá ráz libovůle. Má svůj objektivní základ a kořeny zformované „ideologie“ [Eco 1977]. Lze dokonce říci, čímž se úzce přibližujeme například k Bachtinovu konceptu, že zformovaný interpretativní, respektive ideologický koncept reality na straně publika, není bariérou, respektive pouze znakovým a významovým prostředkem a předpokladem komunikační „spolupráce“, ale také vlastním *předmětem práce a vlivu uměleckého díla*.

Nepopíratelný přínos semiotiky i strukturální analýzy, pokud jde o specifčnost umění, povahu a zprostředkovanost jeho vztahů k realitě při vzniku, percepci i širším uplatňování umění, zřejmě spočívá v tom, že zde byla rozpracována a výrazně obohacena ta oblast, která se jeví sociologicky relevantní, a to *ontologická příslušnost a pozice umění v sociální a kulturní realitě*.

Právě z hlediska ontologické role umění v sociálním světě a v životě lidí, se ovšem projevují meze semiotiky i strukturální analýzy. Přes nepopíratelnou, zvláště metodologickou nosnost těchto přístupů v užším rámci struktury umění a uměleckého dění zůstává nezodpovězena klíčová otázka sociálního významu a funkcí (percepce) umění v životě lidí, jinak řečeno, existenční a existenciální význam umění jako svěbytného, jakkoli vnitřně strukturovaného, sociálního a historického fenoménu. Čím hlouběji pronikáme strukturou díla na jedné straně a strukturou a děním perceptivní aktivity na straně druhé, tím více se zároveň vzdalujeme odpovědi na banální, avšak kruciólní otázky: *K čemu je umění v dnešním životě „dobré“? V čem spočívá význam umění pro „mimoumělecké“ a „mimoperceptivní“ vrstvy života? V čem tkví – nahlíženo v marxovské optice – hodnota (percepce) umění pro (lidské a společenské) bytí člověka?*

Nejde nám pochopitelně o to, obhajovat oprávněnost marxovského (ontologického) kladení otázky smyslu percepce umění ve srovnání s nemarxistickými koncepty umění. Naším cílem není diskuse teorie umění, ba dokonce ani sociologie umění, ale sada relevantních problémů, s nimiž se setkává sociologický výzkum – když sleduje vlastní výzkumné cíle (například volný čas, způsob života nebo širší kulturní souvislosti sociálních nerovností). Obtíže s využitím uměnovědných poznatků pro řešení některých problémů obklopujících výklad a interpretaci percepce umění při analýze „mimouměleckých“ společenských jevů se do značné míry týkají i marxistických uměnovědných disciplín (teorie a dějin umění, estetiky, sociologie i širěji zaměřeného kulturního výzkumu).(6)

(5) Ne náhodou se v posledním desetiletí prudce zvýšil zájem o práce ruské formální školy a především Bachtina.

(6) I kdybychom se v našich podmínkách smířili s diverzifikací výzkumných

Nelze pochopitelně vytýkat teorii umění, že se nezabývá problémy, které nejsou z její *perspektivy patrné*. To ovšem na druhé straně neznamená, že by tyto problémy nebyly legitimní, a tudíž i legitimizující snahu mimouměnovědných disciplín o jejich řešení a vypracování „vlastní“ koncepce (percepce) umění, nesouměřitelné s uměnovědným zorným úhlem.

V takto pojaté analýze percepce umění nejde o to, co se v aktu percepce děje s uměleckým dílem, ale spíše o to, co se pod vlivem aktivity díla děje s *člověkem*; nejen o to, čím je člověk esteticky nebo sociálně před percepcí, ale rovněž o to, čím se v percepci a díky umění *stává*. Dále mimo úzký rámec kulturního a uměleckého dění — při sledování percepce umění jako svébytné složky životní aktivity je výzkum konfrontován se základním sociálním i historickým faktem: *percepce umění je v každodenním životě populace zastoupena diferencovaně*. Vedle původně uměnovědných a sociálně relevantních otázek — co a jak lidé čtou — přidává sama životní praxe sociálně oprávněné — *zda vůbec čtou* —, a analyticky konsekventní — *proč a k čemu?*

Pro sociologický výzkum není příliš obtížné zjistit, co se lidem v umění líbí nebo nelíbí. Problémem však je, jak s touto informací naložit, jak ji interpretovat, zpracovat a využít pro poznání sociálního významu a funkci umění i pro výklad dalších sociálních jevů. Jakmile se ovšem pokusíme o empirické zachycení obsahových kvalit percepce, bez nichž — jak zdůrazňuje a sociologii také vytýká většina kritiků z uměnovědných disciplín — se žádný výzkum pracující s kulturními aktivitami obejít nemůže, narážíme na rozpory uměnovědných disciplín v tom, co je na uměleckém díle perceptivně a životně směrodatné. Jinými slovy, *podle čeho a jak operacionalizovat a klasifikovat umělecká díla pro potřeby výzkumu způsobu života a nikoliv umění?* Při takto položené otázce se ukazuje, že výzkum percepce umění jako součásti každodenního života populace podstatně *přesahuje* kompetenci uměnovědných disciplín v pro ně meritorním tématu, jímž jsou kvalita a sociálně signifikantní významy umění a jeho percepce. A stojí za to zmínit alespoň některé nejobecnější důvody tohoto „rozchodu“ výzkumných a interpretačních přístupů:

1. Vztah mezi uměleckou kvalitou a životním významem percepce umění se utváří jako *společenský* (diferencovaný a rozporný) a *konkrétně historický* (dějinně proměnlivý) charakter existence a uplatňování umění. Umění může být všední náplní zahálčivosti, pro kterou je práce nevšedně cizí (Veblen). Percepce je pak především věcí vytržbeného vkusu, smyslu pro styl (Auer-

zájmů, s ubývajícím prúníkem mezi sociologickým a uměnovědným výzkumem a setrvalou vzájemnou skepsí, nelze identicky posuzovat dlouhodobou stagnaci sociologie umění v jejích klasických, moderních i „publicistických“ tématech. Z mnohavrstevné problematiky společenskosti umění rezignovala sociologie právě na ta témata, v nichž je pro výzkum umění jako společenského fenoménu suverénní. Počínaje uměním jako specifickou formou interpretace a výpovědi o společenské realitě, kde dnes převažují spíše uměnovědná, respektive publicistická kritéria toho, jak by umění (jako umění) realitu interpretovat mělo, než jak a v čem ji skutečně odkrývá nebo (de)mystifikuje. Nemluvě o sociologické analýze nebo „kritice“ relevantnosti té či oné umělecké interpretace společenských jevů, která pochopitelně závisí především na tom, jak samotná sociologie každodenní společenský život zná, a méně na tom, jak si jej v rámci své disciplíny a „pro sebe“ interpretuje a vykládá. Je-li pravdivý tento předpoklad, pak je stagnace „kritické“ sociologie umění spíše důsledkem problémů v úrovni společenského poznání i malého prúníku mezi „předmětem“ zájmu sociologie a umění. Jednostranný je rovněž přístup sociologie k umění jako komunikačnímu procesu. Svým akcentem na výchovné funkce umění sociologie rezignovala na analýzu sociálních, ekonomických i zájmových skupin spjatých s tvůrčími, programovými i distribučními strukturami a mechanismy. Bez zevrubnější analytické reflexe zůstaly varovné statistiky návštěvnosti a kulturní participace, rozpor zájmů signalizovaný přeplněnými knižními sklady a pravidelnými frontami před knihupectvím apod.

bach) nebo aristokratického či konzervativního intelektualismu (Schücking). Pro všednost odcizené práce může být zdrojem úniku z područí odcizení právě špatné umění (Engels). Sociální popularnost a životní význam špatného umění pak nejsou dány „pokleslým“, neškoleným vkusem, ale situací a mnohostí sociálních vrstev, které mystifikující a únikové umění životně potřebují. Nemluvě o té nevšednosti umění, která vzniká z jeho alternativnosti vůči asketismu horečnaté podnikavosti a čínorodosti „protestantské morálky“ (Weber). V pragmatické filozofii ekonomického pseudoracionalismu je také umění uvrženo do tržního rozporu askeze (akumulace) a požívačnosti, zbožní mystifikace hodnoty a užitné hodnoty (Marx). Jeví se jako ztráta času a plýtvání energií, nebo naopak jako prostředek osvobození od světa přízemní každodennosti a užitečnosti, prostředek rozšíření úzkých hranic utilitárního jednání protikladného svobodě a dějinám (Dilthey, Lukács). Nebo dokonce jako ventil a cesta ke ztracené „přirozenosti“, spoutané v zájmu společnosti do „svěrací kazajky“ kultury a morálky (Freud). Popřípadě — a opět zcela opačně — jako prostředek sociálního a historického sebeuvědomění a sebepoznání (Lukács, Goldmann).

2. V historickém procesu uplatňování umění tak vznikají *rozpory mezi „popularitou“ a „kvalitou“*. Jde o napětí mezi postavením díla ve struktuře a vývoji umění na jedné straně a jeho pozicí ve struktuře a diferenciaci percepce na straně druhé. Tento rozpor mezi „nominální“ a „reálnou“ hodnotou uměleckého díla vede uměnovědné disciplíny k tomu, že svůj výklad umění raději situují *mimo rámec společensko-historické existence umění*. V logickém i historickém konceptu umění tím vzniká tendence k jeho tautologickému výkladu. Výzkum, interpretace i hodnocení se opírají spíše o ta kritéria, která nabízí k výkladu právě a pouze umění a jeho „vlastní“ dějiny. Kritéria vytvořená uměním „o sobě“ a „pro sebe“, kritéria odvozovaná spíše z tvorby nebo expertního posuzování. Za těchto okolností nabízí uměnovědné hledisko pro analýzu percepce nejvýše odhad „kulturní“ nebo „vkusové“ úrovně člověka. Neumožňuje nalézt význam a poslání umění v jeho životě ani *původ a obsah* rozporů v sociální existenci a platnosti umění.

3. Historická žitost rozporů mezi společenským významem díla a jeho významem pro vývoj umění a kulturní dědictví se stala pro uměnovědné disciplíny gnozeologickým imperativem k *odstupu výzkumu umění od historicky „přechodného“ a sociálně chaotického v tvorbě i percepci*. Ve snaze o historický nadhled vůči historicitě a pomíjivosti ve společenské existenci a uplatňování umění, je ovšem poznání mystifikováno chybným kladením otázky. Výzkum se nezabývá studiem významu a poslání umění ve vývoji společensko-historické skutečnosti a v životě člověka. Věnuje se spíše zjišťování významu konkrétně historického údobí a praxe pro vývoj, dějiny a strukturu umění.

4. Estetická citlivost vůči svébytnosti umění i složitosti jeho historické a společenské existence vedou často ke krajně skeptickým závěrům o možnostech sociologického výkladu umění. Například, že „umělecká kvalita“ postrádá sociologický ekvivalent [Hauser 1976]. Otázkou však je, zda tento závěr objasňuje i opačný vztah, zda také platí, že sociální diferenciacie percepce *postrádá* kvalitativní logiku.

3. Některé sociologické alternativy a jejich problémy

Umělecké dílo se v percepci dostává do kontextů a souvislostí, které obvykle nejsou identické s jeho pozicí a významem ve struktuře a vývoji umění, s jeho uměleckým původem, původností a nezřídka i prozaickou intencí. S uměno-

vědnými koncepty lze obecně souhlasit v tom, že při percepci uměleckého díla se člověk „vzdaluje“ svému každodennímu světu. A je nyní vcelku lhostejné, zda ve směru světa estetiky, nebo sociokulturních významových systémů, interpretací či ideologií, nebo naopak do hloubi a pod povrch své každodenní zkušenosti. Tatáž percepce je však zároveň více či méně pevnou a frekventovanou součástí téhož každodenního života, a co více, není jeho součástí libovolnou a nezávislou. Je naopak proniknuta zájmy a vlivy těchto širších kontextů, které dávají percepci umění ráz „nutnosti“, tj. *charakter určitého (vědomého či podvědomého) a diferencovaného způsobu jednání člověka ve světě umění*. Jako určitý způsob jednání, jímž si člověk pro sebe představuje strukturu umění, je percepce *životní činností* pevně začleněnou do procesu společenské reprodukce života a určenou svým významem a posláním v této reprodukci.

Právě v širších sociálních a životních souvislostech percepce umění nalezla sociologie svou vlastní platformu, na níž je možné s percepcí umění *pracovat* aniž by bylo nezbytné brát v úvahu její detailní uměnovědné charakteristiky a obsahy. Ty jsou spíše, pokud vůbec, *odvozovány* z „distribuce“ percepce jednotlivých oborů či žánrů umění ve společnosti, z jejich životní a sociální „dostupnosti“ v závislosti na podmiňujících determinantách (demografické, sociální, vzdělanostní apod.). A je dostatečně známo, jak daleko postoupila zvláště empirická sociologie v popisu a výkladu takových jevů, jako je sociální skladba publika v jednotlivých oborech umění, v popisu a výkladu diferenciací vzorů percepce (perceptivního jednání) skupin a kategorií populace, v oblasti preferencí, vkusu, subjektivních významů percepce umění a zvláště pak v statistické identifikaci širších životních a sociálních determinací percepce umění.(7)

Ponechme nyní stranou vcelku zřejmý fakt, že ani značné množství periodicky dostupných dat, výsledků výzkumů a partikulárních empiricky fundovaných studií u nás *nevystilo do zpracování konzistentnější reflexe dosavadního vývoje a současného stavu percepce umění*, pokud jde o její významy a funkce. Natož pak do výstavby konceptu, který by byl užitečným doplňkem uměnovědných přístupů a účinnou protiváhou silných tlaků tvůrčích a distribučních struktur sledujících — přes veškerou deklarovanou dobrou vůli a zvolna narůstající snahy umělecké kritiky — své vlastní, bezprostředně ekonomicky motivované zájmy a cíle.(8)

Percepce umění se stala díky své tradiční ostré diferenciaci, vývojově posilované rozvíráním oborové, žánrové a komunikační struktury umělecké produkce a distribuce, a dále díky silným a stabilním vazbám této diferenciaci k širším sociálním a životním kontextům, široce využívaným nástrojem sociologických výzkumů. Svými úzkými vazbami zvláště k volnému času a k celému stylu života, umožnila percepce umění a v širším smyslu kulturní participace, detailní postižení *kulturních projevů a důsledků sociální a ekonomické diferenciaci společnosti*, sociálních a ekonomických nerovností. Napomohla tím k detailnějšímu postižení a výkladu charakteru, podoby a nezřídka i výstavby *sociální struktury*. Z druhé strany pak připadalo kulturní participaci

(7) U nás například Filipcová a kol. 1974; Hrdý 1974; Linhart 1980; Kasalová—Řehák 1984; prakticky celá výzkumná produkce Ústavu pro výzkum kultury MK a další.

(8) Viz déletrvající diskuse o současné situaci naší prvé divadelní scény a divadelní a dramatické produkce vůbec. Dále pravidelné každoroční rozpaky nad produkcí naší kinematografie a filmovou distribucí, kde patří statistiky návštěvnosti filmů mezi ty, jímž se nedostává publicity, ačkoli by si to bezesporu zasloužily, stejně jako některé ekonomické bilance čs. filmové produkce.

a percepci umění centrální místo v objasňování *sociálních kořenů kulturní diferenciace* a kulturních nerovností.

Precizace poznání sociálních zdrojů kulturní diferenciace i kulturních projevů sociálních nerovností vedla k implicitně či explicitně formulovaným názorům na *sociální funkce a význam percepce umění* z hlediska společnosti, sociálního systému, i z hlediska individuí, skupin a tříd. Ze širokého spektra si zde všimneme především dvou interpretačních a výkladových paradigmat, a to z několika důvodů. Jakkoli jde o striktně sociologické koncepty opřené o kontextuální výklad umění, odpovídají do určité míry výše diskutované a z našeho pohledu legitimní dualizaci uměnovědných přístupů na spíše sociologizující a spíše estetizující. Z kritické syntézy obou výkladových paradigmat se vyvinul vlivný koncept tak zvaného *kulturního kapitálu*, který vedl k oživení zájmu o percepci umění a kulturu, v kontextu problematiky sociální struktury a třídní reprodukce společnosti. V neposlední řadě umožňuje stručný náznak obou konceptů sociálních funkcí percepce umění kritické přehodnocení některých metodologických a výkladových schémat frekventovaných v naší sociologii.

Sociologický výzkum byl u nás, pokud jde o percepci umění, zaměstnán v sedmdesátých letech především tematikou *sblížování* a homogenizace způsobu a podmínek života základních sociálních skupin. Percepci umění byly přikládány především kultivační funkce v rámci konceptu *demokratizace kultury a všestranného rozvoje osobnosti*, nahlíženého jednak jako efekt ekonomické prosperity, jednak jako vrstva „sebeúčelu“ s jen zprostředkovanou a spíše latentní (nerozvinutou) zpětnou vazbou k sociálně ekonomické reprodukci společnosti, sociální struktury i k sociálnímu a ekonomickému jednání individuí a skupin. Vazba percepce umění k šířeji koncipované kultuře, spojované se sociálně, ekonomicky, respektive kulturně podmíněnými životními styly, nebyla v naší sociologii až na výjimky [viz Linhart 1980a, 1980b] diskutována.⁽⁹⁾

Pro západní sociologii byla naopak problematika sociálních a systémových funkcí kulturní participace (její vztah k sociální struktury, stratifikaci a diferenciaci) jedním z těch témat, kde percepce umění našla své pevné místo. Se značnou dávkou zjednodušení a „nadhledu“ zde můžeme nalézt právě ona dvě zmíněná paradigmata výkladu sociálních funkcí umění, která do určité míry tvoří „páteř“ tradičních rozdílů mezi západoevropskou a zámořskou sociologií.

Na jedné straně je to pojetí percepce umění a kulturní participace jako *prostředku sociální emancipace*, prostředku překonávání sociální a historické určenosti a podmíněnosti lidského života. Umění a kultura zde nabývají význam aktivačního a stylotvorného „zdroje“, prolamujícího jednostrannosti plynoucí z postavení v dělbě práce, sociální struktury a z rozporů ve vztazích jedince a společenského systému. Na druhé straně je to naopak pojetí akcentující *diferenční a stratifikační* obsahy kulturní participace jako sféry realizace, potvrzení a legitimizace vlastní sociální pozice a existujících sociálních nerovností, kde klíčovým problémem je jednak *konzistence* percepce s ostatními dimenzemi společenského statusu (životní úroveň, volný čas, příjem, vzdělání, profese apod.), a dále *distinkce* mezi vzorci chování jednotlivých sociálních vrstev. Je-li tedy v prvním případě akcentován humanizační, de-

(9) V těch socialistických zemích, které tradičně disponují silnou větví kulturně antropologicky orientované sociologie, jako například v Polsku, byla tato tematika jedním z center výzkumu problematiky způsobu života, životního stylu a kultury [viz např. Styl 1976, Styl 1978].

mokratizační nebo alespoň kompenzační obsah a význam kultury a umění pro jednotlivce, pak v druhém případě je to *stabilizační, diferenciací a legitimizační funkce* kultury a umění pro sociální systém a principy jeho výstavby.

Historické kořeny i geneze obou těchto výkladových orientací jsou vcelku známé. První koncept rozvíjela a diskutovala především sociologie volného času, sociologie kultury a umění [viz například Hoggart 1967, Poplar 1982, Bernice 1981] na podkladě procesů a změn probíhajících v padesátých a šedesátých letech v důsledku růstu vzdělání, mobility, disponibilního času, vlivu masmédií, spotřeby a v neposlední řadě pak pod vlivem frontálního tlaku nových směrů v umění, kultuře a životním stylu mládeže v šedesátých letech, kde byly hodnoty kreativity, stylotvornosti, univerzality kultury a odmítání existujících sociálních nerovností, v extrému pak celého společenského systému, v centru pozornosti.

Druhý přístup byl dominantně reprezentován funkcionálním a stratifikačním konceptem. Později, především v oblasti vzdělání, konceptem „lidského kapitálu“, akcentujícím v souladu se stratifikačním pojetím meritokratickou rovnost příležitostí v oblasti vzdělání a následně nerovnost v obsazování pozic podle vzdělání, schopností a výkonu [viz Karabel — Halsey 1977]. Výsledná kulturní diferenciacie americké společnosti, která zůstala na rozdíl od západoevropských zemí vůči tlaku kulturní revolty padesátých a šedesátých let i vůči celkovému růstu vzdělání v rozhodujících osách vzdělanosti a stratifikační diferenciacie intaktní [Hyman 1973, DiMaggio 1982], vytvářela empiricky snadno dostupnou bázi pro legitimizační pojetí kulturních rozdílů jako sociálně funkčních nerovností v hierarchické distribuci „pobídek a odměn“, reflektujících objektivní nerovnosti pozic, individuálních předpokladů a investic do vzdělání, mobility a výkonu.

Kritice obou těchto výkladových schémat byla v naší sociologii věnována určitá pozornost, a to jak přímo, tak nepřímo prostřednictvím rozvíjení marxistických přístupů: Zejména koncept způsobu života usilující o včlenění problematiky volného času, kultury a percepce umění do širších souvislostí procesu společenské reprodukce života [viz například Filipcová — Filipec 1976]; dále pak teoretickým i empirickým výzkumem sociálně třídní struktury založené v marxistickém konceptu výrobních vztahů [Charvát—Linhart—Večerník 1978, Charvát—Večerník 1978]. Pokud jde o vlastní přístup k percepci umění, nelze si však nevšimnout, že obě interpretační schémata rezonovala, zvláště metodologicky, i u nás.

Je pochopitelné, že zorný úhel demokratizace kultury a všestranného rozvoje osobnosti zvyšuje akcent na *sociálně emancipační významy kultury*. Problematictější ovšem je, jsou-li kultivační a rozvojové funkce apriori přisuzovány *všem* formám kulturní participace, aniž by byly její reprodukční významy zevrubněji *zkoumány a diskutovány*. S rozšiřující se sférou utilitarizace mimopracovní doby a volného času byl ovšem výzkum stále silněji konfrontován s nezbytností interpretovat právě tyto jevy a procesy nejen z hlediska jejich výskytu, ale především z hlediska jejich významů a efektů pro smysl a poslání volného času ve způsobu života. Teprve v tomto kontextu se projevila obtížná udržitelnost apriorních či normativních interpretačních schémat a potřeba rozlišit rozvojové a v užším smyslu materiálně reprodukční vrstvy mimopracovní doby, jinými slovy, podrobit kulturní participaci *konkrétně historické analýze* z hlediska jejich významů pro systém reprodukce individuí, skupin i společnosti.

Obdobný problém od šedesátých let představovala — ve světle demokratizace kultury a všestranného rozvoje osobnosti — stabilní a v některých ohle-

dech prohlubující se diferenciací percepce umění [viz Vítěčková 1985]. Zde interpretačně převládalo spíše hledisko cílového významu všestranného rozvoje, vůči němuž se diferencovaná přítomnost jevila spíše jako diferencovaná (ne)rozvinutost, postupně překonávaná lineárním historickým vývojem, zvláště růstem společenských i individuálních ekonomických zdrojů, vzdělání, projektovanými změnami dělby práce apod. Důsledky tohoto „intencionálního“ pojetí kulturní participace spočívají v tom, že kultura je nahlížena nejen jako „nevýrobní“, ale především *neproduktivní sféra*, postrádající v současnosti systémově a ekonomicky pozitivní funkce, neboť se jeví jako dosud „nerozvinutý“ a proto „dřímající“ potenciál tvůrčích sil. Toto pojetí se rovněž chová bezstarostně ke stávajícím systémovým efektům kulturní diferenciaci, aniž by si kladlo otázku, zda diferenciaci není spíše výsledkem multidimenzionality významů kultury spjaté se sociálně ekonomickou diferenciací a reprodukcí společnosti.

Nedostatek pozornosti vůči specifičnosti a významům kulturní participace se projevoval i ve výzkumu sociální struktury. Jakkoli zde byla — ve srovnání se stratifikačními koncepty — radikálně odlišná východiska a intence, sledovala „sblížovací“ metodologie a optika především *formální a kvantitativní parametry homogenizace* porovnáváním hladin aktivity, aniž by byl hlouběji prozkoumán reálný obsah a význam těchto procesů pro reprodukci společnosti i skupin a jedinců (například rozdíl mezi rovností a nivelizací, homogenizací a dezintegrací struktur, vyrovnávací intencí a hlubokými nerovnostmi vznikajícími v těchto procesech). Také zde výzkum rezignoval na identifikaci významu jevů a procesů. Předpokládal, že za kvantitativním sblížováním je *identická* kvalita a funkce. V tomto konceptu má kultura stejný význam a „hodnotu“ jako například práce na zahrádce — rozšiřuje-li se kulturní participace identickým tempem mezi zemědělce jako zahrádkaření mezi dělníky, zaměstnance a inteligenci.

Teprve počátkem osmdesátých let se začal v souvislosti s některými hlubšími *analýzami vzájemných vazeb* mezi různými jevy, procesy a vrstvami reprodukce společnosti i života individuí, zvyšovat akcent na zkoumání složitosti a rozpornosti procesů utvářejících individuální a společenský význam různorodých jevů [viz např. Kasalová—Řehák 1984; Večerník 1986; Vítěčková 1985; Matějí 1986a, 1986b; Boguszak 1986].

„*Emancipační*“ výkladové schéma percepce umění i jeho stratifikační protipól začaly „zastávat“ od konce šedesátých let. Bylo to důsledkem explicitní teoretické kritiky, rozvojem empiricky a metodologicky lépe vyzbrojeného výzkumu a v neposlední řadě důsledkem jejich stále zřejmějšího nesouladu s kulturním a společenským vývojem.

„*Emancipační*“ koncept byl v Západní Evropě předmětem diskuse prakticky v celém poválečném období, a to v rámci tradičně širokého a různorodého spektra kulturní kritiky tzv. masové kultury. Ta shledávala v univerzalizaci kultury proces historické a sociální alienace, rozpad a krizi sociokulturní identity základních sociálních skupin a tříd (např. Hoggarth, Marcuse a další) v důsledku eroze tradičně vyhraněných autentických životních stylů pod vlivem „importu“ zámořských konzumních vzorů, spotřebních předmětů, pasívní zábavy a „amerického“ stylu života [viz Popular 1982]. Specifickým předmětem kritické diskuse byla postupující „popularizace“ tzv. vysokého umění, obsahově i komunikačně zjednodušovaného masovými médii, čímž byla podle těchto kritiků vytvořena struktura kvalitativně alternativních umění se zcela rozdílnými významy a sociálními funkcemi.(10) Na druhé straně byl předmětem

(10) Například MacDonaldův „midkult“, který je sice odlišný od pokleslého

„ochranářsky“ motivované kritiky, ba dokonce oficiálních cenzurních represí, i rodící se proud umělecké tvorby, kulturní participace a životního stylu mládeže šedesátých let.(11)

Rostoucí pozornost věnovala kulturním procesům a kulturní diferenciaci rovněž sama sociologie volného času. Zde byla rozhodujícím bodem obratu silící potřeba rozšíření a reorientace výzkumné pozornosti na problematiku životního způsobu, který poskytl širší a relevantnější bázi pro rozvoj empirických analýz kulturní participace v každodenním životě a ve vztahu k hlubším zdrojům její diferenciaci, situovaným v podstatných společensko-ekonomických charakteristikách způsobu života.(12)

Nejsilnějším protiargumentem jednostranně emancipačního výkladu kultury a umění byl pro západní sociologii společenský a kulturní vývoj v sedmdesátých letech. Vzestupná vlna kulturně společenského reformismu šedesátých let sice přinesla patrné změny v samotné umělecké tvorbě, vzorcích percepce umění a z části i ve vzorcích životního stylu a volného času, zvláště pokud jde o normy rodinného soužití, sblížení tradičně vyhraněných mužských a ženských subkultur, sexuálních rolí apod. [Bernice 1981]. S koncem desetiletí, symbolizovaným posledním velkým festivalem kulturně a umělecky zprostředkované sociální smířlivosti („appeasement“) ve Woodstocku (1969), se však postupně roztržila o kulturně nereformovatelnou sociální strukturu podmiňující přechod k sociální a ekonomické „dospělosti“, o radikalizující klima vietnamské války a v neposlední řadě pod tlakem komerčních zájmů uměleckých producentů a „průmyslu“. Nikoliv náhodou prožívala v první polovině sedmdesátých let většina vůdčích uměleckých osobností předchozího desetiletí hlubokou tvůrčí a životní krizi spojenou se změnou uměleckých a životních postojů (Lenon, MacCartney, Dylan, Mailer, Warhol a další). Je logické, že v tomto kontextu převládl styl umělecké bezduchosti a sterility (disco) vystřídaný teprve koncem sedmdesátých let obnovou agresivní sociální kritiky (punk) a reminiscencí na alternativní životní styly mládeže.(13) Tentokrát však

„maskultu“, avšak zároveň rozmělnuje a vulgarizuje „vysokou kulturu“, aby ji učinil pohodlně dostupnou a „nenáročnou“ [blíže viz Petrusek 1985].

(11) Jakkoliv to může znít kuriózně, byl například rock'n'roll ve vysílání BBC v padesátých letech cenzurován. V pozadí těchto zásahů, týkajících se nejen hudby a umění, ale i designu spotřebního zboží (např. pro toto období příznačné expanze plastů a „aerodynamických“ tvarů — tzv. streamlining), oblékání a celého životního stylu, působil více či méně artikulovaný antiamerikanismus, skrývajícím pod kulturní kritikou zámořského „nevkusu“ a „nekultivovanosti“ ochranu komerčních zájmů technologicky a tím i cenově zaostávajících západoevropských výrobců [viz Poplar 1982].

(12) Viz například sborník z konference Výzkumného komitétu sociologie volného času ISA v Liblicích [The Way 1985], který poměrně solidně zachycuje dnešní stav dialogu mezi zastánci „tradičního“ užšího a kulturně emancipačního výkladu volného času a zastánci jeho širšího „společensky“ a „životně“ založeného výzkumu i výkladu. A je příznačné, že tento předěl již dnes zdaleka není identický s rozdíly mezi marxisticky a nemarxisticky orientovanou sociologií volného času.

(13) Stojí za povšimnutí, že v polovině sedmdesátých let převládla „disco-mentalita“ i u nás. Kuriózní ovšem je, že zřejmě podstatně více vyhovovala zájmům profesionálních hudebníků, producentů a masových médií, než samotné mládeži, z jejichž každodenních zájmů a generačního zorného úhlu se postupně zformovala naše specifická varianta hudební „Nové vlny“, jen volně asociovaná s obdobnými radikálně kritickými hudebními směry na Západě (New Wawe, Punk rock apod.). Nepřiměřeně agresivní reakce masmédií a části kritiky, v níž se mísilo nepochopení formálně uměleckých, společenských i generačních aspektů tohoto jevu, spíše prohloubila začínající rozchod autentických a stylotvorných kulturních zájmů mladé generace (včetně folku, klasického rocku a „Heavy metal“) se středním proudem populární hudby (paradoxně integrujícím zájmy spíše „dětské“ a „středního věku“). Nové hudební směry tím získaly subkulturní až alternativní vyznění. Teprve když

v souvislosti s ekonomickou depresí a nezaměstnaností, tzn. již nikoliv univerzálně, ale sociálně diferencovaně [viz Roberts 1985].

Obnovení, respektive znovunastolení, jasné kulturní diferenciace spjaté se sociální strukturou a „pořádkem“ v sedmdesátých letech, spolu s odezvou ekonomické krize v stagnaci kulturní participace a volného času, opodstatňuje závěry některých sociologů o selhání tří základních prostředků a programů demokratizace kultury v západních společnostech. A to rozvoje vzdělání, popularizace tzv. náročného umění a kulturní a sociální legitimizace a podpory tzv. populárního umění jako nástrojů reorientace volného času a způsobu života na kulturu [Kamphorst 1985a]. Pro sociologický výzkum tak vzniká dostatek důvodů pro nespokojenost jak s prostým diferenciačním empirickým popisem kulturní participace a volného času, tak s apriorně „emancipačním“ pojetím umění a kultury. Vzrůstá naopak zájem o hlubší pochopení a výklad životního významu kulturní participace v dnešním životě a také o relevantnější (tj. nejen statistické a kauzální) vyložení zdrojů a efektů percepce umění, kultury a volného času v každodenním životě.(14)

4. Koncept kulturního kapitálu

Ostrá sociální diferenciace percepce umění není pro P. Bourdieua uspokojivým výsledkem prokazujícím funkční a meritokratické základy stratifikace na bázi nerovného významu jednotlivých sociálních pozic, a proto nutně nerovných zásluh a odměn individuí při jejich dosahování a realizaci. Je naopak projevem stěžejního významu kulturní participace a v nejširším smyslu kulturní „kompetence“ v obsazování privilegovaných sociálních a ekonomických pozic. Tím je i projevem „kapitálového“ společenského významu nerovného přivlastňování, transmise a rozdělování „kulturního dědictví“ nezbytného pro přístup k rozhodujícím mocenským a ekonomickým „kapitálovým“ pozicím, tj. pro vznik a reprodukci společenských nerovností. Proto Bourdieu dává přednost pojmu „kulturní kapitál“, před univerzalistickým pojmem „kultura“.

Septěti kulturní diferenciace s diferenciací ekonomickou a sociální (zvláště vzdělanostní a třídní) je pro Bourdieua východiskem k hledání těch společenských mechanismů, které zajišťují *kulturně zprostředkovanou* a tím zároveň skrytou *reprodukcí a kontinuitu* mocenských a ekonomických vztahů. Je východiskem analýzy mechanismů, které ovládají *společenský* (třídní) charakter i *společenský způsob* (vzdělání) *distribuce kulturního kapitálu* a vznik společensky zakotvených kompetenčních nerovností.

Není zřejmě náhodou, že koncept kulturního kapitálu vznikl ve Francii, v teoretickém i společenském kvasu šedesátých let. Rezonuje v něm široké spektrum sociologických i filozofických koncepcí, s nimiž se Bourdieu, spolu s celou řadou spolupracovníků (zvláště C. Passeronem), kriticky vyrovnával [viz Horák 1986].

Především je to francouzský strukturalismus a v Bourdieuově kritickém podání otázka *procesů a mechanismů* zajišťujících stabilitu a kontinuitu (re-

vzrůst celospolečenského zájmu o každodenní problémy a problematiku mládeže uvolnil cestu legitimizaci a širší prezenci těchto hudebních proudů, měla veřejnost možnost (1986) seznámit se se zralou, strukturovanou, tvarem i provedením již vykrystalizovanou hudební produkcí, která vyžrála mimo masovou komunikaci a publicitu, v kontrapozici vůči profesionální pop-music a s ní spjatými komerčními strukturami.

(14) Výrazem snahy sociologie volného času o překročení nedostatků empirické deskripce i apriorních hodnocení je projekt mezinárodního komparativního výzkumu realizovaný Výzkumným komitétem sociologie volného času ISA „Explaining leisure features“.

produkcí) především mocenských poměrů [Bourdieu 1977 : 487]. Dále pak otázka jejich promítnutí (internalizace) do individuálního jednání, životního stylu (habitus) a životní dráhy, v nichž jedinci a skupiny nejen anticipují vlastní pozice a společenské šance, ale považují je za legitimní a „přirozené“ nerovnosti. Již v tom jak je kladena a zodpovídána otázka schopnosti makrostruktur prosazovat se do každodenního jednání a života, udržovat se a reprodukovat s jeho pomocí, a přitom „skrývat“ vazby těchto legitimizačních symbolických struktur k vládnoucím mocenským poměrům [viz Bourdieu — Passeron 1977 : 4], jsou patrné další teoretické inspirace.

Zřejmé jsou fenomenologické a existencialistické akcenty na neredukovatelnost sociální reality na makrostrukturní procesy a determinace. Intersubjektivní a fenomenální (tj. kulturní a symbolická) výstavba každodenního světa je pro Bourdieua klíčem k pochopení i výkladu existence, stability i historické kontinuity ekonomických společenských struktur.

Zcela explicitní jsou vazby konceptu kulturního kapitálu k Durkheimovu a částečně Freudovu *sociálně represivnímu* a Weberovu *sociálně distinktivnímu* pojetí kultury, akulturace a socializace jako nástrojů interiorizace a objektivní i subjektivní legitimizace sociálního pořádku a nerovností. Bourdieu dokonce — v souladu s Durkheimovým a Weberovým pojetím školy a vzdělání jako *sociálně konzervačních institucí* — hovoří o vzdělávání a pedagogické práci jako o „symbolickém násilí“ [viz Bourdieu—Passeron 1977]. Jedincům jsou vzděláním nejen vštěpovány sociální významy, nerovnosti a řád. Vzdělání především kodifikuje, zesiluje, a sociálně legitimizuje *vstupní sociokulturní nerovnosti*. Probíhá zde objektivní i subjektivní selekce (eliminace) jedinců podle jejich sociálního původu a socializačně navozených kulturních nerovností. Vstupní sociální nerovnosti se díky vzdělání mění v sociálně legitimní nerovnosti v individuálních předpokladech, talentu, schopnostech a inteligenci a tedy ve vzdělanostně kodifikované *sociální nerovnosti*.

Durkheimovské a Weberovské inspirace slouží Bourdieuovi k tomu, aby vážně otrásl funkcionalistickou představou o přirozených základech nerovností a tím i meritokratickém základě sociálních a kulturních rozdílů v podmínkách „rovnosti šancí“ ve vzdělání. Bourdieu, na rozdíl od Freuda, neukazuje, jak člověk ztrácí v důsledku socializace, akulturace a vzdělání svou „přirozenost“, respektive jak jeho „vrozené“ předpoklady nabývají na sociální relevanci, ale jak sociální nerovnosti díky kultuře nabývají zdání *přirozených a vrozených* nerovností. Mimořádně silným zdrojem Bourdieuovy inspirace zjevně byla i rodící se sociolingvistika, zvláště práce B. Bernsteina. Napomohla k formulaci konceptu „jazykového kapitálu“, který jako prvek kulturního kapitálu umožňuje fungování školy, výuky a vzdělání ve výše zmíněném smyslu „symbolického násilí“.

Marxovsky inspirovaný důraz na ekonomické a třídní poměry u Bourdieua konverguje při analýze reprodukce třídní struktury do gravitačního pole Weberových, spíše kulturně definovaných, statusových skupin. Bourdieu ovšem věnuje daleko větší pozornost reprodukci mocenských poměrů a sociálních nerovností symbolickými a kulturními prostředky než samotným procesům ekonomické a sociální reprodukce. Svým akcentem právě na procesy symbolické a kulturní reprodukce a zejména legitimizace, se dostává velice blízko, jakkoliv z jiných východisek, k *tautologii sociálního konsensu a stability*, kde je vše podřízeno, nahlíženo a analyzováno pod zorným úhlem udržování, legitimizace a interiorizace vládnoucích mocenských a ekonomických poměrů. V plné míře to platí o problematice kultury a umění, o jejich „funkčním“ podřazení reprodukci ekonomických a mocenských vztahů.

Bourdieu sleduje percepci umění jakožto centrální složku kulturního kapi-

tálu především v tom, *jak je ve společnosti rozdělována a jak samu společnost rozděluje*. Odtud odvozuje hierarchické pojetí struktury kulturního kapitálu i vzorec a oblast „vysoké“ (na „dešifraci náročné“) percepce, opřené o školenost, vkus, širší zázemí informovanosti, spotřeby a životního stylu, a naopak neredukovatelné na každodenní zkušenost. „Exkluzivní“ a hierarchické koncipování umění je v Bourdieuově pojetí oprávněno jednak sociologicky (a sociálně) — *percepce umění je zde chápána především jako legitimizační aktivita privilegiovaných vrstev* (kulturní konzum) [Bourdieu 1977 : 492]. Zároveň ovšem Bourdieu argumentuje rovněž empiricky a to souběžností distribuce moci, kulturního, ekonomického a sociálního (vztahy a kontakty) kapitálu. Podstatné ovšem pro něj je, že relace mezi kulturní aktivitou a ostatními sociálními charakteristikami (třída, pohlaví, místo bydliště, věk, příjem apod.) se sjednocují, ba dokonce redukují na vzdělání [Bourdieu 1977 : 492].

Těsné sepětí percepce umění se vzdělanostní diferenciací je pro Bourdieuho *obousměrným vztahem*. Na jedné straně dokumentuje úlohu školenosti a vzdělanosti (vlastnictví prostředků — kódů nezbytných k přivlastnění — dešifraci kulturního a symbolického dědictví) jako hlavní podmínky percepce náročného umění. Na druhé straně tatáž vazba dokumentuje, jak významná je znalost kulturních, symbolických a zvláště jazykových kódů (prostředků přivlastňování kulturního dědictví), v nichž kulturní transmise ve vzdělávacím systému probíhá, pro *dostupnost vzdělání*, pro jeho délku a úroveň.

Závěr, který zde Bourdieu činí, je jednoznačný: kulturní transmise probíhá ve vzdělávacím systému pomocí prostředků a kódů, které jsou ve společnosti nerovnoměrně rozděleny. Jsou součástí existujícího rozdělení a akumulace kulturního kapitálu, který je přenášen výchovou a socializací a projevuje se v nerovné kulturní (zvláště jazykové, symbolické, abstraktní a další) kompetenci dětí, v jejich nerovné schopnosti a možnosti zvládnout kulturní transmissi a symbolickou pedagogickou komunikaci ve škole. Vzdělávací systém explicitně předpokládá a vyžaduje to, co dětem implicitně neposkytuje a čemu neučí [tamtéž s. 494].

Kulturní kapitál reprodukováný vzdělanostním systémem, je proto distribuován identicky s jeho existujícím společenským rozdělením podle ekonomického kapitálu a moci. Díky kulturnímu kapitálu získávají privilegiované třídy vzdělanostní a kvalifikační oprávnění (legitimizaci) ke vstupu do privilegiovaných ekonomických a sociálních vrstev a pozic. Ostatní sociální skupiny a třídy ve vzdělávacím systému anticipují vládnoucí symbolickou a legitimizační kulturu. Jsou subjektivně i objektivně eliminovány na principu nižší kulturní, vzdělanostní a tím i sociální kompetence, která se projeví i v podmínkách růstu vzdělanostní mobility.

Díky vzdělání, které poskytuje prostředky k přivlastňování vysokého umění a kultury, mohou ekonomicky a sociálně privilegiované skupiny upevňovat a legitimizovat svůj přístup k ekonomickému a sociálnímu bohatství pomocí vysoké kulturní aktivity, vytríbeného vkusu, životního stylu a dalších symbolických prostředků, které nejsou odvoditelné z každodenního života a zkušenosti, ale poskytují je právě a pouze vzdělání, kultura a umění.

* * *

Pokus o jakékoli zevrubnější zhodnocení konceptu kulturního kapitálu je, i přes časový odstup, obtížný. Díky kompaktnosti, teoretické a jak se později ukázalo i empirické nosnosti [viz DiMaggio 1982, 1985, DiMaggio-Useem 1982], i díky Bourdieuově pokračující práci není vývoj dosud uzavřen. Tato koncepce zasáhla široké spektrum disciplín (pedagogika, sociologie, sociolingvistika, teo-

rie umění apod.) a sociologických témat, což platí zvláště o problematice sociální struktury, reprodukce vzdělání a vzdělanostní mobility. Významně také přispěla ke „smíření“ a nalezení vzájemných pojítek makro a mikrosociologie koncem sedmdesátých let. Napomohl zde sám Bourdieu svým osobním zaujetím pro etnometodologické studie a metody.

Bourdieu nepopíratelně přispěl k oživení zájmu o subtilní mechanismy reprodukce sociální struktury, kde jsou systémové funkce umění nejen očividné a nezastupitelné, ale jsou primárně definovány „užíváním“ umění, pozicí a významem jeho percepce v každodenním životě, a nikoli jen interpretačními a ideologickými intencemi, které samo umění s podporou svých tvůrců a distributorů deklaruje. Obdobně je třeba ocenit Bourdieuovu zásluhu o podlomení zjednodušených představ o jednosměrné závislosti kulturní aktivity na rozvoji vzdělání.

Důraz na akumulativní a v tomto smyslu rozvojové funkce (distribuce) kultury a umění jako předpokladu *vzdělanosti*, z níž teprve může vzejít rozvoj zájmu, kvality a úrovně vzdělanostní dynamiky jednotlivých sociálních skupin, jakožto latentní možné konsekvence konceptu kulturního kapitálu, jsou nesporně relevantnější než výklady založené na přímém kauzálním převzetí empirických výsledků. Sám pojem „kulturního kapitálu“ i některé jeho aspekty a empirické projevy naznačují jeho možný pozitivní (a nikoliv jen represivně privilegující) výklad a studium. Nesporná, byť nikoli monopolní [viz např. Séve 1978], je Bourdieuova zásluha o překonání výkladu vzdělanostních, kulturních a sociálních nerovností v kategoriích „přirozeného“ a „vrozeného“ základu osobnosti, a to jak v „tradičním“, tak „stratifikačním“ podání.

Nepopíratelně konsenzuální koncept kulturního kapitálu je propracován spíše „dovnitř“ než ve směru historického vývoje a například komparace různých jevů v rozdílných společenských kontextech. Prošel proto i vážným kritickým hodnocením, s nímž se Bourdieu snaží vyrovnat. Oprávněné jsou výtky „konfliktualistů“ a marxistů vůči jednorozměrnému, hierarchickému a konsenzuálnímu výkladu reprodukčních procesů, speciálně argumentace ve prospěch existence více legitimních a alternativních kultur spjatých s postavením a praxí základních společenských tříd [viz např. Boudon, Collins, Carnoy a další].

Empiricky naráží dosud koncept kulturního kapitálu na operacionální potíže. Je podporován spíše negativně, např. variací délky studia zbývajících po odčerpání rozdílů v „inteligenci“ a sociálním původu [viz např. Sewel—Hauser 1975], než pozitivně, kde se výsledky oproti Bourdieuovým předpokladům jeví méně jednoznačně, a to jak s ohledem na substituci třídního původu kulturním kapitálem [De Graaf 1986], tak s ohledem na jejich vzájemnou spjatost uvnitř reprodukce vzdělání [DiMaggio 1982]. DiMaggio, který zřejmě v těchto studiích postoupil nejdále, dospěl k potřebě formulovat alternativní model „kulturní mobility“ (vysoké kulturní aktivity spjaté se vzdělaností a sociální mobilitou, avšak nepodporované privilegovaným sociálním původem), aby vysvětlil spektrum variace obsažené ve vzdělanostních drahách a kulturní participaci studentů a studentek, a vystihl varianci kulturní aktivity, která není jednoznačně spjata se sociálním podmíněním reprodukce vzdělanostní struktury [DiMaggio 1982].

Pokud ovšem DiMaggio v jedné ze svých dalších statí považuje za nezbytné upozornit, že důraz na úlohu umění v udržování existující sociální struktury nevyčerpává sociální funkce umění, natož pak jeho možnou „destabilizační“ a revoluční úlohu [DiMaggio—Useem 1982 : 181], pak se dotýká právě těch oprávněných výhrad, které koncept kulturního kapitálu vyvolává z pohledu umění a jeho percepce. Je totiž patrné, že Bourdieu v zájmu objasnění reprodukčních funkcí kultury a umění v kapitalistické společnosti (a zřejmě i v dů-

sledku slabšího statistického zázemí), „zavrh“ kulturu i umění v jejich emancipačních a humanizačních potencích ve prospěch akumulace a kapitalizace jejich produktů privilegovanými vrstvami. Odmítl tak nejen imanentní sociální obsah a potence uměleckého díla, ale jeho percepci (hodnotu a aktuálnost) zredukoval (bezmála v duchu minulého století) pouze na problém školenosti, vytríbenosti vkusu, kde je rozhodující motiv „statusové“ identity a privilegované „povinnosti“, zatímco smysl, hodnota a poslání uměleckého díla jsou zcela druhořadé.

5. Několik otázek závěrem

Posuzována z hlediska dosavadního výkladu, nabízí situace „spolucestujícího čtenáře“, kterou jsme zmínili v úvodu stati, široké spektrum možných informací a výkladů. Platí to v první řadě o rozdílných přístupech jednotlivých disciplín a jejich pohledu na „čtenáře“, umělecké dílo a jeho percepci. Čím dále postupujeme od společenské intence a obsahu umění, okolností jeho vzniku, šíření, vývoje, k tomu, čím v této skutečnosti a pro tuto skutečnost umění je, tím více vzrůstá *kompetence a odpovědnost* sociologie. Odpovědnost za poznatky, které by měla skýtat o umění jako společenském fenoménu a které by měla „vytěžovat“ z jeho existence pro poznání společnosti. Že se v tomto ohledu sociologie větví do odlišných a vesměs alternativních konceptů výkladu je zřejmé i tehdy, zúžíme-li téma na percepci umění a zjednodušíme-li, alespoň zpočátku, celý problém tím, že „překročíme“ uměleckou specifičnost percepce a budeme se zabývat jejími vztahy k širším vrstvám reprodukce života i společnosti. To pochopitelně s nadějí, že je tímto způsobem možné dospět i k sociologické koncepci „kvality“, specifik, významu a struktury percepce umění, tj. k výpovědi o úloze umění, odvozené z jeho konkrétně historické a společenské existence.

Marxistická sociologie je pro tento typ úlohy od počátku dobře, zvláště metodologicky vyzbrojena. Svědčí o tom způsob, jímž Marx dokázal s uměním pracovat při studiu a výkladu různorodých společenských jevů, ačkoliv neaspiroval na zpracování systematického výkladu umění. Problematice umění, vzhledem k jejímu společenskému významu i její složitosti, umožňující dokonalé ověření teoretických i empirických postulátů, se věnovala většina předních marxistických myslitelů. Možnosti marxismu, pokud jde o jeho výklad umění v kontextu hlubších sociálních a ekonomických procesů, se projevily zvláště tehdy, kdy umění přestávalo být ve svém vývoji, percepci, ale i teorii synonymem „krásna“, kdy si začalo podmaňovat a bylo podmaněno každodenním životem základních sociálních skupin, kdy se v umění vedle otázky estetické začala prosazovat problematika existenciální.

Opora, kterou dnešní československá sociologie má (pokud jde o výzkum a výklad pozice a významu umění ve společenských procesech) v marxismu a ve svých vlastních tradicích, je ovšem teoretickometodologickým východiskem. Napomáhá formulaci analytických a interpretačních zorných úhlů. Nemůže však nahradit studium současného stavu. A to nejen z hlediska „ochrany“, uchování, šíření a všeobecné potenciální dostupnosti umění, ale především pokud jde o jeho společenské zhodnocování, a šířeji pokud jde o *roli kulturních procesů v reprodukci společnosti a individuí*. Že v tomto případě nelze vystačit s metodologickou a teoretickou kompetencí a schopností formulovat marxistickou gnozeologickou a interpretační variantu, je prokazatelné již z několika otázek, jejichž řešení se zdá dnes být aktuální.

Změna společenských a ekonomických poměrů a poválečný vývoj vytvořily předpoklady k rozrušení „kapitálového monopolu“, jak jej v kultuře chápe

Bourdieu, i k oslabení (nutnosti) existence kompaktních, vzájemně alternativních třídních kultur zakotvených ve společenském postavení i v objektivních zájmech základních tříd. Oporou těchto procesů byl proces redistribučního vyrovnávání životních podmínek, negace a nivelizace rozdílů a nerovností ve většině základních dimenzí sociální a ekonomické diferenciace společnosti, obdobně jako distribuční i obsahová demokratizace kultury a vzdělání. *Přesto sociologické výzkumy zjišťují markantní, stabilní, ne-li prohlubující se diferenciaci v percepci umění a kulturní participaci.*

Kulturně participační vrstvy dnes patří k nejsilněji diferencovaným z celého způsobu života, jakkoliv se utváří na bezprecedentně homogenizovaných společensko-ekonomických základech. Jaký původ a význam má tato kulturní diferenciace společnosti? Proč je jejím těžištěm právě diferenciace percepcí umění?

Při hledání zdrojů kulturní diferenciace výzkumy dospívají ke *vzdělanostní diferenciaci společnosti*. S ohledem na dlouhodobou platnost této relace se snad až příliš stereotypně objevují interpretace spatřující v této — vesměs jednorozměrně dokazované asociaci — důkaz významu vzdělání a školenosti pro percepci určitého umění. Bude však třeba jít dále za toto dnes již bezmála banální konstatování a klást si otázku, proč je kulturní diferenciace spjata právě se vzdělanostní diferenciací, a zároveň jak tato asociace vypadá (co je jejím obsahem) a jak je v realitě orientována.

Tázání po obsahu asociace kulturní participace a vzdělání se nemůže vyhnout testování hlubších zdrojů kulturní diferenciace, uložených v základech společenské existence a způsobu života (práce a sociální postavení), obdobně jako testování možných zdrojů uložených v materiálních či ekonomických vrstvách každodenního života. Je vztah vzdělání — kulturní aktivita projevem nebo příčinou prokazatelné souvislosti mezi ekonomickou orientací celkového způsobu života a volným časem, včetně kulturní participace [Gabal—Matějů, 1985]? Je kulturní participace formativní nebo závislou proměnnou v každodenním životě populace a jeho diferenciaci spjaté se vzdělanostní strukturou společnosti?

Mnohé otázky ovšem bezprostředně vyvolává sama vazba mezi dosaženým vzděláním a kulturní participací. Především je to otázka směru působení. V naší sociologii se prakticky vžila představa o kauzální roli vzdělání v tomto vztahu. Je tomu tak ve skutečnosti? Není tato kauzalita opačná, jak tvrdí Bourdieu? Nejsou zdrojem zjištěných nerovností ve vzdělanostních šancích [Matějů 1986a] hlubší kulturní nerovnosti formující kulturní předpoklady pro dosažení určitého vzdělání nebo pro vstup na určitou vzdělanostní trajektorii? Budeme-li se takovou hypotézou zabývat, při existující determinanci vzdělanostních šancí dětí jejich sociálním původem, platí v našich podmínkách „Bourdieuův“ model (kulturní kapitál rodičů — kulturní kapitál dětí — vzdělanostní šance), nebo „stratifikační“ model (sociální původ — vzdělání — kultura — sociální a profesní status)?

Hovoříme-li o roli kulturních determinantů ve vzdělanostní mobilitě, pak pojmy „Bourdieuův“, respektive „stratifikační“ model nepoužíváme pouze s ohledem na předchozí výklad, ale proto, že zde dospíváme k problematice, která již byla v zahraničí zformulována jako alternativnost „alokačního“, respektive „socializačního“ výkladu mobility, vzdělanostní, sociální a kulturní reprodukce, a to již před více než deseti lety [Kerckhoff 1976]. Proto v dané oblasti jsou již k dispozici výsledky konkrétních analýz testujících roli kulturních proměnných v procesu vzdělanostní a sociální mobility (cit. práce Sewel—Hauser, DiMaggio, De Graaf, nedávno Kolosi 1987 a mnozí další).

Nejde o to „pouze“ testovat platnost již existujících výkladových paradigmat

v našich podmínkách. Je třeba podrobit relaci vzdělanostní a kulturní diferenciace zevrubnému studiu, jehož výsledkem patrně bude, soudě podle dostupných výsledků [Gabal 1987, Boguszak 1987], *specifický výkladový model* platný přinejmenším pro naši společnost (srovnání například s maďarskými výsledky — Kolosi 1987 — signalizuje podstatné rozdíly v roli kulturních procesů v sociální mobilitě a reprodukci sociální struktury).

Navázání kontaktu se světovým vývojem sociologie v dané oblasti a zpracování specifických a průkazných výkladových modelů, které by zajistily adekvátní interpretaci povahy a role kulturní diferenciace v Československu v kontextu mezinárodních komparativních projektů (o jejich užitečnosti pro naše vlastní potřeby by nemělo být pochyb), to vše jsou legitimní *vědecké důvody a cíle*. Jejich naplnění by však mělo napomoci k odpovědi na některé vitální otázky týkající se *současného a perspektivního vývoje* československé společnosti.

Přijmeme-li hypotézu o úzkých vazbách mezi kvalitou reprodukce pracovní síly a rozvinutostí kulturní participace [Gabal—Matějů 1985], pak nás asociace mezi kulturní a vzdělanostní diferenciací musí vést ke zcela klíčové otázce: Jak se ve vývoji i v současném stavu reprodukce kulturního potenciálu společnosti promítl dosavadní typ, dynamika a trajektorie vzdělanostního vývoje? Speciálně jde o kulturní efekty redistribuce vzdělanostních příležitostí, akcelerace sestupné vzdělanostní mobility (Matějů 1986a) a konstantního zpomalování a perspektivně stagnace vzdělanostního růstu [Boguszak 1985].

Odpověď na tuto otázku dává naději na nalezení bezprostředně vzdělanostních předpokladů akcelerace role kulturních zdrojů ve vývoji společnosti. Naopak. Testování úlohy kulturních faktorů ve vzdělanostní a sociální mobilitě může napomoci k identifikaci kulturních zdrojů překonání současné stagnace vzdělanostní i ekonomické struktury společnosti prostřednictvím skupinové (celkový pohyb tříd a skupin) i individuální vzdělanostní mobility. Je to právě kulturní analýza, která může do relativně ahistorických mobilitních analýz vnést žádoucí historickou a temporální dimenzi času (akumulace, změny a vývojové trajektorie).

Zcela závěrem dodejme, že zvládnutí naznačených otázek spjatých s percepcí umění, její společenskou diferenciací a rolí, pochopitelně *úzce závisí na progresu metodologie, analýzy dat a příslušného počítačového vybavení*. Je prokazatelné, že testování výše zmíněných hypotéz a modelů vyžaduje rychlé uskutečnění toho kvalitativního kroku v oblasti metodologie, který zahraniční sociologie učinila již *před více než desetiletím*. Teoreticko-metodologické předpoklady, dnes již velmi solidní zkušenosti s operacionalizací kulturní participace v širším spektru životních procesů i datové zdroje pro realizaci tohoto kroku máme.

Literatura

- Auerbach, E.: *Mimesis*. Praha, Mladá fronta 1968.
Bachtin, M. M.: *Formální metoda v literární vědě*. Praha, Lidové nakladatelství 1980.
Barthes, R.: *The Death of the Author*. In: Image-music-text. Glasgow, Fontana—Collins 1977.
Benjamin, W.: *Dílo a jeho zdroj*. Praha, Odeon 1979.
Bernice, M.: *A Sociology of Contemporary Cultural Change*. New York, St. Martin's Press 1981.
Boguszak, M.: *Dráhy vývoje vzdělanostní struktury ČSSR a jejich podmíněnost*. Praha, ÚFS ČSAV 1985 (strojopis).
Boguszak, M.: *Komparace vývoje vzdělanostních struktur vyspělých zemí*. Praha, ÚFS ČSAV 1987.

- Bourdieu, P.: *Outline of a Sociological Theory of Art Perception*. International Social Science Journal 1968, č. 4.
- Bourdieu, P.: *Cultural Reproduction and Social Reproduction*. In: Karabel, J. — Halsey, A. M. edit.: *Power and Ideology in Education*. New York, Oxford University Press 1977.
- Bourdieu, P. — Passeron, J. C.: *Reproduction in Education, Society and Culture*. London, Sage 1977.
- Carnoy, M.: *Education, economy and the state*. In: Apple, M. W. edit.: *Cultural and Economic Reproduction in Education*. London, Routledge and Kegan Paul 1982.
- De Graaf, P. M.: *The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands*. Sociology of Education 1986, vol. 59.
- Dilthey, W.: *Život a deinné vedomie*. Bratislava, Pravda 1980.
- DiMaggio, P.: *Cultural Capital and School Success: The Impact of status culture participation on the grades of U. S. high students*. American Sociological Review 1982, č. 2.
- DiMaggio, P. — Mohr, J.: *Cultural Capital, Educational Attainment and Marital Selection*. American Journal of Sociology 1985, č. 6.
- DiMaggio, P. — Useem, M.: *The arts in class reproduction*. In: Apple, M. W. edit.: *Cultural and Economic Reproduction in Education*. London, Routledge and Kegan Paul 1982.
- Eco, U.: *A Theory of Semiotics*. London, Macmillan 1977.
- Ferge, S.: *A Society in the Making*. New York, Penguin Books 1979.
- Filipcová, B.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Současnost a perspektivy, Praha ÚKVC 1974.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Freud, S.: *Vybrané spisy I*. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1969.
- Gabal, I.: *Cultural and Educational Reproduction in Czechoslovakia*. Referát prezentovaný na pravidelné konferenci Výzkumného komitétu pro sociální stratifikaci ISA. Norimberk 1987.
- Gabal, I. — Matějů, P.: *Educational Content of Leisure in Czechoslovakia*. Prague, ECLE 1985.
- Goldmann, L.: *Humanitní vědy a filosofie*. Praha, Svoboda 1967.
- Hauser, A.: *Filosofie dějin umění*. Praha, Odeon 1975.
- Hoggarth, R.: *The Uses of Literacy*. London, Chatto and Windus 1967.
- Horák, P.: *Pierre Bourdieu: Sociologie praxe a její některé teoretické předpoklady*. Sociológia 1986, č. 5.
- Hrdý, L.: *Výzkum pražského koncertního života*. Výzkumná zpráva Praha, ÚFS ČSAV 1974.
- Hyman, H. — Wright, R. Ch. — Reed, J. S.: *The Enduring Effects of Education*. Chicago and London, The University of Chicago Press 1972.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
- Ingarden, R.: *O poznávání literárního díla*. Praha, Čs. spisovatel 1967.
- Kamphorst, T. J. — van Beek, A.: *Cultural Participation in the Netherlands*. Leisure Newsletter I.S.A., vol XII. No 1.
- Karabel, J. — Halsey, A. M. edit.: *Educational Research: A Review and an Interpretation*. In: Karabel, J. — Halsey, A. M. edit.: *Power and Ideology in Education*. New York, Oxford University Press 1977.
- Kasalová, H. — Řehák, J.: *Diferenciační tendence v recepci umění*. Sociologický časopis 1984, č. 1.
- Kerckhoff, A. C.: *The Status Attainment Process: Socialization or Allocation?* Social Forces 1976, vol. 55:2, 368—381.
- Kolosi, T.: *Status Inheritance process in Hungary*. Referát prezentovaný na konferenci Výzkumného komitétu pro sociální stratifikaci ISA. Berkeley 1987.
- Linhart, J.: *Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy*. Sociologický časopis 1980, č. 6.
- Linhart, J.: *Dynamika sociálně třídní struktury a změny způsobu života v Československu*. Sociologický časopis 1980, č. 3.
- Levy, J.: *Západní literární věda a estetika*. Praha, Čs. spisovatel 1966.
- Lukács, G.: *Metafyzika tragédie*. Praha, Čs. spisovatel 1967.
- Marcuse, H.: *One Dimensional Man*. London, Routledge and Kegan Paul 1964.
- Marx, K. — Engels, B.: *O umění a literatuře*. Sborník ze spisů. Praha, Svoboda 1951.

- Matějů, P.: *Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury*. Sociologický časopis 1986, č. 2.
- Matějů, P.: *Vzdělání—mzda—životní úroveň*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Petrůvský, J.: *Cestami poetiky*. Praha, Čs. spisovatel 1971.
- Mukařovský, M.: *Studie ze sociologie kultury*. Praha, nepublikovaný materiál UK 1986.
- Roberts, K.: *Youth and Leisure in the 1980s*. Referát na konferenci Výzkumného komitétu sociologie volného času I. S. A., Liblice 1985.
- Sève, L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.
- Sewel, W. — Hauser, R. M.: *Education, Occupation and Earnings: Achievement in the Early Career*. New York, Academic 1975.
- Schucking, L. L.: *The Sociology of Literary Taste*. London, Kegan Paul, Trench, Trubner 1944.
- Sicinski, A. edit.: *Styl życia I*. Warszawa, PAN 1976.
- Sicinski, A. edit.: *Styl życia II*. Warszawa, PAN 1978.
- Taine, H.: *Studie o dějinách a umění*. Praha, Odeon 1978.
- The Way of Life, Leisure and Cultural Development*. Sborník referátů mezinárodního symposia v Liblicích 1986. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Večerník, J.: *Sociologická analýza ekonomických procesů: příklad pracovních sil*. Sociologický časopis 1986, č. 2.
- Vítečková, J.: *Změny ve způsobu využití času obyvatel ČSSR v letech 1961—1980*. Sociologický časopis 1985, č. 4.
- Vygotskij, L. S.: *Psychologie umění*. Praha, Odeon 1981.
- Weimann, R.: *New Criticism a vývoj buržoazní literární vědy*. Praha, Odeon 1973.
- Waites, B. — Bennett, T. — Martin, G. edit.: *Popular Culture: Past and Present*. London, Croom Helm 1982.
- Wolff, J.: *The Social Production of Art*. New York, St. Martin's Press 1981.
- Wolff, J.: *Aesthetics and the Sociology of Art*. London, George Allen and Unwin 1983.

Резюме

И. Габал: Восприятие искусства как элемент общественного воспроизводства жизни

Статья посвящена проблематике восприятия искусства. Автор в ней исходит из проблем, с которыми сталкиваются социологические исследования, изучающие восприятие искусства в контексте дальнейших социальных процессов, когда восприятие искусства является скорее средством дальнейших анализов, чем непосредственным предметом интереса. При этих обстоятельствах структура и значение восприятия связям с дальнейшими явлениями (социальная структура, свободное время, культурная дифференциация и т. п.). С их помощью также, по обыкновению, восприятие искусства дифференцирующим образом определяется и толкуется. До социологического анализа таким образом, само собой разумеется, не доходят некоторые существенные явления, связанные с культурным воспроизводством. Автор статьи дает элементарную оценку возможного вклада выбранных искусствоведческих концепций в решение этой проблемы. Он указывает на главные различия и проблемы, обосновывающие потребность в специфической концептуализации искусства с точки зрения его восприятия как в дифференцированном компоненте образа жизни. В этой концепции первичной должна быть точка зрения широких общественных связей применения искусства, а не установка внутреннее качественной структуры и истории искусства. Главным аргументом является явная дисгармония, сопровождающая современное искусство, напряжение между его (эстетическим) качеством и (восприимчивой) популярностью, которое можно обосновать скорее влиянием внеэстетических жизненных и социальных функций, чем простым отсутствием вкуса и обученности. С точки зрения собственно традиций социологии, в статье различаются две парадигмы толкования восприятия искусства, которые в некоторой мере имели место и в чехословацкой социологии 70-ых годов. Это скорее социально «эмансипационное» толкование восприятия искусства как активного инструмента преодоления лимитов социального положения и связанных с ним повседневных горизонтов. Во-вторых, скорее «стратификационное», или же «функциональное» толкование, исходящее из культурной дифференциации как проявления «меритократического» функционирования, в особенности, западного общества, когда восприятие искусства является проявлением и инструментом (само) утверждения «статусовой» идентичности и статусовых различий. Как определенная попытка критического «объединения» этих двух парадигм рассматривается концепт «культурного капитала» П. Бурдьё.

Автор приходит к мнению, что хотя этот концепт, по всей вероятности, отражает некоторые существенные системные функции культуры в капиталистическом обществе, он кажется упрощенным и неадекватным по отношению к сложности структуры и функций искусства, а также по отношению к условиям общества, делающим невозможным накопление экономического капитала, а тем самым и воспроизводство культурного капитала в смысле взглядов Бурдьё. В заключение в статье формулируются некоторые ключевые вопросы общественного значения дифференциации восприятия искусства и культуры в Чехословакии. При отсутствии системных предпосылок, являющихся исходной точкой концепции «культурного капитала», необходимо детально изучать отношение восприятия искусства и культурной дифференциации к воспроизводству экономическому, социальному и, в особенности, образовательной структуры. Систематический анализ этих процессов в чехословацкой социологии до сих пор отсутствует.

Summary

I. Gabal: Art Reception as an Element of Social Reproduction of Life

This article deals with the problems of art reception. It proceeds from the problems encountered by sociological research in its examining art reception in the context of other social processes where art reception is a means of analyses rather than direct subject of interest. In such conditions, both its structure and significance are usually reduced to art reception's "inner" and "outer" statistical relationships with other phenomena (social structure, leisure, cultural differentiation, etc.). These phenomena also usually aid to define art reception in terms of differentiation and interpretation. Consequently, sociological analysis fails to cover some major phenomena related to cultural reproduction. The paper does an elementary assessment of a possible contribution of selected art-historical concepts towards the solution of this problem. It points out at main differences and problems which substantiate the need for the specific conceptualization of art that would view art reception as a differentiated component of the way of life. Instead of the art's inner qualitative structure or its history, the primary viewpoint for this concept should become broader social contexts of the assertion of art. The main argument is the obvious disharmony accompanying modern art and the tension between its (aesthetic) quality and (receptive) popularity, which is explicable through the effect of extra-aesthetic social and life functions rather than by the sole lack of taste and education. Proceeding from the traditions of sociology, the paper distinguishes two interpretative paradigms of art reception, whose resonance was to certain extent felt also in the Czechoslovak sociology of the seventies. Firstly, it is the socially "emancipational" interpretation, understanding art reception as an active tool used for overcoming the limits stemming from social position and from everyday horizons related to it. Secondly, it is "stratificational" or "functional" interpretation, based on viewing cultural differentiation as a disclosure of a "meritocratic" functioning of western societies namely, where art reception is a manifestation and tool of (self-) confirmation of "status" identity and status differences. The "cultural capital" concept of P. Bourdieu is discussed here as an attempt at critical "merging" of these two paradigms. The paper concludes that, even though this concept covers some major systemic functions of culture in capitalist societies, it seems to be simplified and inadequate as regards the complexity of structure and functions of art and as concerns the conditions of the society that makes impossible the accumulation of economic capital and, consequently, also the reproduction of cultural capital in the sense of Bourdieu. In conclusion, the article formulates some key issues pertaining to social meaning of the differentiation of art reception in Czechoslovakia. With the absence of systemic conditions which gave rise to the concept of "cultural capital", it is necessary to examine the relation of art reception and cultural differentiation towards the reproduction of economic, social and, namely, educational structure. The Czechoslovak sociology lacks so far a systematic analysis of these processes.

K podstate životnej úrovne, ktorú tvoria sociálno-ekonomické stránky uspokojovania potrieb ľudí, sa dá preniknúť len cez jej javové formy. Medzi nimi treba uviesť predovšetkým príjmy, výdavky, mzdy, ceny, spotrebu, vybavenosť a majetok domácností, hodnotové a naturálne stránky spotreby, niektoré časové a organizačné podmienky uspokojovania potrieb, kvalitu životného prostredia, a to vo vzájomných súvislostiach, v jednote kvantitatívnych a kvalitatívnych, absolútnych a relatívnych prvkov. S rozvojom a prehľbovaním sociálnych vzťahov a sociálne podmienených potrieb zvyšuje sa najmä význam relatívnych prvkov. V tejto súvislosti je vhodné pripomenúť myšlienku K. Marxa: „Naše potreby a pôžitky vyvierajú zo spoločnosti; meriame ich preto spoločenskými meradlami a nemeriame ich predmetmi, slúžiacimi na ich uspokojenie. Pretože naše potreby a pôžitky majú spoločenskú povahu, sú relatívne“ [Marx—Engels 1977 : 472].

Zo spoločenskej podmienenosti životnej úrovne vyplýva, že jej širšiu, spoločenskú hodnotu možno pochopiť len relatívne, v určitých súvislostiach. V rámci nich sú dôležité najmä tieto vzťahy:

a) *Kategória životnej úrovne odráža procesy uspokojovania potrieb, ktoré sa uskutočňujú predovšetkým prostredníctvom práce a na základe jej výsledkov.* Vzťah životnej úrovne ku kvantitatívnym a kvalitatívnym stránkam celkového súhrnu práce, ktorá sa v spoločnosti vynakladá na uspokojenie potrieb, patrí preto medzi základné hodnotiace kritériá životnej úrovne.

b) *V životnej úrovni sú obsiahnuté spoločenské vzťahy.* Z toho dôvodu životnú úroveň spoločenských subjektov je možné hodnotiť len prostredníctvom životnej úrovne iných spoločenských subjektov. Pritom s rozvojom spoločenskej výroby a deľbou práce sa rozsah spoločenských vzťahov obsahovo prehľbuje a priestorovo rozširuje. Medzinárodná výmena výrobných prostriedkov a spotrebných predmetov, prerastajúca do moderných foriem „nematerializovanej“ deľby práce, spolu s rastúcou technickou úrovňou systému informácií a mobilitou obyvateľstva vedie k tomu, že hmotné stránky životnej úrovne, a následne aj niektoré prvky spôsobu života, sa internacionalizujú. Človek sa identifikuje stále so širším prostredím, ktoré spoluvytvára svojou prácou, v podobe hmotných produktov alebo služieb. Toto širšie prostredie spätne formuje potreby človeka a tým vytvára aj kritériá pre vlastné hodnotenie uspokojovania potrieb a životnej úrovne.(2)

c) *Životná úroveň má spoločenský význam len v relácii k ostatným spoločenským hodnotám, najmä vo vzťahu k hodnotám úžitkovým, etickým, estetickým a politickým.* Spoločenská prax, a v rámci nej predovšetkým práca, rozvíja systém hodnôt, mení ich obsah, štruktúru a hierarchiu. Tým sa dostáva

(1) Tento článok je koncipovaný ako diskusný príspevok k prebiehajúcim prognozám sociálneho rozvoja, v ktorých má životná úroveň svoje nezastupiteľné miesto.

(2) Tendenciu prerastania potrieb za národné hranice vystihol už K. Marx, keď písal: „Až veľký priemysel vytvoril vlastne svetové dejiny v tom zmysle, že uspokojovanie potrieb každého civilizovaného národa a každého individua urobil závislým od celého sveta a zničil doterajšiu prirodzene vzniknutú izolovanosť jednotlivých národov“ [Marx—Engels 1977 : 256].

životná úroveň do meniacich sa súvislostí s minulým, súčasným i predpokladaným vývojom hodnôt v spoločnosti, je nimi určovaná a sama ich tiež spoluvytvára. Preto jej spoločenská hodnota spočíva v miere jej súladu s existujúcou hodnotovou základňou spoločnosti a v prospešnosti pre rozvoj tejto základne. Obohacovanie životnej úrovne o hodnotové prvky a normy sociálno-politického, etického, estetického a právneho charakteru vedie k dôslednejšiemu začleneniu tejto kategórie do spoločenského rozvoja, v ktorom integrujúcou hodnotou je všestranný rozvoj ľudí. Objektivita týchto súvislostí kladie na inštitucionalizované formy riadenia a plánovania životnej úrovne podstatne vyššie nároky, než sú tie, ktoré vyplývajú zo zjednodušených prírastkových prístupov k usmerňovaniu životnej úrovne, pohybujúcich sa len vnútri samotnej životnej úrovne a len v rámci kvantitatívnych vzťahov. Absencia, nedostatočné obsiahnutie širších spoločenských hodnôt alebo jednoduchá extrapolácia minulých a prekonaných hodnôt v riadení životnej úrovne obvykle vedú k strate nadväznosti reálneho vývoja životnej úrovne na zákonitosti vývoja potrieb a záujmov spoločenských subjektov a nakoniec k samotnej deformácii spoločenských hodnôt a noriem. K negatívam tohoto druhu prispieva často zjednodušené chápanie životnej úrovne ako stupňa uspokojovania potrieb. Od neho je len krok k tomu, aby sa rast kvantitatívnych, a často len nominálnych veličín, stotožnil s rastom uspokojovania potrieb, s rastom životnej úrovne.(3)

V nadväznosti na uvedené spoločenské relácie životnej úrovne, hoci nie v nich úplnej vyváženosti a komplexnosti, pokúsím sa ďalej načrtnúť tie protirečivé a problémové tendencie vo vývoji životnej úrovne, ktoré sú, alebo ktoré sa môžu stať determinujúcimi a limitujúcimi faktormi niektorých stránok sociálneho rozvoja. Konkrétne ide o

- nedocenenie internacionalizácie potrieb,
- extenzívny vývoj životnej úrovne,
- rozpornosť vývoja homogenizácie a diferenciácie životnej úrovne.

Treba poznamenať, že pôsobenie rôznych činiteľov v oblasti životnej úrovne sa natoľko prelína a vzájomne podmieňuje, že analýza a indukcie z empirických dát v členení podľa uvedených tendencií majú skôr orientačný než systemizačný charakter. Orientačný charakter majú tiež poznatky z komparatívnej analýzy, pretože vychádzajú z údajov, pri ktorých sa nedá dosiahnuť úplná porovnateľnosť.

1. Nedocenenie internacionalizácie potrieb

Jednou z hlavných tendencií, ktorá sa dlhodobo prejavuje a ktorej intenzita a spoločenský dosah stále rastie, je už spomínaná internacionalizácia vývoja potrieb a foriem ich uspokojovania. Pretože táto tendencia má svoj pôvod v ekonomickej základni, jej protirečivé súvislosti sa musia riešiť primárne vo sfére ekonomických podmienok života spoločnosti. To si vyžaduje vytváranie a rozvoj takých vzťahov v spoločenskej výrobe, v ktorých spoločenský výrobca nepreberá pasívne trajektóriu vývoja potrieb a konkrétnych spôsobov ich uspokojovania, ale naopak, sám sa stáva ich aktívnym tvorcom. Jednostranné negativistické prístupy k medzinárodným trendom rozvoja potrieb, umocňované rôznymi mechanizmami morálno-politického pôsobenia a subjektívneho formulovania vlastných vzorov spotreby, neprispievajú ku konštruktívnemu

(3) Snahy definovať životnú úroveň pomocou stupňa uspokojovania potrieb prehliadajú fakt, že problém merania potrieb ekonómii a ani teórii životnej úrovne neprislúcha. Navyiac, definícia tohoto druhu chce redukovať podstatu javu na jeho kvantitatívnu stránku.

riešeníu tejto tendencie z materialistických pozícií. Teoretická a praktická nedokonalosť nášho pochopenia a predvídania smerov a dôsledkov rozvoja potrieb v zahraničí sa často prejavuje ich apriórnym odmietaním, hoci mnohé z nich sa nakoniec, v dôsledku svojej objektívnej podmienenosti, zákonite prejavajú aj v domácich podmienkach, no potom už len oneskorene, vytvárajúc rôzne disproporcie a brzdiac možnosti primeranej reakcie na ďalšie novovznikajúce potreby. Tak tomu bolo napríklad vo vývoji vzťahov medzi individuálnym automobilizmom a verejnou dopravou, v reláciách medzi prácami v domácnosti a používaním služieb, v rozvoji počítačov a spotrebnej elektroniky, v individualizácii spôsobov rekreácie a oddychu a pod. Nihilistický postoj k obsahu a smerom rozvoja potrieb, vznikajúcich v podmienkach kapitálových vzťahov, pramení často z jednostranného, nedialektického pochopenia kapitálu len v jeho regresívnych spoločensko-ekonomických možnostiach a dôsledkoch. Je to krok späť s úvahami Marxa, ktorý na základe hlbkej analýzy rozporu medzi spoločenským charakterom výroby a súkromno-kapitalistickou formou privlastňovania síce odhalil tendenciu k zániku kapitalistického výrobného spôsobu, no na strane druhej zároveň konštatoval, že kapitál splní svoje dejinné poslanie až vtedy, keď

- potreby sa rozvinú natoľko, že nadpráca, presahujúca nevyhnutnú mieru, sa stane všeobecnou potrebou, vychádzajúcou z individuálnych potrieb samotných,
- na základe prísnej disciplíny kapitálu bude rozvinutá všeobecná pracovitosť ako majetok nového pokolenia,
- rozvoj produktivity práce dosiahne stav, keď vytváranie a zachovávanie všeobecného bohatstva si vyžiada kratší pracovný čas celej spoločnosti,
- pracujúca spoločnosť vedecky pristúpi k svojej progresívnej reprodukcii,
- skončí sa taká práca, ktorú môže človek prenechať veciam [Marx 1974 : 268—269].

Pokiaľ kapitálové výrobné vzťahy prispievajú k rozvoju produktívnych síl na základe ekonómie času a smerom k ekonómii času, potiaľ plnia svoju funkciu, ktorá je z historického hľadiska objektívna, a potiaľ bude zrejme potrebné objektívnejšie pristupovať aj k zákonitostiam vývoja potrieb, ktoré v týchto vzťahoch vznikajú a ktorých plné rozvinutie, spolu s ich dialektickým prekonávaním, tvorí vlastne jednu z podmienok rozvoja potrieb v socialistických výrobných vzťahoch.

2. Extenzívny vývoj životnej úrovne

Ďalším charakteristickým rysom doterajšieho vývoja životnej úrovne je jej extenzivita. Prejavuje sa viacerými spôsobmi, z ktorých treba spomenúť najmä tieto:

a) *Preferencia kvantitatívnych stránok vývoja životnej úrovne*

V snahe odstrániť sociálno-ekonomické rozdiely v životných podmienkach obyvateľstva, vyvolané kapitálovými výrobnými vzťahmi a vojnovou situáciou, politika životnej úrovne v prvých rokoch výstavby socializmu v našej krajine sa orientovala predovšetkým na kvantitatívnu stránku rozdeľovania a uspokojovania tzv. základných potrieb, ktoré preferovala systémom rôznych zvýhodnení. Patrili k tomu tiež zásadné a veľkorysé úpravy v sociálnom zabezpečení. Súbežne, alebo skôr ako nevyhnutná súčasť procesu industrializácie, zvyšovala sa intenzita elektrifikácie, výstavby vodovodnej siete, kanalizácie. zhustila sa železničná a zriadila autobusová doprava. To všetko malo pozitívny účinok na štandard životných podmienok obyvateľstva, a to do tej miery, že

niektoré kvalitatívne zmeny v takých komplexoch potrieb, ako je bývanie, ochrana zdravia, kultúrne služby, boli spočiatku rýchlejšie než vývoj kvantitatívnych podmienok ich uspokojovania. Vcelku však tzv. vyššie potreby boli len v pozadí preferencie spriemyselnovania krajiny.

Spolu so zmenami v zamestnanosti obyvateľstva, v štruktúre národného hospodárstva a v charaktere a obsahu práce narastali a menili sa aj potreby obyvateľstva. Rozsah a spôsob ich uspokojovania sa odvíjal od systému riadenia ekonomiky: orientácia na rast výroby spolu so zjednodušené chápanou prioritou výroby výrobných prostriedkov stupňovali samovývoj podnikov i cieľov výroby a podmieňovali reziduálne postavenie životnej úrovne. Mechanizmus plánovania „od zdrojov cez štruktúru výroby k spotrebe“, pri absencii využívania tovarovo-peňažných kategórií a preferencií kvantitatívnych, objemových ukazovateľov výroby, vyvolával trvalú nedostatkovosť, ktorej obsah bol reálny na strane spotreby a fiktívny vo sfére výroby. V tomto mechanizme nemohol rozsiahly investičný proces v národnom hospodárstve prejavíť svoj spotrebný efekt v celej štruktúre rozvíjajúcich sa potrieb, ale len v rámci určitých priorít, aj to len kvantitatívne, na úkor kvalitatívnych a mikroštruktúrnych proporcií. Tradičný systém riadenia, ktorý účinkoval len vďaka existencii extenzívnych zdrojov rastu, mal svoju analógiu, vrátane praktických dôsledkov, aj v politike životnej úrovne. Tu sa v podstate zotrvalo, najmä v súvislosti s cenovou a daňovou politikou, pri objemovom chápaní uspokojovania potrieb, s centrálnou určenou a dlhodobou fixovanou štruktúrou podľa ich naliehavosti [Adamíček 1968 : 729–742]. Ustrnulý systém delenia potrieb na nevyhnutné a menej naliehavé, znásobený preferenciou tých prvých, podporoval vlastne hromadenie statkov ako vecí, neaktivizoval dostatočne rozvoj potrieb a nestimuloval spätne spoločenskú výrobu ku kvalitatívnym inováciám.(4) Sústreďenie relatívne veľkého množstva a organizácie práce na zabezpečovanie základných, reprodukčných potrieb obyvateľstva znižovalo zároveň podiel životnej úrovne na rozvoji hodnotového systému v spoločnosti. Vedľa seba, alebo skôr vo vzájomnej nadväznosti, existovala súčasne všeobecná nedostatkovosť i konzumné tendencie v životnej úrovni.

Súvislosti a prejavy zaostávania kvalitatívnych stránok vo vývoji životnej úrovne sú rozmanité. Bolo by možné uviesť ich tradične, taxatívne, podľa komplexov potrieb. Pre účely tejto analýzy bude však vhodné vyjsť zo vzťahov, ktoré sa týkajú bývania, pretože v tejto oblasti sa rozpor medzi kvantitatívnymi a kvalitatívnymi aspektami prejavuje najvýraznejšie. Navyiac, aktivity bývania zahrňujú širokú škálu uspokojovania potrieb a tak umožňujú dostať sa aj ku všeobecnejším problémom životnej úrovne. V neposlednom rade treba tiež uviesť, že bývanie patrí, a zrejme aj dlhobojšie bude patriť, k problémovým a nevyváženým štruktúram sociálno-ekonomických záujmov domácností a spoločnosti.

Bytový fond v ČSSR bol v začiatkoch výstavby socializmu kvalitatívne zaostalý a ani svojím rozsahom nezodpovedal žiadúcej miere samostatného bývania domácností. (Prítom situácia na Slovensku bola podstatne nepriaznivejšia

(4) Preferencia tovarov „základnej potreby“ dospela až k tomu, že napríklad v roku 1985 bol čistý výnos dane z obratu za potraviny len 1 mld Kčs, za nepotravinársky tovar až 53 mld Kčs. Rozdielna cenová hladina potravín a nepotravinárskeho tovaru, ktorá s tým súvisí, formálne síce relatívne znižuje životné náklady obyvateľstva pri uspokojovaní tzv. základných potrieb, no v konečnom dôsledku deformuje štruktúru spotreby a udržiava ju v schémach tých základných potrieb, ktoré sú už historicky prekonané. Pôvodné pozitívne účinky tohoto systému zdaňovania majú v súčasnosti svoj obmedzený význam len pre špecifické skupiny obyvateľstva. V týchto prípadoch by však boli efektívnejšie iné, bezprostrednejšie formy sociálnych opatrení.

než v Čechách.) Problémy sa prehlbovali aj z toho dôvodu, že počas industrializácie krajiny nepatrila bytová výstavba medzi popredné investičné oblasti. Napríklad v roku 1950 sa postavilo len 3,1 nových bytov na 1000 obyvateľov. Až neskôr, v šesťdesiatych a najmä v sedemdesiatych rokoch, sa zvýšil prírastok bytov na porovnateľný počet obyvateľov. Kumulované straty, vyplývajúce z predchádzajúcej obmedzenej bytovej výstavby, sa však dobíjali a aj dobíhajú ťažko. Intenzita bytovej výstavby, aj keď v poslednom období porovnateľná s ekonomicky vyspelými kapitalistickými krajinami, nemohla preto zabezpečiť, aby sa rozsah bytového fondu dostal na úroveň týchto krajín. Z toho dôvodu vybavenosť obyvateľstva bytmi v ČSSR stále zaostáva za ekonomicky vyspelými krajinami. Konkrétne, okolo roku 1980 pripadalo na 1000 obyvateľov v ČSSR asi 345 bytov (vrátane bytov dočasných), zatiaľ čo v NSR 407, vo V. Británii 382, vo Švajčiarsku 420 a v Rakúsku 405. Pomerne vysoká nasýtenosť bytmi vo vyspelých kapitalistických krajinách vedie k tomu, že v štruktúre výdavkov obyvateľstva sa bývanie stáva konštantnou zložkou, aj keď absolútne, vzhľadom na zvyšujúci sa štandard bývania, výdavky na bývanie rastú [Kučerák—Kršáková 1987 : 184].

Ako už bolo spomenuté, v ČSSR nastal progresívnejší vývoj v bytovej výstavbe v šesťdesiatych rokoch a začiatkom sedemdesiatych rokov, kedy sa nové byty stavali v priemere s 3,5 miestnosťami a súčasne sa zvyšovala aj obytná plocha miestností. Neskôr došlo k stagnácii a až v roku 1980 sa približne dosiahla — pokiaľ ide o priemerný počet izieb v bytoch — úroveň z roku 1965. Negatívom je však znižovanie priemernej obytnej plochy miestností — zo 17,1 m² v roku 1960 na 16,5 m² v roku 1985.(5) Zaostávanie ČSSR v štandarde bytov sa prejavuje aj v úžitkovej ploche bytov. Začiatkom osemdesiatych rokov sa u nás stavali byty s priemernou úžitkovou plochou 73 m², no v NSR a vo Švédsku viac ako 100, v Rakúsku 97 a vo Francúzsku len obytná plocha bola asi 89 m². Treba tiež spomenúť, že štandardom štátnej a družstevnej bytovej výstavby u nás sa stala sídlisková výstavba vysokých domov. Medzi vyspelými krajinami sa nenájde ani jedna, ktorá by v rokoch 1984—1985 stavala vyše 70 % bytov v šesť- a viacpodlažných budovách, tak ako tomu bolo v ČSSR. V Belgicku, Fínsku, Francúzsku, Taliansku, Švédsku, V. Británii prevažovala výstavba 1- až 5-podlažných domov.(6) Navyiac, v mnohých krajinách neprešli tak radikálne k použitiu panelov pri výstavbe bytov ako v ČSSR. Naopak, viaceré krajiny zvyšujú podiel výstavby bytov z tzv. klasických materiálov. Pretože byty sa stavajú na niekoľko desaťročí, súčasná situácia nedáva základ pre vytváranie optimistických výhľadov do najbližšej budúcnosti o spôsobe bývania obyvateľov v typizovaných panelových bytoch a o aktivitách, ktoré s bývaním súvisia. Obmedzené priestory, spolu s nedostatočnou a málo inovovanou ponukou bytového zariadenia, redukovujú život domácností len na niekoľko málo činností. Obmedzenosť bytov pritom nemožno chápať len ako negatívum, ktoré spočíva v obmedzených možnostiach umiestnenia rôznych predmetov v byte. To je len vonkajší jav, za ktorým sa skrýva absencia impulzov pre spoločenskú výrobu, aby sa orientovala aj na také predmety, ktoré uľahčujú domáce práce, alebo ktoré rozširujú škálu aktivít vo sfére bývania. Treba pripomenúť, že štandard bytovej výstavby čiastočne, alebo aj úplne, na dlhý čas zablokoval použitie automatických pračiek, umývačiek riadu, veľkokapacitných chladničiek, športových predmetov, kultúrnych zariadení, hudobných nástro-

(5) Údaje za štátnu, družstevnú a podnikovú bytovú výstavbu.

(6) Údaje za 3 a viac bytové domy. V ČSSR je podstatne nižší aj podiel výstavby 1—2 bytových domov. Pozri [Štatistická 1986].

gov a pod. Tieto limity materiálnej vybavenosti budú mať dlhodobý negatívny účinok na spôsob života ľudí. S tým súvisia, znovu v negatívnom pôsobení, aj také stránky bytovej výstavby, ako je prehustenosť domov, odcudzená forma územného riešenia sídlisk, doprava bez prvkov primeraného rozvoja kultúrnosti, málo zelene, neprofesionálny spôsob udržovania čistoty, v ktorom dominujú kampaňovité a brigádnické formy namiesto zásadných a systematických postupov, a mnohé ďalšie nevyhovujúce a negatívne zložky infraštruktúry sídlisk, ktorá potom nerozširuje funkcie týchto mestských útvarov za rámec jednoduchých zdrojov pracovných síl.(7) Konceptia výstavby tohto druhu nemá celkom jasné pozadie. Často v nej zohrávajú značnú úlohu prestížne lokálne záujmy, v ktorých sa kvantitatívny rast miest považuje za symbol individuálnych a skupinových úspechov územného riadenia, za synonymum rozvoja miest a v ktorých sa ťažkosti pri plnení základných, klasických funkcií mesta stotožňujú s nutnými sprievodnými znakmi tohto rozvoja. Za tejto situácie neprekvapuje, že už pri menších deviáciách prírodného charakteru sa rozpadávajú aj tie najzákladnejšie úlohy sídelných útvarov, napríklad zásobovanie alebo doprava. Táto tendencia súvisí s malou možnosťou participácie obyvateľstva na tvorbe koncepcií, cieľov, obsahu a foriem sídelných útvarov a na rozhodovaní o podmienkach a zameraní aktivít, súvisiacich s bývaním. Aj v našich podmienkach asi platí negatívna skúsenosť: „Vedúci pracovníci mesta alebo okresu sú pevne presvedčení, že bránia záujmy obyvateľstva, neveriac, že toto obyvateľstvo môže mať iné záujmy, naliehavejšie, a že by ich vedelo aj samostatne vyjadriť. V takých prípadoch aparát naďalej pracuje „pre pracujúcich“, ale nie „prostredníctvom pracujúcich““ [Vasiliev 1986].

Krátkodobý, či víkendový únik z „odprírodneného“ obytného prostredia do individuálnych foriem rekreovania, doplnený navyiac individuálnou dopravou, ktorý sa zjednoduší, a s pejoratívnym nádychom, nazýva privatizáciou, je v prevažnej miere racionálnou individuálnou odpoveďou na zjednodušené chápané spoločenské potreby a záujmy v oblasti bývania, z ktorých sa vytratili záujmy individuálne. Preexponovaná forma unifikovaného kolektívneho bývania sa zákonite vyvažuje extrémnymi spôsobmi individuálneho trávenia voľného času, v ktorých človek hľadá trochu prírody a trochu samoty. „Zvíre je buď spoločenské alebo samotárske, len človek chce byť obojim, chce byť spoločenským samotárom“ [Bronowski 1985 : 401]. Podnety k tomuto úniku sú tak silné, že človek sa vzdáva aj tých niekoľkých prvkov pohodlnejšieho uspokojovania základných organických potrieb v civilizovanom byte a vynakladá nesmierne množstvo času a energie, aby získal trochu prírody a intimity, hoci na nižšom stupni hygieny a kultúrnosti. Prehlbujúce sa tendencie k úspornosti, unifikácii a typizácii obytného prostredia predstavujú teda len fiktívnu úsporu; v jej pozadí je omnoho väčšia strata masy práce a iniciatívy ľudí, ktorú — pri dokonalejšom obytnom prostredí — mohli účelnejšie využiť pre svoj i spoločenský rozvoj.

O tom, že individuálne predstavy o bývaní majú odlišný trend, presvedča individuálna bytová výstavba. Jej štandard je nesporne vyšší ako v štátnej

(7) Výstavba nových sídlisk a celých lokalít nie je však koncepcná ani z hľadiska pracovných síl, pretože nerešpektuje demografickú štruktúru a z toho vyplývajúce potreby. Na jednej strane tu existuje vysoký podiel mladých rodín a ekonomicky aktívnych žien vo fertilnom veku, no na druhej strane permanentne zostáva výstavba a kapacita predškolských zariadení, obchodnej siete a siete služieb. Problémy, ktoré z toho vyplývajú, majú negatívne dôsledky v zamestnaní i vo výchove detí. V tejto súvislosti treba spomenúť, že údaje o priaznivo sa vyvíjajúcej kapacite predškolských zariadení v globálnom pohľade sú len fiktívne; neviažu sa totiž primerane ku konkrétnym potrebám z hľadiska času a miesta.

bytovej výstavbe, hoci by sa očakávalo, že zospoločenštená výroba má teoreticky väčšie ekonomické a technické predpoklady, aby pri nižších nákladoch dosiahla vyšší úžitkový efekt novopostavených bytov.

Progresívne tendencie nenaznačuje ani družstevná forma bytovej výstavby. Namiesto toho, aby sa ekonomická podstata kolektívneho vlastníctva prejavila aktívne, v rôznych spôsoboch účasti družstevníkov na rozhodovaní o architektonických, urbanistických, ekologických, hospodárskych a riadiacich aspektoch tejto výstavby, vytvorila sa tu inštitúcia s rozsiahlym a stereotypne štruktúrovaným riadiacim a prikazovacím aparátom, zvyšujúcim náklady na družstevné bývanie. Inštitucionálna stránka družstevného bývania sa vymyká spod kontroly účastníkov a tým, že si vytvára vlastné, vnútorné funkcie, odcudzuje sa svojej cieľovej funkcii, odcudzuje sa stavebníkom i užívateľom, na ktorých prenáša svoju pôvodnú, odborne zameranú náplň činnosti, aby ich nakoniec dostala často len do pozície manuálnych udržiavateľov bytov a okolia.

V bývaní, chápanom v širšom súhrne javov, vytvorili sa problémy, ktoré majú aj významné celospoločenské dôsledky. Súčasťou intenzifikácie sociálno-ekonomického rozvoja musí byť horizontálna i vertikálna mobilita obyvateľstva. Predpokladajúc, že sa nebude realizovať vulgárne ekonomicky, len ako presun pracovných síl, ale naopak, ako predpoklad i výsledok aktívneho presadzovania a zjednocovania spoločenských, skupinových a individuálnych záujmov a schopností aj prostredníctvom priestorovej mobility, tak zotrvávanie na súčasných ekonomických, organizačných a právnych stránkach bytovej politiky sa stane vážnou bariérou tohoto procesu. Existujúci systém hospodárenia s bytmi nepozná otvorenú ponuku bytov, dočasné, krátkodobé prenájomnanie bytov alebo služby obstarávania a výmeny bytov bez námahy občana. Absencia možností nadobudnutia a výmeny bytov so zariadením zosilňuje tendenciu k fetišizácii bytového zariadenia. Ťažkosti, spojené s nadobudnutím bytu pripútavajú občana trvale alebo dlhodobo k jednému bytu, k miestu a k zariadeniu bytu a bránia tak pohybu, bez ktorého nie je možný sociálny pohyb a ani plynulé štruktúrne zmeny vo vývoji ekonomiky.

Podmienky bývania obyvateľstva sú praktickým a názorným dôkazom toho, že koncepcia zdokonalenia hospodárskeho mechanizmu, posilnenia funkcie tovarovo-peňažných vzťahov, sa nemôže koncentrovať len na užšie vymedzenú sféru výroby, ale sa musí chápať v širšom kontexte reprodukčného procesu, v jednote výrobných, rozdeľovacích, výmenných a spotrebných činností. Nemôžu existovať na jednej strane ekonomické stimuly intenzifikácie výroby a na strane druhej administratívne formy vytvárania tých sociálno-ekonomických životných podmienok, ktoré spätne spolurozhodujú o miere intenzifikácie. Nemôžu však existovať aj preto, lebo akokoľvek precízne konštituované stimuly vo sfére práce strácajú svoj motivačný účinok v tom prípade, keď o rozsahu, obsahu a formách uspokojovania potrieb rozhodujú kritériá, ktoré nenadväzujú na výsledky práce. Bývanie je práve tým komplexom potrieb, kde došlo k indiferencii tvorby a užívania hodnôt alebo aj k protikladu medzi mierou práce a mierou spotreby. Rozpory sa prehĺbujú aj z toho dôvodu, že objektívne podmienené potreby bývania, súvisiace s rozvojom ekonomickej a kultúrnej úrovne obyvateľstva, už dávno prerástli hranice administratívno-právnych stránok bytovej politiky, ktorá dlhodobe konzervuje historicky prežité predstavy o primeranosti striktno stanovenej obytnej plochy na obyvateľa.

Z doterajšieho vývoja vidieť, že úsporné opatrenia v bytovej výstavbe a administratívny systém hospodárenia s bytmi nezabezpečili bytový fond v do-

statočnom počte a štruktúre. A nedá sa ani predpokladať, že centralizovaný technicko-bilančný spôsob riešenia bytového problému, s jeho minimalizačnými a unifikačnými tendenciami, by sa mohol dostať do súladu s prehlbujúcou sa skupinovou a individuálnou diferenciáciou predstáv, potrieb a aktivít bývania. Riešenie tu nespočíva v priaznivej kvantitatívnej bilancii objemu a finančne normovaných bytov, ale predovšetkým v podstatnej zmene v koncepcii kvalitatívneho uspokojovania potrieb bývania v nadväznosti na rozvoj potrieb, vedeckotechnický pokrok, spôsob života, demografický vývoj a ekologické požiadavky, tak, aby v tejto koncepcii našli svoje miesto aj individuálne a skupinové požiadavky na obsah, spôsob a miesto bývania, podložené výsledkami práce jednotlivcov.

S bývaním v širšom zmysle súvisí aj individuálny automobilizmus. Napriek tomu, že vybavenosť obyvateľstva autami v ČSSR mierne zaostáva za vývojom ekonomickej úrovne krajiny, svojimi prejavmi vzbudzuje dojem nadmernej vybavenosti. V skutočnosti to ale vyplýva zo zúženého, materiálneho poňatia niektorých stránok životnej úrovne, v ktorom sa rozvoj stotožňuje len s rastom množstva vecí, resp. s vlastníctvom vecí. Základňu tohoto javu vytvára samotná spoločenská výroba; prejavy napodobňovania a demonštratívnej spotreby medzi obyvateľmi sú len druhoradé alebo odvodené. Výroba zachytila, ak odhliadneme od technickej úrovne, svetový trend výroby a vlastníctva áut, avšak bez toho, aby ho premietla do proporcionálneho rozvoja všetkých ďalších produkcií a služieb, ktoré by umožnili prekročiť vlastníctvo auta ako veci a urobili z neho spoločenskú funkčnú zložku aktivít človeka. Z toho dôvodu automobil ešte stále nevystupuje ako bežná súčasť spoločenského života, ktorá by priniesla jednoznačný ekonomický a sociálny efekt pre obyvateľa. Dôkazom toho je veľký časový fond, ktorý pri nedostatku náhradných súčiastok a zaostávaní služieb treba venovať prevádzke a údržbe automobilu zo strany spotrebiteľov, nedostatok primeraných parkovacích plôch všeobecne a osobitne pri rôznych inštitúciách, nákupných stredkách, kultúrnych a rekreačných zariadeniach, absencia možnosti používania auta v občianskych záležitostiach, ako aj prax súčasnej urbanistiky a architektúry, ktorá robí z automobilu cudzí element, často priam prekážku komunikácií a sídlisk. Vývoj však nenaznačuje podstatné zlepšenie v tomto smere.

K poučeniu z problémov, ktoré prináša automobilizmus v podmienkach nevyváženej štruktúry produkcie tovarov a doplňujúcich služieb, nedochádza. Naopak, analogické problémy sa prejavujú a za nezmenených podmienok budú zrejme ďalej narastať, aj v iných oblastiach, v ktorých sa preferuje jednoduchá materiálna vybavenosť pred širokou škálou funkčnosti. Mám na mysli predovšetkým produkciu a zavádzanie výpočtovej techniky do praxe. Úsilie po komputelizácii nie je sprevádzané primeraným operatívnym servisom, zvyšovaním úrovne softwarového vybavenia, informačnými službami, záujmovou literatúrou a časopismi a ani produkciou doplnkových zariadení a kancelárskeho vybavenia k počítačom. Technické zaostávanie výpočtovej techniky za svetovou úrovňou tieto problémy ešte znásobuje, a tak v konečnom dôsledku počítač často nezvyšuje, ale naopak, znižuje efekt a operatívnosť dosiaľ vykonávaných prác, a dostáva sa tak na úroveň evidenčného symbolu vedeckotechnického napredovania inštitúcií.(8) Napriek cenovej politike

(8) Skutočnosť, že určité operácie sa vykonávajú „cez počítač“, stala sa často argumentom pre oneskorené, zcentralizované a nepružné služby obyvateľstvu (zníženie operatívosti v inkasných a poštových službách, vo finančných operáciách obyvateľstva, v evidencii a vyplácaní miezd atď.). Zmysel používania moderného technického prostriedku sa tu odcudzil do formy práce „pre počítač“.

„relatívne lacného chleba a drahých počítačov“ sa celý tento komplex problémov postupne presúva, i keď len pomaly, aj do spotrebiteľskej sféry, aby sa nakoniec simplifikoval v štatistickom ukazovateli vybavenosti domácností počítačom. V jeho pozadí bude však zasa len jednoduché vlastníctvo predmetu, bez výraznejších znakov prínosu výpočtovej techniky pre rozvoj človeka a jeho sociálnych vzťahov.

b) Pomalý proces inovácií v spotrebe

Systém riadenia spoločenskej výroby nemá v dostatočnej miere zabudovaný mechanizmus, ktorý by generoval kvalitatívne inovácie foriem uspokojovania potrieb. Plánovacia činnosť, ktorá sa pohybuje len v hraniciach formálnej vybilancovanosti uspokojovania už existujúcich zdrojov a potrieb, nie je schopná prekročiť súčasný stav a stimulovať tie procesy, ktoré by vo výrobe a v spotrebe mohli viesť k rozvoju nových potrieb, statkov a služieb. Centrálne opatrenia takého druhu, ako sú napríklad rôzne zvýhodnenia výrobkov, triedenia výrobkov podľa kvality a technickej úrovne alebo centrálna kontrola kvality, môžu pôsobiť len komplementárne; ako také nemôžu mať ten účinok, ktorý by sa dosiahol, keby impulzy k rozvoju kvality boli obsiahnuté v hospodárskom mechanizme. Ak by taký mechanizmus existoval, zrejme by nerástol objem predaja zastaralých, neinovovaných, nekvalitných a druhotriednych výrobkov nielen v bazárových, ale aj v bežných predajniach v takej miere, ako to pozorujeme v praxi. Z priority formálnych plánov pred reálnymi ekonomickými procesmi tiež vyplýva, že sa odmeňuje každá práca, ktorá prispieva k plneniu plánov, alebo ktorá vytvorila nejaké kvantum výrobkov bez ohľadu na to, či sú spoločensky potrebné. Spoločenská potrebnosť sa totiž často stotožňuje s obsahom plánu, resp. plánu sa pripisuje schopnosť dokonalého vystihnúť spoločenských potrieb. Len tak sa môže stať, že v súlade s plánom sa produkujú výrobky pre sklad alebo výrobky, ktoré musí obchod od výroby odobrať s vedomím, že ich vôbec nepredá, alebo že spotrebiteľ, pri obmedzených možnostiach substitúcie, sa dostane do nezávideniahodnej situácie nesuverénneho, nerovnoprávného subjektu.

V súvislosti s inováciami sa pomerne veľa hovorí o vedeckotechnickej revolúcii a vedeckotechnickom pokroku. Menej sa však zdôrazňuje, že je to pokrok v myslení, vedomostiach a tvorivosti ľudí a že tento pokrok sa v praxi musí prejavíť konkrétne, v zdokonaľovaní výrobných prostriedkov a najmä výrobných nástrojov. A ďalej, že o pokroku výrobných prostriedkov sa dá hovoriť len vtedy, keď človek pomocou nich produkuje predmety pre lepšie, plnšie a dokonalejšie uspokojovanie jeho potrieb. Zjednodušene povediac, z hľadiska životnej úrovne nie je nutné prejavy vedeckotechnického rozvoja dokazovať zložitými metódami. Stačí zistiť, či finálne výsledky spoločenskej práce sú užitočnejšie, estetickejšie, kultúrnejšie, či zvyšujú svoju funkčnosť v aktivitách človeka a či ho podnecujú k novým potrebám a aktivitám. Človek je bytosť predmetná; rozvoj svojich schopností a tvorivosti nedokazuje svojimi rečami, myšlienkami a ideami, ale konkrétnou, praktickou činnosťou. v rámci ktorej si tiež vytvára ríšu spoločenských úžitkových predmetov ako spredmetnených vzťahov a schopností, ktoré ho spätne podnecujú k rozvoju jeho bytostných síl. V našej spoločenskej praxi sa však ešte stále neprejavuje výraznejšia špirála týchto vzťahov. V podstate to znamená, že stále existujú bariéry pre realizáciu tvorivosti ľudí vo sfére práce a že ani oblasť spotrebných statkov nezvyšuje dostatočne svoju funkčnosť v rozvoji potrieb ľudí. Potvrdzujú to konkrétne čísla: objem produkcie nových výrobkov v roku 1986 poklesol oproti roku 1985 o 1,4 % a podiel výrobkov vysokej technicko-ekonomickej úrovne sa v tom istom období zvýšil len bezvýznamne, o 0,4

bodov, pričom predstavuje len 15,4 % z celkovej produkcie priemyselných výrobkov. Produkcia spotrebných predmetov nedostatočne podnecuje rast vyšších potrieb. Nielenže kvantitatívne zaostáva za tempami rastu „ťažkých“ priemyselných štruktúr a za plánom, ale aj jej kvalitatívna štruktúra je retardačná. Napríklad československá výroba ešte stále produkovala takmer 50 % čiernobielych televízorov v roku 1986, t. j. v čase, keď napríklad v NSR vyše 80 % robotníckych domácností s priemerným príjmom používa farebné televízory. Sprievodným zjavom i dôsledkom nedostatočnej inovácie spotrebných statkov v našich podmienkach je vysoká zataženosť spotrebiteľských rozpočtov výdavkami na potraviny a nápoje, a to aj napriek ich relatívne nižšej cenovej hladine. Podiel individuálnych a spoločenských výdavkov na spotrebné tovary a služby, týkajúce sa rekreácie, vzdelania a kultúry, v štruktúre celkovej spotreby obyvateľstva ČSSR rastie len veľmi pomaly a dlhodobé je nižšie než priemer ekonomicky vyspelých kapitalistických krajín.

Na druhej strane, zrejme aj ako odraz širších spoločenských súvislostí, sa v štruktúre celkovej spotreby nášho obyvateľstva nepriaznivo prejavuje vyšší podiel výdavkov na alkoholické nápoje. Ak v tejto situácii výroba a obchod jednostranne akcentujú spotrebu tzv. luxusných potravín, a to dokonca prostredníctvom samostatných organizačných jednotiek, bez primeranej vyváženosti s rozvojom ponuky strednodobých a dlhodobých predmetov spotreby, tak sa v podstate ešte viac spomaľuje prechod k rozvojovým prvkom v spotrebe. Pretože nech akokoľvek luxusnú formu majú potraviny, svojím obsahom a funkčnosťou sa vždy viažu k pôvodným, reprodukčným, prevažne organicky podmieneným potrebám.

V uvedených súvislostiach stojí za úvahu, či smery ďalšieho vývoja spotreby obyvateľstva v ČSSR treba hľadať v urýchlčení jej tempa rastu alebo či sústreďiť pozornosť predovšetkým na inovačné stránky spotreby.(9) Údaje o doterajšom vývoji spotreby v ČSSR v uvedenom porovnaní hovoria síce v prospech nutnosti vyššieho kvantitatívneho rastu našej spotreby, zdá sa ale, že dôležitejšou úlohou je urýchlčenie jej inovačného procesu. Vyplýva to zo skutočnosti, že v reálnom raste spotreby v našich podmienkach zatiaľ nedochádza k výraznejším kvalitatívnym a inovačným zmenám. Do spotrebného koša statkov a služieb sa len pomaly, oneskorene a zo strany spotrebiteľov len s veľkými finančnými a časovými nárokmi dostávajú niektoré predmety, ktoré súvisia s vyššími formami uspokojovania potrieb.(10)

c) *Nízka „spotrebná efektívnosť“ ekonomiky*

Uprednostňovanie extenzívnych faktorov v ekonomickom vývoji má svoj odraz aj v charakteristikách životnej úrovne. Mnohé, v nominálnom vyjadrení priaznivé ukazovatele životnej úrovne sa dosahovali a dosahujú za cenu

(9) V porovnateľnej metodike rástla reálna súkromná spotreba na obyvateľa v rokoch 1960—1984 v ČSSR o 2,9 %, v NSR o 3 % a v Rakúsku o 3,4 % ročne. Na konci uvedeného obdobia sa zaostávanie spotreby v ČSSR zvýšilo o 4 body oproti NSR a o 22 bodov oproti Rakúsku [Statistisches Handbuch 1985; Statistisches Jahrbuch 1985; Leinweber 1987]. Do úvahy treba tiež vziať, že rast spotreby v Rakúsku a NSR sa presadzoval pri nižšej miere zamestnanosti, pri nižších prírastkoch zamestnanosti a zároveň aj pri znižovaní pracovného času.

(10) Ak vyjdeme z predpokladu, že predmet sa stáva súčasťou štandardnej vybavenosti vtedy, keď ho vlastní viac ako 50 % domácností, tak v NSR a v Rakúsku už v rokoch 1984—1985 patrili do štandardu napríklad telefón, mraznička, farebný televízor, automobil, kazetový magnetofón a písací stroj. V ČSSR ani jeden z týchto predmetov v uvedenom období ešte nedosiahol hranicu štandardnej vybavenosti; s výnimkou stupňa vybavenosti automobilom (47 %) sa pohyboval na nižšej ako 30 percentnej úrovni [Statistisches Handbuch 1985; Statistisches Jahrbuch 1985; Turková 1987].

vynakladania veľkého množstva spoločenskej práce. Svoju širšie chápanú spoločenskú hodnotu značne strácajú, ak vezmeme do úvahy, že sú výsledkom vysokej miery zamestnanosti, dvojitej zamestnanosti v domácnostiach, pracovného času, ktorý sa v medzinárodnom porovnaní stáva už výnimočným, veľkého objemu výpomocných, brigádnických prác, ktoré sa už stali nutnou a plánovanou súčasťou fungovania ekonomiky, časových strát pri čakaní takmer na všetky formy predaja tovarov a poskytovania služieb alebo veľkej časovej náročnosti dochádzky do zamestnania. Možnosti pozitívneho hodnotenia životnej úrovne sa ešte viac znižia, ak zohľadníme rozsah mimopracovných činností, ktorý sa v domácnostiach vynakladá na obstarávanie a udržiavanie predmetov potrieb. Nimi obyvateľstvo nahrádza nižšiu efektívnosť, disproporcie a zúžený okruh materiálnych a nemateriálnych produktov ekonomiky. Preto nezostáva obyvateľstvu dostatok možností a časového fondu na to, aby vlastníctvo hodnôt premenilo na hodnotu účelného využitia vlastníctva. Tento jav navonok vystupuje ako preferencia obstarávania, vlastníctva vecí, ako uprednostňovanie „konzumnej spotreby“ pred funkčnosťou spotreby.

Nepriaznivý vzťah medzi vynakladaním práce a jej efektami vo sfére užitkových hodnôt môžeme dokumentovať reláciami agregátnych ekonomických veličín. Napríklad, v prvej polovici 60-tych rokov na každých 100 Kčs osobnej spotreby sa muselo vyprodukovať 166 Kčs národného dôchodku. V roku 1985 na tú istú sumu osobnej spotreby sa už muselo vyprodukovať 200 Kčs národného dôchodku, t. j. o 34 Kčs viac. (Výpočet zo stálych cien.) Tendencie k extenzívnosti v spoločenskej výrobe nie sú natoľko výrazné, ak ekonomiku hodnotíme izolovane. No izolované hodnotenie vlastne ani nemá zmysel, pretože už svojím fungovaním je ekonomika objektívne napojená na medzinárodnú deľbu práce. A v tvrdých podmienkach medzinárodného obchodu sa ukazuje, že československá ekonomika musí vyvážať stále viac, aby sa udržal dovoz na fyzicky rovnakej úrovni. Konkrétne, aby sa v roku 1985 mohlo doviesť to isté fyzické množstvo tovarov, ktoré sa doviezlo v roku 1970, muselo sa exportovať takmer o 50 % tovaru viac ako v roku 1970. Neprekvapuje preto, že v tom istom období sa vývoz (v stálych cenách) zvýšil o 133 %, no dovoz len o necelých 62 % (taktiež v stálych cenách). Za tejto situácie sa znižovala možnosť domáceho použitia vytvoreného národného dôchodku. Z toho dôvodu je podiel súkromnej spotreby na hrubom domácom produkte v ČSSR najnižší v porovnaní s európskymi vyspelými kapitalistickými krajinami a z toho dôvodu relatívne prírastky spotreby obyvateľstva v ČSSR obvykle, v dlhodobejšom časovom intervale, zaostávajú za prírastkami zdrojov, konkrétne za hrubým domácim produktom alebo národným dôchodkom. Dôležitú tu nie je formálny vzťah týchto veličín, ale ich obsah. Pretože reálny význam miezd sa nachádza v spotrebe, relatívny pokles spotrebných možností znižuje stimulačný význam miezd v tvorbe národného dôchodku. Degresívny účinok miezd sa pritom ešte znásobuje ich nivelizačnou tendenciou.

Analogicky sa relatívne znižuje aj spotrebný efekt peňažných príjmov obyvateľstva; čisté reálne príjmy na obyvateľa dlhodobe rastú rýchlejšie než osobná spotreba a súkromná spotreba v stálych cenách.

Tieto relácie makroekonomických veličín sú navonok odtrhnuté od konkrétnych otázok životnej úrovne. Ich praktické dôsledky sa však prejavujú v niektorých ukazovateľoch tzv. kúpnej sily čistej hodinovej mzdy: na zakúpenie tovaru, ktorý je (alebo ktorý sa postupne stáva) súčasťou spotrebného koša, treba v ČSSR odpracovať viac hodín než napríklad v Rakúsku a NSR. Pri potravinách je to 2 až 3 krát viac, pri odievaní a obuvi 2 až 4 krát viac a pri predmetoch dlhodobej spotreby vyše 5 krát viac. Výrazný

rozdiel je najmä pri tých tovaroch, ktoré sú charakteristické pre uľahčenie domácich prác a pre kvalitatívne vyššiu úroveň aktivít voľného času. Ako príklad možno uviesť, že v ČSSR si vyžaduje zakúpenie elektrickej chladničky s mrazničkou šesťnásobok, automatickej práčky trojnásobok, farebného televízneho prijímača osemnásobok, hudobnej veže pätnásťnásobok, video-rekordéra desaťnásobok a osobného automobilu Škoda 130 GL päťnásobok pracovného času v NSR.(11) Pritom rozsah spoločenských spotrebných fondov v ČSSR, resp. verejnej spotreby v Rakúsku a NSR nemení tieto relácie kúpnej sily hodinových miezd v prospech ČSSR.(12)

Koncepcia objektívne nutného obohatenia domáceho trhu cenovo náročným zahraničným tovarom je v týchto podmienkach vlastne koncepcia daní od obyvateľstva za to, že pri existujúcom systéme riadenia nedosahujú medzinárodne porovnateľnú produktivitu práce. Z toho dôvodu importovaný, a pôvodne často len štandardný tovar, vystupuje v našich podmienkach, voči výsledkom našej práce ako tovar luxusný. Prekonanie pomalého rastu produktivity práce a jej zaostávania za svetovou úrovňou nie je teda len záležitosťou ekonomickej propagandy; pri stagnácii produktivity práce sa nerozširuje a neinovuje okruh predmetov a činností, spojených s rozvojovými potrebami, ale naopak, relatívne sa zužuje, pričom aj uspokojovanie časti základných potrieb sa z medzinárodného hľadiska môže stať v domácich podmienkach luxusom.

3. Rozpornosť vývoja homogenizácie a diferenciacie životnej úrovne

Trvalo pomerne dlho, kým vymizli zjednodušené predstavy o tom, že homogenizácia má spočívať vo vyrovnaní životnej úrovne, vo vyrovnaní foriem a spôsobov uspokojovania potrieb, a kým sa teória i prax vcelku zjednotila v tom, že zákonitá je homogenizácia základných životných podmienok a možností, pričom spoločenské riadenie má vytvárať predpoklady, aby na homogenne životné podmienky nadviazali diferencované schopnosti a záujmy spoločenských subjektov, ktoré by predovšetkým prostredníctvom individuálne i spoločensky užitočnej práce realizovali svoje diferencované potreby. Pri prehlbovaní homogenizácie životných podmienok je diferenciacia životnej úrovne progresívnym javom v tom prípade, keď je odrazom existujúcej diferencovanosti individuálneho a kolektívneho prístupu k práci ako základnému zdroju uspokojovania potrieb. V týchto súvislostiach však existuje v našej praxi niekoľko protirečení, ktoré prerastajú — priamo i spätne — do negatívnych sociálnych a politických súvislostí.

Na základe socialistického spoločenského vlastníctva došlo skutočne k homogenizácii základných životných podmienok robotníkov, roľníkov, inteligencie, obyvateľov mesta a vidieka, sociálnych a sociálno-demografických skupín obyvateľstva a domácností. Tento pozitívny proces možno konštatovať aj napriek tomu, že na jednej strane sa samotné spoločenské vlastníctvo

(11) Výpočty podľa údajov o čistých priemerných hodinových mzdách v priemysle a o maloobchodných cenách vybraných druhov tovarov za rok 1985. Čisté mzdy sú počítané z hrubých miezd po odpočítaní priemerného zdanenia. V prípade Rakúska a NSR sú do rozsahu zdanenia zahrnuté aj príspevky na sociálne zabezpečenie. Pozri [Kršáková 1987].

(12) Sociálne výdavky štátu a neplatené služby obyvateľstvu v Rakúsku a NSR už v sedemdesiatych rokoch rástli takým tempom, že ich súhrnný podiel k celkovej spotrebe obyvateľstva i k hrubému domácejmu produktu prevýšil úroveň spoločenskej spotreby v ČSSR. Samozrejme, v tomto prípade predmetom hodnotenia nie sú rozdiely v štruktúre a diferenciacných účinkoch spoločenských fondov spotreby, ale len ich celkový efekt pre spotrebu obyvateľstva [Kučerák—Kršáková 1987].

často redukuje len na statický jav a že na druhej strane sa proces homogenizácie niekedy zjednodušené dokumentuje len kvantitatívnymi stránkami životnej úrovne (napríklad príjmami, vybavenosťou), menej takými aktuálnymi podmienkami, ako sú podmienky ekologické, dochádzka do práce, dostupnosť služieb zdravotných, obchodných, kultúrnych a pod., a len zriedka takými dôležitými javmi, ako je spôsob realizácie vlastníctva výrobných prostriedkov, obsah a formy práce a pod.

Tendencia k homogenizácii základných životných podmienok sa teda prejavuje, ale k žiadúcemu prehĺbeniu diferenciácie, ktorá by bola odrazom rozdielných záujmov, potrieb, schopností a prístupov k využívaniu homogénnych podmienok, nedochádza. Vidieť to predovšetkým v odmeňovaní za prácu. V priebehu dvadsiatich rokov (1962–1981) znížil sa variačný koeficient miezd z 36,2 na 34,4 %. Pomer najvyšších miezd k najnižším mzdám (vyjadrený pomocou decimálneho koeficientu) sa znížil z 2,6 na 2,5. Podpriemerné mzdy rástli rýchlejšie ako nadpriemerné. Pre porovnanie sa dá uviesť, že relatívna diferenciácia miezd na začiatku osemdesiatych rokov v ČSSR bola nižšia než v MLR, PLR, Juhoslávii, Rakúsku, NSR a Francúzsku [Večerník 1986; Kučerák–Kršáková 1987]. Samozrejme, nie je možné obísť skutočnosť, že napriek zníženiu relatívnej diferenciácie miezd prehĺbila sa ich diferenciácia z absolútneho hľadiska; spolu s rastom priemerných miezd sa zvyšovalo rozpätie medzi najvyššími a najnižšími mzdami. Ak však vezmeme do úvahy, že k dynamike potrieb dochádza predovšetkým na základe tej práce, ktorá sa rozvíja z hľadiska svojej zložitosti a kvalifikačnej náročnosti, tak absolútne zvyšovanie odmien za túto zložitejšiu prácu v našej praxi odmeňovania stále viac zaostáva za dynamikou potrieb. V podstate to znamená, že kvalifikovanejšia práca, aj napriek zvyšovaniu rozdielov medzi najvyššími a najnižšími mzdami, nezabezpečuje prostredníctvom odmeňovania proporcionálny rozvoj možností uspokojovania tých potrieb, ktoré práve ona, priamo alebo sprostredkovane, vyvolala. A ďalej, reálny význam nominálnych rozdielov v odmenách za rozdielne zložité práce sa v praxi redukuje v dôsledku už spomenutých účinkov cenovej a daňovej politiky; rast vyšších miezd zaostáva za progresivitou cien nových alebo inovovaných tovarov a služieb, ktoré sa viažu na uspokojovanie vyšších potrieb.

V neposlednom rade, v súvislosti s absolútnou diferenciáciou miezd, treba tiež spomenúť otvorený problém vzťahu medzi diferenciáciou v odmeňovaní a ekonomickým rastom. Väčšia pracovná motivácia, v ktorej odmeňovanie zohráva rozhodujúcu úlohu, je vo všeobecnosti významným pozitívnym faktorom ekonomického rozvoja. Vyššia mzdová diferenciácia, ktorá z toho vyplynie, musí byť zrejme „daňou“ za tento rozvoj. Je to však daň, ktorej nemožno vyčítať sociálnu nespravodlivosť, pretože už vo svojich počiatkoch sa formuje vo sfére práce a vo svojich konečných dôsledkoch prispieva k všeobecnému rastu životnej úrovne všetkých skupín obyvateľstva. Príklady z medzinárodných komparácií poukazujú na to, že spojenie motivačných účinkov miezd a ekonomického rozvoja vyúsťuje do mzdovej diferenciácie, v ktorej – na rozdiel od ČSSR – nestačí len zvyšovanie absolútnych rozdielov, ale aj zachovanie, prípadne rast relatívnych charakteristík diferenciácie.

Otázka funkčnosti diferenciácie miezd v ekonomickom rozvoji sa stáva aktuálnou aj v našich podmienkach, najmä v súvislosti s doterajšou tendenciou znižovania relatívnej mzdovej diferenciácie a s narastaním problémov v ekonomickej sfére. Vývoj sa dostáva do situácie, keď sa treba zásadnejšie rozhodnúť, či zachovať „... rovnosť vo veľmi skromnom dostatku, alebo nerovnosť v blahobyte. Nič tretie teraz neexistuje. To tretie sa objaví až v ďal-

lekej perspektive, v komunistickej spoločnosti“ [Pisarevskij 1987]. Zákonitosti spoločensko-ekonomického vývoja si vynucujú vytváranie podmienok pre druhý spôsob riešenia tejto alternatívy. No významný je pritom nielen samotný jav diferenciácie, ale aj spôsob jej tvorby. Dokonca sa dá povedať, že o sociálno-ekonomických účinkoch vyššej diferenciácie miezd nerozhoduje samotná miera tejto diferenciácie, ale systém podmienok jej formovania. Za ekonomicky i sociálne pozitívnu diferenciáciu treba považovať len tú, ktorá sa formuje ako sekundárny jav, na základe vopred reglementovaných prísnych pravidiel medzi prácou a odmenou za prácu. Túto súvislosť treba uviesť z toho dôvodu, že niektoré zjednodušené predstavy o nutnosti prehlbenia mzdovej diferenciácie v praxi vedú k snahám presadzovať diferenciáciu následne a zhora, ako diferencovanejšie rozdeľovanie skôr vytvorených zdrojov. Samozrejme, tento spôsob riešenia vedie k subjektivismu, k demotivačným účinkom miezd a nakoniec k neekonomickej a sociálne nespravodlivej diferenciácii miezd.

Súbežne s tendenciou k relatívnej nivelizácii miezd, a vo veľkej miere aj v dôsledku tejto tendencie, znižovala sa tiež diferenciácia príjmov obyvateľstva, ktorá je rozhodujúcim faktorom diferenciácie životnej úrovne. V rokoch 1960 až 1985 znížil sa variačný koeficient čistých peňažných príjmov na osobu v ČSSR zo 47 ‰ na 33 ‰, decilový koeficient z 3,4 na 2,4 a koeficient koncentrácie príjmov z 0,25 na 0,18.(13) Táto tendencia je zhodná v Čechách i na Slovensku, s tým, že na Slovensku sa zachovávali, najmä v dôsledku demografických rozdielov, vyššie charakteristiky diferenciácie než v Čechách. K výraznému zníženiu diferenciácie príjmov došlo aj v domácnostiach dôchodcov (bez ekonomicky aktívnych členov), čo je zrejme odrazom zvyšovania minimálnych dôchodkov a stagnácie hornej hranice dôchodkov. Princíp zásluhovosti v dôchodkovom zabezpečení je teda problematický.

Doterajší vývoj diferenciácie miezd a príjmov súvisí aj s predstavami, že zvyšovanie diferenciácie životnej úrovne by bolo spoločensky nežiadúce, pretože časť obyvateľov by sa dostala hlbšie pod pásmo spoločenského štandardu. Tento jav však treba posudzovať v širšom kontexte sociálnej mobility obyvateľstva. Určité štúdie OSN už dávnejšie poukazovali — a na príklade výskumov v niektorých rozvojových krajinách aj dokázali — že diferenciácia životnej úrovne je asociálna najmä v tých spoločnostiach, kde je rigidná sociálna štruktúra [Román 1982 : 93]. Ak v našich podmienkach vytvárame homogénne podmienky práce a zároveň aj predpoklady vertikálnej i horizontálnej mobility, najmä prostredníctvom pracovnej činnosti, tak diferenciáciu životnej úrovne treba chápať ako dynamický proces, v ktorom môže dochádzať k neustálej výmene pozícií jednotlivých domácností a skupín podľa ich charakteristík životnej úrovne, odvodených predovšetkým od charakteristík mzdovej diferenciácie.

Absencia priestoru pre dynamiku diferenciácie životnej úrovne na základe riadne vykonávanej práce v zamestnaní vedie k nežiadúcim formám a kritériám jej diferenciácie. Preto dochádza k paradoxnému javu: na jednej strane sa znižuje relatívna diferenciácia pracovných a sociálnych príjmov, no na druhej strane rastie podiel obyvateľstva, v ktorom celkové príjmy presahujú jeho podiel na spoločenskej práci. Tak sa prehľbuje vnútrospoločenská diferenciácia, v ktorej pravidlá spoločensky organizovanej práce strácajú svoj dominujúci formatívny vplyv.

Vyhľadávanie možností zvýšenia životnej úrovne jednotlivcov alebo do-

(13) Vlastné výpočty zo skupinových rozdelení početností osôb podľa výšky čistého peňažného príjmu, na základe údajov mikrocenzov.

mácností mimo inštitucionalizovaných foriem spoločensky organizovanej práce čoraz viac preniká do bežnej praxe a stáva sa súčasťou ekonomického vedomia a spoločenskej morálky. Obchádzanie podstaty tohoto problému zo strany spoločenského riadenia prakticky vedie k posunu spoločenských hodnôt od úcty k práci v organizovanej ekonomike k jej dehonestácii. Dokonca v samotnej sfére spoločenskej výroby by bolo možné nájsť viacero dôležitých inštitútov a kritérií, v ktorých nevystupujú pracovné výsledky ako základ zvyšovania hmotného štandardu, postavenia a hodnotenia pracovníkov.

Spoločenská kritika vonkajších prejavov „tieňovej“ diferenciacie životnej úrovne a sociálno-ekonomického postavenia niektorých vrstiev obyvateľstva buď absentuje, alebo nie je vôbec účinná. Reakcie na ňu prerástli dokonca do morálnej schizofrénie, ktorú súčasný spisovateľ-dramatik charakterizuje otázkou: „...prečo tí, ktorých kritizuješ, z ktorých sa vysmievaš, tleskajú na tvojej hre mocnejšie ako tí čestní a spravodliví?!“ [Štrelinger 1987]. Neúčinné sú aj rôzne formy preventívnej a následnej kontroly; pri nevýznamných pozitívnych účinkoch nanajvýš neúmerne zvyšujú drahý a nákladný administratívny aparát a narušujú žiaducu rovnováhu dôvery medzi štátom a priemerným občanom. Ani samotné právne formy nie sú efektívne, pretože sa nedotýkajú podstaty problémov. Napriek tomu sa často, a neoprávnene, preferujú pred ekonomickými nástrojmi. „Pretože ekonomické fakty musia v každom prednostlivom prípade nadobudnúť formu právnych aktov, aby sa mohli sankcionovať vo forme zákona, a pretože pritom treba, prirodzene, prihliadať na celý už platný právny systém, má byť údajne právna forma všetkým a ekonomický obsah ničím“ [Marx—Engels 1978 : 273].

Protirečivý vývoj diferenciacie prináša aj ďalšie paradoxy. Napríklad proklamovaná spoločenská antipatia voči nepracovnej diferenciacii príjmov rastie, no zároveň rastú aj legálne formy jej spoločenského uznania a realizácie. Ide konkrétne o rôzne osobitné formy ponuky spotrebných tovarov, ktoré majú svoje opodstatnenie v podmienkach príjmovej diferenciacie, založenej najmä na príjmoch pracovných a sociálnych, no pri existencii „tieňovej“ diferenciacie sú nepriamo prejavom toho, že spoločenské riadenie vytvára priaznivejšie, estetickéjšie a kultúrnejšie formy realizácie predovšetkým tých príjmov, ktoré nenadväzujú na prácu. Tak by sme sa ale dostali znovu — aj keď z inej platformy — k problémom tzv. luxusnej ponuky.

Niektoré závery

Vzhľadom na to, že v uvedených tendenciách životnej úrovne sú zvýraznené niektoré negatívne stránky, nebolo by správne stotožniť ich s celkovým vývojom životnej úrovne. Súčasne z nich však vyplýva záver, že v prognózach sociálneho rozvoja by sa nemali vytvárať neopodstatnené ilúzie o možnostiach radikálnych zmien doterajších vývojových trendov. Určitými hmotnými stránkami životnej úrovne sa už totiž predestinovali aj niektoré komponenty sociálneho rozvoja a určité štruktúrne deformácie vo vývoji životnej úrovne sa v blízkej budúcnosti ani odstrániť nedajú, pretože sú silne determinované ekonomickou úrovňou krajiny, pretrvávajúcim systémom riadenia, hodnotovými postojmi obyvateľstva, tradíciami, zvyklosťami, kultúrnou úrovňou a spoločenskou morálkou. Na negatívne aspekty doterajšieho vývoja treba upozorniť aj z toho dôvodu, že zjednodušené názory na urýchlenie zvädzajú k predstavám o nutnosti rýchlych temp rastu globálnych charakteristík vývoja ekonomiky a životnej úrovne, napriek tomu, že celý doterajší vývoj potvrdil, že hodnota životnej úrovne spočíva len v takom raste, ktorý je správaný stabilitou, vyváženosťou, proporcionalitou. V tomto komplexe kri-

térii vývoja životnej úrovne je jednostranné proponovanie maximalistických temp rastu zbytočné, ba dokonca spoločensky nežiadúce. V problémoch tohoto druhu sa nachádza úvodná dilema „rast alebo rozvoj“. Od jej riešenia závisí, či sa životná úroveň bude vyvíjať v smere jednoduchého kvantitatívneho rastu alebo všestrannejšieho rozvoja v systéme spoločenských hodnôt.

Navonok sa zdá, že negatívne javy vo vývoji životnej úrovne majú svoj pôvod v ekonomike, v jej neschopnosti prekonať bariéry rýchlejšieho rastu zdrojov pre životnú úroveň a že teda impulz k urýchleniu životnej úrovne treba hľadať len v ekonomickej sfére. Ekonomika však funguje v takých časových, priestorových a sociálnych parametroch, ktoré jej vymedzujú ostatné sféry spoločenského života. To, že sa stavajú byty so štvrtstoročnou normou obytnej plochy na obyvateľa, že chemické závody môžu pracovať uprostred miest a verejne a plánovite znečisťovať vodné toky, že sa stereotypne stavia odcudzený typ mestských sídlisk, alebo že sa ešte stále vyrába olovnatý benzín a automobily bez katalyzátorov, to nie je dôsledok neschopnosti ekonomiky, ale prejav toho, že systém účasti spoločenských subjektov na formulovaní hraníc, v ktorých má a môže ekonomika fungovať, je sterilný. Je to prejav absencie možnosti participácie spoločenských výrobcov na rozhodovaní o cieľoch, obsahu, zmysle, formách, kultúrnosti, efektoch a spôsoboch použitia výsledkov svojej práce. Ekonomika je ekonomikou ľudí a nie ekonomikou vecí. Z toho dôvodu boli a aj sú neúspešné prognózy, plány a uznesenia, ktoré sa orientujú len na materiálne stránky reprodukčného procesu, obchádzajúc človeka a systém jeho aktívnej účasti na realizácii spoločenského vlastníctva výrobných prostriedkov, a ktoré podceňujú skutočnosť, že materiálne zdroje nie sú len ekonomickým východiskom životnej úrovne a sociálneho rozvoja, ale predovšetkým výsledkom procesu, v ktorom sa človek, aktívne alebo pasívne, zúčastňuje na realizácii tohoto vlastníctva. Prekonanie negatívnych javov vo vývoji životnej úrovne nespočíva teda v samotnom prehľbovaní a precizovaní vecných a štruktúrnych aspektov jej ďalšieho vývoja, ale najmä v zdokonalení širšie chápaného systému riadenia. Ide o systém riadenia, v ktorom by vývoj ekonomiky nepodliehal uzavretému a izolovanému rozhodovaniu v rámci petrifikovaných inštitucionálnych štruktúr, ale v ktorom by všetky tieto štruktúry boli len nástrojom toho, aby sa človek stále viac stotožňoval so svojou prácou, aby sa v nej a prostredníctvom nej mohol rozvíjať a plnšie realizovať. Aby sa dôsledne naplnili slová: „Práca a iba práca musí byť meradlom hodnoty človeka, jeho spoločenskej prestíže a materiálnej životnej úrovne...“ [Gorbačov 1987].

Literatúra

- Abalkin, L. I.: *Dialektika socialistickej ekonomiky*. Bratislava, Pravda 1984.
- Adamíček, J.: *Môže byť teorie zbytnosti a nezbytnosti potrieb východiskem politiky maloobchodních cen?* Politická ekonomie 1968, č. 8, s. 729–742.
- Bronowski, J.: *Vzestup člověka*. Praha, Odeon 1985.
- Brožík, V.: *Hodnoty a významy*. Bratislava, Pravda 1984.
- Goldman, J. — Kouba, K.: *Hospodářský růst v ČSSR*. Praha, Academia 1969.
- Gorbačov, M.: *Nové myšlení je odpovědí na výzvu doby*. Prejav na XVIII. zjazde sovietskych odborov. Pravda 26. 2. 1987.
- Hronský, F.: *Teória životnej úrovne*. Bratislava, Pravda 1981.
- Janoušek, J. — Bokorová, V. a kol.: *Motivace a civilizační proměny*. Praha, Svoboda 1971.
- Klusoň, V.: *Hodnotová základna společenského plánování*. Praha, Academia 1985.
- Kohoutek, M.: *Aktuální otázky životní úrovně*. Plánované hospodářství 1964, č. 3, s. 1–11.
- Kornai, J.: *Prudký versus harmonický růst*. In: Ekonomické vědy v socialistických zemích 1977, č. 3. Praha, EÚ ČSAV.
- Kršáková, A.: *Porovnání kupní síly hodinové mzdy mezi ČSSR, NSR a Rakúskom*. Interný materiál. Bratislava, VÚSRP 1987.

- Kučerák, J. — Kršáková, A.: *Niektoré spoločensko-ekonomické súvislosti rozvoja potrieb a životnej úrovne v medzinárodnom rámci*. Politická ekonomie 1987, č. 2, s. 173—185.
- Laurent, J.: *Směry rozvoje bytové výstavby v evropských zemích*. Praha, ÚVTEI 1982.
- Marx, K.: *Základy kritiky politickej ekonómie. Rukopisy „Grundrisse“, zv. 1*. Bratislava, Pravda 1974.
- Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy v piatich zväzkoch, zv. 1*. Bratislava, Pravda 1977.
- Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy v piatich zväzkoch, zv. 5*. Bratislava, Pravda 1978.
- Napoleoni, C.: *Ekonomické myšlení dvacátého století*. Praha, Academia 1968.
- Pisarevskij, G.: *Podstatou prestavby je demokracia*. Týždenník aktualít 1987, č. 6.
- Román, Z.: *Productivity and Economic Growth*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1982.
- Seiler, V.: *Filozofické otázky vedeckého riadenia spoločnosti*. Bratislava, Pravda 1983.
- Statistisches Handbuch für die Republik Österreich 1985*. Wien, ÖSZ 1985.
- Statistisches Jahrbuch 1985 für die Bundesrepublik Deutschland*. Wiesbaden, Statistisches Bundesamt 1985.
- Statistická ročenka bývania a výstavby v Európe 1985*. Zväzok XXIX. ENK Ženeva. New York, OSN 1986.
- Strelinger, P.: *Satira ako súčasť hľadania pravdy*. Výber 1987, č. 2.
- Turková, E.: *Vybavenosť domácností predmety dlhodobé spotřeby v letech 1967—1985*. Studie. Praha, VÚO 1987.
- Vasiliev, V.: *Demokracia a prestavba*. Pravda 11. 11. 1986.
- Večerník, J.: *Mzdová a príjmová diferenciácie: analýza některých problémů*. Studie. Praha, ÚFS ČSAV 1986.

Резюме

П. Кучерак: Жизненный уровень — повышение, или развитие?

Вместе с развитием и углублением социальных отношений и социально обусловленных потребностей повышается значение относительных элементов в категории жизненного уровня. В их рамках на передний план выступают, в частности, отношения жизненного уровня к количественным и качественным сторонам труда, затрачиваемого на удовлетворение потребностей, релятивизация удовлетворения потребностей в международных масштабах и, в конечном счете, отношение жизненного уровня к другим общественным ценностям, в частности, этическим, эстетическим и политическим.

На основе вышеуказанных связей автор анализирует и оценивает следующие противоречивые тенденции в развитии жизненного уровня в ЧССР:

1. Недооценка интернационализации потребностей
2. Экстенсивное развитие жизненного уровня
 - а) предпочтение количественных сторон жизненного уровня
 - б) медленный процесс инноваций в потреблении
 - в) низкая потребительская эффективность экономики
3. Противоречивость развития гомогенизации и дифференциации жизненного уровня.

Из анализа вытекает, что в протекавшем до сих пор развитии жизненного уровня преобладают тенденции к простому, количественному повышению, в ущерб эволюционным качественным характеристикам. Недооценка тенденций к интернационализации форм удовлетворения потребностей, медленное повышение «потребительской эффективности» экономики, замедление инновационного процесса в производстве и потреблении, компенсируются повышенным объемом общественного труда, приводящего скорее к накоплению имущества, чем к его функциональному использованию в пользу развития социальных отношений. Эти проблемы возрастают также в результате противоречивых элементов в развитии гомогенизирующих и дифференцирующих сторон жизненного уровня. Отсутствие соответствующего простора для дифференциации жизненного уровня на основе общественно организованного труда приводит к нежелательным направлениям и проявлениям дифференциации условий жизни вне этого труда или вследствие деформации его принципов.

С виду кажется, что негативные явления в протекавшем до сих пор развитии жизненного уровня коренятся в экономике, в ее неспособности преодолеть барьеры более быстрого возрастания ресурсов для такого развития жизненного уровня, в котором создались бы и большие возможности качественного развития. Экономика, однако, функционирует в таких временных, пространственных и социальных параметрах, которые определяют для нее прочие сферы общественной жизни. Замедляющие элемен-

ты в развитии жизненного уровня поэтому не следует считать следствием неспособности экономики, а, в первую очередь, проявлением того, что система участия общественных субъектов в формулировке пределов, в которых экономика должна и может действовать, бесплодна. Ввиду того, что экономика является экономикой людей, а не экономикой вещей, преодоление отрицательных сторон в развитии жизненного уровня состоит не только в углублении и уточнении вещественных и структурных аспектов его дальнейшего развития, а, в первую очередь, в совершенствовании шире понимаемой системы управления, в которой должно повышаться активное участие человека в реализации общественной собственности на средства производства, его участие в принятии решений относительно целей, содержания, смысла, форм, культурности, эффектов и способов затрат труда и применения его результатов.

Summary

J. Kučerák: Living Standard — Growth or Development?

With the development and intensification of social relations and of socially conditioned needs, the relative elements involved in the living-standard category are growing in importance. Within their framework, particular weight is attached to relations between the living standard and both the quantitative and qualitative aspects of the work expended in satisfying needs, to the relativization of the satisfaction of needs on the international scale, and ultimately to the relation of the living standard to other social values — in particular to ethical, aesthetic and political values.

On the basis of the implications referred to above, the following contradictory tendencies asserting themselves in the development of the living standard in Czechoslovakia are analyzed and evaluated:

1. Underestimation of the internationalization of needs
2. Extensive development of the living standard
 - a) preference for quantitative aspects of the living standard
 - b) slow innovation processes in consumption
 - c) low consumer efficiency of economy
3. Inconsistencies in the development of homogenization and differentiation of the living standard

It follows from the analysis that, in the development of the living standard that has taken place so far, tendencies to a simple, quantitative growth predominate to the detriment of developmental, qualitative characteristics. The underestimation of tendencies to the internationalization of forms of the satisfaction of needs, the slow growth of "consumer efficiency" in economy, the deceleration of the innovation process in both production and consumption are compensated by an enhanced volume of social labour which leads to an accumulation of property rather than to its functional use for the benefit of the development of social relations. These problems continue increasing also by virtue of contradictory elements in the development of the homogenization and differentiation aspects of the living standard. The absence of an appropriate space for the differentiation of the living standard on the basis of socially organized work conduces to undesirable trends and manifestations of the differentiation of living conditions outside this work, or to a deformation of its principles.

From the outside, the negative phenomena in the development of the living standard until our time seem to have their origin in economy, in its incapability of overcoming the barriers of an accelerated growth of resources for such a development of the living standard which would enhance the possibilities of qualitative development. Economy, however, functions in temporal, spacial and social parameters delimited for it by the other spheres of social life. Hence it follows that the retardative elements in the development of the living standard should not be regarded as a consequence of the inefficiency of economy, but primarily as a manifestation of the sterility of the system of the participation of social subjects in the formulation of limits within which economy should and could function. Since economy is an economy of human beings and not an economy of things, the overcoming of negative aspects in the development of the living standard consists not only in the elaboration and a more precise formulation of the objective and structural aspects of its further development, but first of all in the improvement of a more broadly conceived system of management which should be aimed at an intensification of man's active participation in realizing the social ownership of production means, and at his increased participation in decision-making in connection with the goals, content, sense, forms, cultural level, effects, and ways of expending work and putting its results to advantage.

K metodickým otázkám vytváření fondů banky dat výzkumů veřejného mínění

PAVEL DVOŘÁK

Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSÚ, Praha

Nové požadavky kladené na výzkum veřejného mínění přináší s sebou také nové nároky na metodologickou a metodickou vybavenost výzkumu veřejného mínění. To se postupně promítá ve všech rovinách obecnosti — od teoreticko-metodologické až po technicko-organizační úroveň.

Jedním z možných a nutných směrů v rozvoji výzkumu veřejného mínění je aplikace moderních informačních technologií v uchovávání a soustavném využívání získávaných empirických dat o veřejném mínění, například prostřednictvím banky dat.

O výstavbě banky dat bylo rozhodnuto v souvislosti s projednáváním úkolů Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ ve stranických orgánech. V roce 1984 byl zahájen zkušební provoz banky dat, v průběhu roku 1987 bylo politické praxi operativně předáno kolem 50 různých faktografických informací o veřejném mínění. Současné zkušenosti a požadavky na banku dat i poznatky o jejím využití a problémech potvrzují, že její výstavbu nelze chápat jako jednou ukončený proces. Potvrzuje se také, že zvolený přístup umožňuje postupně rozvíjet služby banky dat, zdokonalovat její vnitřní strukturu a využívat dokonalejší technické vybavení.(1)

Koncepce výstavby banky dat vychází z poznání, že na určitém stupni vývoje informačního systému dochází v důsledku jeho rozsahu a složitosti k objektivní potřebě vytvořit systematicky organizovaný subsystém o daném informačním systému.

Analýza budovaného informačního systému vedla k rozčlenění banky dat na tři části — technologickou bázi, кадровé zabezpečení činnosti a organizační uspořádání.

Základem je technologická báze. Je to souhrn fondů, soustavy jazykových prostředků, metodik a programového vybavení v určitém technickém prostředí.

Uspořádání fondů banky dat je podstatným způsobem závislé jednak na charakteru vlastních informací o veřejném mínění a jednak na jejich zapojování do různých procedur v rámci informačních procesů banky dat. Tyto momenty se odrážejí v celkové koncepci budování banky dat — tj. v aplikaci databankové technologie při zpracování údajů z výzkumů i při zpracování metainformací. Fondy banky dat zahrnují také ty části, které nejsou uloženy na počítačových médiích.

Konkrétní podoba fondů banky dat samozřejmě závisí na technických možnostech řešitele, resp. provozovatele banky dat výzkumů veřejného mínění, to také ovlivňuje konkrétní strukturu, rozsah, obsah a typy uchovávaných údajů.

Struktura fondů úzce souvisí s otázkou *zdroje údajů banky dat*. Vzhledem

(1) Tento text navazuje na stať „Ke koncepci banky dat výzkumů veřejného mínění“ uveřejněnou v č. 6/1986 Sociologického časopisu a věnuje se otázkám struktury informačních a metainformačních fondů banky dat. Vybrané otázky činnosti banky dat výzkumů veřejného mínění budou předmětem další práce.

k mnohorozměrnosti a složitosti problému tvorby banky dat sociologických výzkumů je zřejmě nutno alespoň v počátku podstatným způsobem omezit okruh uvažovaných zdrojů pro banku dat. Omezení zdrojů informací by zároveň mělo určitým způsobem reflektovat jak metodologické otázky srovnatelnosti uchovávaných údajů, tak organizačně právní aspekty využívání údajů produkovaných různými institucemi. Z hlediska optimálního „zaběhnutí“ banky dat bylo výhodné se omezit na metodologicky a metodicky srovnatelná data jedné či dvou institucí. V případě výzkumu veřejného mínění je situace v podstatě dána hlavními producenty výzkumů veřejného mínění – ÚVVM při FSÚ v Praze a ÚVVM při SSÚ v Bratislavě. S přihlédnutím k charakteru výzkumů ÚVVM při FSÚ byla také banka dat účelově budována.

V souvislosti se zdroji údajů banky dat výzkumů veřejného mínění je nutno se zmínit o dosud nerealizované možnosti zahrnutí údajů pocházejících i z jiných zdrojů, než jsou výzkumy veřejného mínění. Takovými relevantními exogenními údaji jsou bezesporu údaje sociálně demografického charakteru umožňující konstruovat a vyhodnocovat výběrové soubory a složení zkoumaných sociálních skupin. Jiným okruhem údajů by se mohly stát jednotlivé vybrané části sociálně ekonomických informací, produkovaných soustavou statistických orgánů, umožňující v určité míře konfrontovat názory občanů se stavem zobrazovaným soustavou státní statistiky [Illner 1981 : 95].

Fondy banky dat výzkumů veřejného mínění byly rozděleny na dvě základní části – informační a metainformační základnu.

K informační základně

Obsah informací o veřejném mínění je ve svém souhrnu determinován charakterem výzkumného procesu, který je produkuje a také předpokládanými informačními procesy a využitím banky dat. Konkrétní struktura informační základny musí reflektovat obecnější momenty spojené s tím, že představuje specifickou formu reprezentace poznatků o veřejném mínění [Řehák 1981 : : 273].

Tyto empirické poznatky mají různý stupeň obecnosti a je tak možno identifikovat škálu jejich různých typů. Na jedné straně stojí data, bezprostřední výsledek sběru dat, na straně druhé pak v některých případech i empirická zobecnění. Tato skutečnost by měla nalézt svůj adekvátní odraz ve struktuře fondů informační základny.

Funkce informační základny spočívají v uchovávání relevantních informací o veřejném mínění tak, aby mohly být systematicky využívány při realizaci funkcí banky dat.

Jako hlavní typy informací o veřejném mínění, které jsou součástí fondů banky dat, byly vymezeny:

- a) **Základní data** výzkumů uchovávaná ve formě matice uložené na počítačovém médiu (a také po určitou dobu ve formě jednotlivých vyplněných dotazníků). Pro každý výzkumný úkol je vytvořen jeden nebo více takových souborů dat. Údaje jsou zakódovanými výsledky zjišťování (prováděného zpravidla dotazováním) za jednotlivé jednotky (jednotlivce) výběrového souboru. Základní data výzkumů ÚVVM jsou ukládána do *báze dat PANDA*, která zahrnuje jednotlivé výzkumné soubory. Každý z výzkumů (ÚVVM) je realizován v rámci této báze dat jako svazek počítačových souborů řízených a zpracovávaných systémem Programů ANalýzy Dat (PANDA). Tyto soubory jsou umístěny na disku počítače CYBER 172.

Základní data jednotlivých výzkumů představují jeden z klíčových informačních fondů banky dat. (2, 3)

b) *Agregované a shrnující údaje* zpravidla ve formě různých výstupů matematicko-statistického zpracování. Primární individuální informace jsou sumarizovány ve formě různých statistik — procentních četností, koeficientů apod. V závislosti na analytických cílech výzkumného týmu a na možnostech zpracování jsou k dispozici různé druhy, ať již z hlediska formy, tak z hlediska uspořádání a obsahu výstupních tabelací. Je nutno připomenout, že vzhledem k deskriptivnímu charakteru běžného výzkumného procesu jsou často využívány víceméně standardní sestavy obsahující nejzákladnější sumarizované údaje. V ÚVVM je takovýmto nástrojem tzv. stručné třídění, které obsahuje kontingenční tabulky všech zkoumaných proměnných tříděných podle standardních identifikací.

Vzhledem ke zkušenostem s tímto typem tabelací byl do fondů banky dat zahrnut *operativní fond dat*, základní standardní tabulkové sestavy (třídění meritorních proměnných se standardními identifikacemi) z jednotlivých výzkumů. Tyto tabelace jsou na *mikrofiších*. Fond operativních dat slouží k rychlému seznámení se základními údaji a k efektivnímu ukládání systemizovaných dat. (4)

(2) *Výhody* tohoto typu údajů jsou spojeny zejména s:

- možností replikace libovolné manipulace s daty, odvození složitějších a syntetičtějších datových struktur
- možností opakovat nebo iniciovat nové matematicko-statistické zpracování dat
- maximální podrobností uchovávané informace
- možností zpracovávat opakované údaje v různých sekundárních kontextech
- možností realizovat systematické metodologické zhodnocení kvality dat
- možností postupně vyhodnocovat přístupy ke standardizaci apod.

Nevýhody uchovávání základních dat spočívají zvláště v:

- nutnosti mít k dispozici vhodné programové vybavení, v kontextu banky dat pak musí jít o relativně univerzální systém analýzy sociologických dat
- potřebě velkokapacitních médií, nejlépe diskových pamětí, vyhovujících organizaci báze dat z řady výzkumů
- nutnosti vytvoření systému údržby celé datové báze, což znamená nároky jak na počítačové kapacity, tak na kádrové vybavení.

Další technické otázky jsou spojeny s volbou vhodného média uchovávání základních dat a samozřejmě s přístupem k jejich zpracovávání.

(3) V současné době je v bázi dat PANDA uchováváno kolem 75 výzkumných souborů z dosud provedených výzkumů. Data z těchto výzkumů je možno opakovaně zpracovávat prostřednictvím výše zmíněného systému. Časová dosažitelnost výsledků matematicko-statistického zpracování se pohybuje, v závislosti na provozních podmínkách počítačového systému CYBER 172, kolem 3 — 6 hodin od zadání požadavku.

(4) *Výhody* archivace tabulek (výstupů matematicko-statistického zpracování) lze spatřovat zejména v:

- efektivním využití jednou zpracovaných údajů, které jsou ve vhodné formě
- údaje tabelací nejsou zatíženy případným interpretačním kontextem (a možná i chybami) primárního zpracování.

Nevýhody uchovávání tabelací jsou:

- v tištěné formě jsou tabelace obtížně archivovatelné a katalogizovatelné (nároky na prostor, problémy s identifikací tabulek)
- obtížně zpřístupňovatelné uživateli
- v počítačové formě (na pásce či na disku) jsou velmi náročné na rozsah paměti, citlivé a komplikované na manipulaci
- závislé na profesionální připravenosti primárního zpracovatele (který provedl výběr metody zpracování a vstupních analyzovaných údajů) a kvalitě matematicko-statistického zpracování (správnost programů)
- vysoce variabilní typy sestav jak co do obsahu, tak co do uspořádání.

Údaje tohoto typu jsou totiž třeba téměř při každé analýze, zároveň samy o sobě mohou uspokojovat elementární informační požadavky. (5)

c) *Závěrečné zprávy výzkumů* obsahují interpretované, sumarizované a komentované výsledky výzkumných akcí. Reprezentují zpravidla „konečný“ výsledek celého výzkumného procesu, informaci pro zadavatele.

Archivace závěrečných zpráv výzkumů (a obdobných materiálů) je zřejmě nutná, nemůže však výrazněji ovlivnit hlubší sekundární analýzy. Výtah z těchto zpráv může ovšem uspokojit jednoduché operativní informační požadavky. (6)

Mimo uvedených tří hlavních typů informací bezprostředně spojených s výzkumným procesem je možno v budoucnosti uvažovat i o dalších typech informací:

- o vybraných publikacích v odborných časopisech (Sociologický časopis, Zprávy sociologické společnosti atp.) obsahujících údaje výzkumů
- o výzkumných zprávách různých institucí využívajících údaje o veřejném mínění apod.

V souvislosti s informačními procesy vzniká při fungování banky dat řada sekundárních materiálů. Jsou to jednak různé agregované údaje (obdobně jako v případě ad b)) a jednak další *informace o veřejném mínění*. Výsledky sekundárních analýz zpravidla obsahují souhrnné údaje z několika výzkumných akcí. Mají, obdobně jako závěrečné zprávy, určité výhody a nevýhody. Jejich zahrnutí do informační základny je však zdůvodněno potřebou systematického vyhodnocování vlastní činnosti banky dat, resp. činnosti realizované za pomoci banky dat.

Dalším metodologickým problémem je *zahrnutí exogenních údajů*, tj. údajů produkovaných různými zdroji dat mimo vlastní výzkumný proces. Jde zejména o sociálně demografická, zpravidla cenzová nebo mikrocenzová data, využívaná ke konstrukci a vyhodnocování výběrových souborů. V dalších etapách výstavby, po získání širších zkušeností s provozem banky dat, se strukturou a charakterem informačních požadavků, bude zváženo zahrnutí fondů sociálně ekonomických údajů. Lákavá je v této souvislosti myšlenka

(5) V operativním fondu dat, tj. na mikrofiších, je v současné době (říjen 1987) uloženo základní třídění údajů z téměř 50 výzkumů veřejného mínění. Pro tabelaci jsou využity základní identifikační proměnné – území (ČSR–SSR), pohlaví, věk, ekonomická aktivita, vzdělání a velikost místa bydliště dotazovaných. Operativní fond, dosažitelný prakticky ihned (v případě zobrazení dat na prohlížeče mikrofišů) či během několika minut (při použití papírové kopie mikrofiše), zahrnuje tedy v současné době kolem 40 tisíc tabulek druhého stupně. Ve spojení s metainformačními prostředky je tak možno předat uživateli jednoduchou informaci faktografického typu během několika minut i při prohlédávání celého fondu údajů.

(6) K *výhodám* uchovávání závěrečných zpráv výzkumů patří:

- obsahují již interpretované údaje
- informace jsou v uživatelsky přístupné podobě (texty, grafy)
- archivované zprávy vyžadují minimum údržby a lze je vhodně, běžnými katalogizačními prostředky uspořádat a využívat
- odpovídají svou formou a obsahem, tj. stupněm zobecnění údajů, většině uživatelů
- minimum nákladů na technické a kádrové zabezpečení archivace a zpřístupňování.

Nevýhody archivace závěrečných zpráv lze shledat zejména v:

- závislosti na interpretačním kontextu primárního zpracování, které nemusí odpovídat sekundárním požadavkům
- podmíněnosti kvality poznatků profesionální připraveností výzkumného týmu
- tom, že údaje nejsou vybrány tak, aby respektovaly nové informační požadavky (absentuje řada údajů)
- obtížnosti reprodukce závěrečných zpráv.

o propojení banky dat výzkumů veřejného mínění na jiné, obdobně organizované banky dat, například Federální banku dat či na speciální báze dat vytvořené na základě rozsáhlých datových základů sociologických výzkumů typu „mikrocenzus“.

K metainformační základně

Jedním z klíčových míst realizace automatizovaného informačního systému výzkumů veřejného mínění je vytvoření specifického informačního subsystému, jehož objektem je výzkumný proces a jeho produkty [Dvořák 1986 : 623].

Pro zabezpečení vysokého stupně operativnosti a efektivního fungování celého systému je potřebné, aby i procesy práce s metainformacemi byly automatizovány, nejlépe na úrovni využití databankové technologie. Datovou základnu tohoto subsystému tvoří v navrhovaném řešení metainformační základna.

Právě volba adekvátních úrovní a objektů metainformačního popisu je jedním z rozhodujících metodologických problémů výstavby banky dat. Je nutno zdůraznit, že jde zejména o problém z oblasti metodologie výzkumu veřejného mínění, resp. sociologie, nikoli z oblasti využití výpočetní techniky.

Jak již bylo při rozboru koncepce výstavby banky dat konstatováno, tvoří metainformace základ pro ukládání údajů různého druhu, pro jejich vyhledávání a systematizaci podle různých informačních potřeb. Struktura metainformační základny musí, mimo jiné, určitým způsobem respektovat uspořádání informační základny.

Z tohoto hlediska se ukazuje, že hlavní komponentou metainformačního subsystému jsou data o datech (metadata). Požadavek na tvorbu metadat je důsledkem celé řady faktorů. Mezi nejzávažnější patří zejména nárůst objemu uchovávaných dat. Zde nejde jen o počet výzkumů, ale zejména o polytematický záběr a široký rozsah ve výzkumech zjišťovaných sociologických znaků.

Při selekci proměnných odpovídajících určitému informačnímu požadavku je pak nutno prohledat celý tento objem nebo jeho podstatnou část. Efektivní automatizace vyhledávání relevantních znaků je tedy jednou z nejzákladnějších komponentů banky dat.

Náročnost a složitost vyhledávání a zprostředkování archivovaných údajů při sekundárním zpracování souhrnných informací je také odrazem značné variabilních informačních požadavků zadavatelů. I uspokojení potřeby soustavného a systematického metodologického hodnocení kvality získávaných údajů se neobejde bez vlastní údajové základny.

V souhlase s literaturou [Mezsároš 1979 : 473; Šoltéz 1984 : 251–262] věnovanou tomuto tématu je možno vyčlenit následující hlavní funkce metainformačních fondů:

1. *Informační (zobrazovací) funkce*, jejímž obsahem je informování různých subjektů, využívajících banku dat jako součást celku výzkumu veřejného mínění, o stavu datové základny, o prováděných výzkumech apod. Jde o určitou soustavu poznatků o systému výzkumu veřejného mínění.
2. *Integrační funkce*, spočívající v zajišťování propojitelnosti a vzájemné návaznosti jednotlivých automatizovaných i neautomatizovaných částí banky dat. Integrační funkce metainformací reaguje na rozmanité pohledy a požadavky. Nezanedbatelnou součástí integrační funkce je využití metainformací pro ochranu uchovávaných údajů.
3. *Komunikační funkce* je naplňována využitím určitých částí metainformačních údajů při vytváření a využívání vhodných způsobů komunikace mezi

uživatelé a celkem banky dat i způsobů komunikace mezi obsluhou banky dat a jejich fondy.

4. *Selektivní funkce* je spojena s rozsáhlým využitím metainformací při *vyhledávání relevantních údajů* v informačních fondech podle různých hledisek.
5. *Metodologická funkce* je úzce svázána s informační funkcí. Uchovávané metainformace se mohou stát vhodnými informacemi, fakty pro *uskutečňování metodologických rozborů a analýz nebo pro standardizaci přístupů*.
6. *Administrativně dokumentační funkce*, související s potřebou *správy datových fondů*, vyvolávající požadavky na řadu evidenčních, dokumentačních a administrativních údajů.

Důležitým momentem při koncipování metainformační základny je také *volba metod, forem a prostředků vytváření, ukládání a vyvolávání údajů*.

Využití databankové technologie samozřejmě předpokládá specifický přístup k vytváření metainformací. *Za základní metodu se považuje systémová analýza místa metainformačních údajů, navazující posléze na využití postupů formalizovaného popisu* nutných pro aplikaci databankové technologie.

V souvislosti s vytvářením automatizovaných informačních systémů jsou v literatuře [Veselý 1984 : 67–82] poměrně rozsáhle diskutovány i *organizační formy metainformačních údajů*.

Jako jeden ze základních prostředků metainformačního popisu, typický i pro řešení systémů řízení báze dat v rámci konkrétních databázových systémů, je uvažován *centrální adresář dat*, resp. *slovník a adresář dat*. (7)

V praktických aplikacích databankových systémů jsou tyto dvě složky odůvodněně spojovány v slovník a adresář dat, jenž je zpravidla podstatnou částí systému řízení bází dat. V případě banky dat výzkumů ÚVVM jde zejména o bázi dat PANDA.

Slovník dat je vymezován jako specifický seznam dat daného informačního systému, který obsahuje jejich jednoznačnou identifikaci, určitou obsahovou definici a případné dokumentační údaje. Z hlediska uživatele, pro něhož je zejména určen, reprezentuje určitou formu zobrazení *logické struktury dat*.

Adresář dat je možno charakterizovat jako mezičlánek, pojítko mezi metainformačními údaji a vlastními daty. Na rozdíl od slovníku obsahuje zejména údaje o místě, kde nachází vlastní informace, data. V případě uložení dat v bázi jsou pak v adresáři shrnuty údaje o fyzické struktuře konkrétního média, způsobu záznamu apod. a přístupu k jejich hodnotám. V širším pojetí adresáře, tak jak je uvažován v této práci, může adresář obsahovat i údaje o uložení určitých informací i v neautomatizovaných částech informační základny.

Z výše uvedených charakteristik slovníků a adresáře dat je zřejmé, že jsou primárně orientovány na datovou komponentu informačního systému. K dalším formám patří – v souladu s řešením statistického metainformačního systému – *katalogy a registry* (srv. Melišková–Fischer 1982), představující další organizační formy popisu i dalších objektů metainformační základny.

Registr je souborem relativně stabilních, systematicky doplňovaných a aktualizovaných údajů, popisujících existenci, vlastnosti a vztahy *jednotli-*

(7) V literatuře se také rozlišuje mezi vymezením adresáře dat (data directory) a slovníkem dat (data dictionary).

Slovník dat je charakterizován jako prostředek centralizované uživatelské dokumentace dat a nemusí být nutně umístěn na počítačových médiích a příslušně zpracováván.

Adresář dat je na rozdíl od slovníku dat úzce spojen s počítačovou (fyzickou) strukturou ukládaných údajů.

vých prvků určité třídy objektů. Například může jít o registr jednotlivých dokumentů, registr jednotlivých výzkumných pracovišť apod. Pro objekty popisované prostřednictvím registru je charakteristické, že jejich výskyt je *jedinečný*. O registru budeme v dalším hovořit ve významu počítačového souboru údajů, v případě, že údaje nebyly umístěny na počítačových médiích, bylo použito rejstříků.

Katalog je souborem relativně stálých nebo systematicky doplňovaných a aktualizovaných údajů popisujících existenci a vlastnosti určité třídy objektů, popřípadě vztahy mezi třídami. Zobrazuje tedy vlastnosti typů objektů na rozdíl od registru. V případě dané banky dat může jít například o katalog identifikačních proměnných nebo sociálních skupin (jak identifikační proměnná, tak sociální skupiny se ve výzkumech veřejného mínění vyskytují opakovaně). V případě uchovávání údajů o typech objektů mimo počítačová média bylo použito *kartoték*.

Celá soustava organizačních forem metainformačního popisu je doplňována *klasifikacemi a číselníky*, které vhodným způsobem zobrazují kódy (numerické, alfanumerické či alfabetycké) a jejich význam.

K celé soustavě organizačních forem metainformačních údajů je nutno poznamenat, že v bance dat výzkumů veřejného mínění se využívá vhodná, vzájemně propojená kombinace těchto forem.

Metainformační základna (i navazující způsoby jejího využívání) je řešena jako *otevřený systém*.

Ještě jednou považujeme za nutné připomenout, že *stanovení obsahu metainformační základny (a její naplňování) je primárně problémem metodologickým a teprve v realizační rovině je problémem zejména z oblasti výpočetní techniky*.

Metodologická analýza výzkumného procesu a jeho produktů umožnila stanovit různé objekty metainformačního popisu i vymezení konkrétních sledovaných metainformačních údajů.

Data z výzkumů jsou v ÚVVM organizována formou báze dat PANDA, kde jednu z určujících forem reprezentuje *matice dat*. Tato matice vzniká v procesu sběru dat a následného zpracování (příprava dat, záznam dat, transformace proměnných apod.). K ní se váže řada údajů metodologického a metodického charakteru, jejichž charakter i rozsah ukazuje, že *matice dat* by mohla být jako *určitý homogenní celek jedním ze základních typů objektů* metainformačního popisu. Pro tento objekt je charakteristická relativní shoda údajů z hlediska cíle získání údajů, času (tj. období získání konkrétních odpovědí dotazovaných) a zpravidla i *metody*, způsobu zjištění údajů. Přičemž z hlediska způsobu zjištění jde jak o zvolené výběrové postupy (kvótní výběry), tak o techniky sběru dat (standardizovaný rozhovor). Pro uvedenou matici dat je také charakteristické, že obsah zjišťovaných údajů je víceméně stejnorodý. Tato skutečnost je dána tím, že v praxi výzkumu veřejného mínění jsou prováděny většinou monotematické výzkumy.

Stěžejní datovou strukturou, užívanou ve výzkumech veřejného mínění (a v obdobných sociologických výzkumech tohoto typu) je *sociologická proměnná*, zkoumaný znak [Dvořák 1986 : 622].

V matici dat je možno jako specifické nositele informací rozlišit:

- a) *Meritorní proměnné*, jež reprezentují určité stránky veřejného mínění ve vztahu ke konkrétnímu objektu.
- b) *Identifikační proměnné*, jejichž obsahem je charakterizace dotazovaného, jeho zařazení do různých zkoumaných sociálních skupin.

Je zřejmé, že pro zachycení obsahu dat je klíčovým místem metainformační

popis meritorních proměnných prostřednictvím vhodně koncipovaného *registru*. Tento registr meritorních proměnných popisuje jak obsah proměnných, tak jejich další (dále uvedené) charakteristiky.

Na druhé straně identifikační údaje se vyskytují víceméně *standardně a opakovaně*. Pro popis tohoto typu objektů byl zvolen jako vhodná forma *katalog (kartotéka) identifikačních proměnných*.

Vymezení základních objektů metainformačního popisu (metadat) ukazuje na poměrně složitou strukturu jak metainformační základny, tak i koncepcí vlastní informace o veřejném mínění. Výše uvedené objekty by bylo samozřejmě možno doplnit dalšími. Z možných typů objektů se například nabízí *soustava ukazatelů veřejného mínění*.

Za určitých dodatečných podmínek, stojících víceméně mimo banku dat (resp. mimo vlastní řešení banky dat), spojených se zkvalitněním výzkumného procesu, rozvojem sekundárních analýz a teorie veřejného mínění, je možno soustavu ukazatelů veřejného mínění chápat nejméně ve dvou úrovních jako:

- a) Určitou soustavu relativně standardizovaných proměnných (dotazů) zjišťujících zpravidla opakovaně podstatné názorové struktury populace ČSSR. Takováto soustava metodologicky zhodnocených a ověřených dotazů (i konstrukcí a indexů) by měla velký efekt pro zkvalitnění celého poznávacího procesu, pro tvorbu informací o veřejném mínění. Zvláštní význam by pak spočíval v možnosti sledovat různé typy změn mínění v čase, v různých sociálně politických situacích apod.
- b) Specifickou soustavu ukazatelů operacionalizujících různé strukturální vlastnosti veřejného mínění jako sociálního jevu. Takovýto přístup by umožnil překročit horizont atomizovaného, mozaikového pohledu na veřejné mínění směrem k zobecňujícímu poznávání jeho relevantních vlastností. Tvorba této soustavy ukazatelů je také podmíněna (a ještě výrazněji než v případě ad a)) teoretickým rozvojem sociologie veřejného mínění.

Dalším typem objektů metainformační základny, souvisejících s vlastními daty, jsou tabelace operativního fondu dat a *primární i sekundární dokumenty*, které obsahují sociologicko-statistické fakty (a někdy i vyšší typ zobecnění) získané z uvedených dat. Jejich obsah je vždy ohraničen obsahem proměnných dané matice dat (resp. 1–2 matic dat). Registr těchto dokumentů je propojen vhodným způsobem s registrem proměnných.

V dalším období fungování a rozvoje banky dat výzkumu veřejného mínění bude nutno mezi objekty metainformačního popisu zařadit také *sekundární dokumenty* vznikající v procesu využití banky dat.

Jiný typ potenciálních objektů metainformačního popisu je úzce spojen s převládající praxí výzkumu veřejného mínění, kdy sběr dat je prováděn prostřednictvím *tazatelské sítě*. Je zřejmé, že komplexní přístup k využití automatizace ve výzkumu veřejného mínění zahrne i propojení na existující *bázi dat o tazatelích*.

Dalšími potenciálními objekty metainformačního popisu, s nimiž se uvažuje v dalším rozvoji banky dat, jsou například externí výzkumy, výzkumné zprávy jiných institucí, články či statistické údaje apod.

Informační a metainformační základna je propojena prostřednictvím různých vazeb i prostřednictvím jednotlivých *informačních procesů* různého charakteru. Struktura a založené informační vazby zabezpečují ve svém souhrnu možnost realizace procesů, jejichž konečným efektem jsou služby banky dat.

Metainformační popis zahrnuje poměrně široké spektrum typů objektů. Pro provoz banky dat však zaujímají klíčové místo metainformace, popisující da-

tovou složku informační základny. Na základě dosavadního rozboru i praktické zkušenosti s realizací banky dat je možno říci, že *hlavním článkem metainformací jsou popisy výzkumných souborů a meritorních proměnných*. Právě tyto soubory údajů — metadata — totiž umožňují za určitých podmínek zprostředkovat operativní údaje o veřejném mínění a uspokojovat tak převážnou část informačních požadavků. (8)

V bance dat výzkumů veřejného mínění bylo pro první etapu fungování zvoleno pro popis výzkumných souborů více než 60 nejrozličnějších položek metainformačního charakteru (údaje o výběru, metodě, nákladech apod.).

Při koncipování obsahu metainformačního popisu meritorních proměnných bylo nutno v první řadě zabezpečit propojení na vlastní bázi dat. Řešení tohoto problému se zakládá zejména na použití shodného pojmenování jednotlivých proměnných v rámci metainformací i báze dat. Například v bance dat výzkumů veřejného mínění byla použita standardní jména popisu, skládající se ze jména výzkumného souboru (jedinečného v rámci konkrétního souboru dat. Na identifikační údaje navazují další metodické charakteristiky, údaje o obsahu proměnné i data o vazbě proměnné na ostatní. *Klíčové a nejobtížnější místo metainformačního popisu proměnných spočívá ve vhodné volbě popisu obsahu proměnné*, kde je nutno uplatnit specifické informatické poznatky o tvorbě klasifikačních a selekčních systémů.

V dosavadní výzkumné praxi ÚVVM bylo již tradicí zařazovat jednotlivé zjišťované otázky podle určitého klasifikačního systému polytematického charakteru. Každým rokem byl jako nástroj popisu získaných dat vydáván *Rejstřík otázek*, který zařazoval každou ze zkoumaných otázek do některé třídy klasifikace. Takovými třídami klasifikace byly například: „světový názor obecně“, „názory na socialismus a kapitalismus“, „efektivnost a kvalita“, „vztah k práci a povolání“ apod. Tematická struktura, stanovené třídy — tématata, v podstatě vycházely ze snahy pokrýt všechny zkoumané oblasti. Jak však ukázaly předprojektové analýzy i údaje v informatické literatuře, není takováto klasifikace pro použití v rámci automatizovaného systému nejvhodnější.

Při volbě konkrétního způsobu popisu obsahu meritorních proměnných bylo nutno vzít do úvahy i širší důsledky zvoleného řešení. Způsob zachycení obsahu proměnných je zároveň důležitým *komunikačním prostředkem* pro klasifikaci a posléze i selekce údajů. Tento *selekční jazyk* musí být dostatečně *flexibilní*, reagující na různé cíle, resp. zkoumané problémy, které se mohou v průběhu doby měnit. Musí být uzpůsoben hlavním typům uživatelů — zejména obsluze banky dat a i dalším okruhům uživatelů tak, aby se ho mohli naučit a efektivně využívat. Zároveň musí pokrýt široký, polytematický záběr faktografického i dokumentografického fondu.

Jedním z možných řešení je využití makroklasifikačního třídícího systému s využitím dvou selekčních jazyků na různých hierarchických úrovních. Prvá hierarchická rovina odpovídá RUBRIKÁTORU — tematickému rejstříku, navazujícímu na dříve používané klasifikace. Vznikl jak převzetím určitých rubrik nebo oblastí, tak frekvenčním zpracováním používaných pojmů. Rubrikátor umožňuje zařadit každou proměnnou do jedné nebo několika rubrik — témat. Podrobnější vymezení obsahu proměnné spočívá na systematickém využití TEZAURU. (9)

(8) V současné době jsou na discích počítače uloženy metainformační údaje o cca 60 výzkumech veřejného mínění, provedených ÚVVM při FSÚ. Jsou zde uloženy údaje jak o výzkumech jako celku, tak o jednotlivých zkoumaných proměnných, znacích. Ve fondech je popsáno kolem 8,5 tisíce proměnných. Metainformační údaje jsou neustále přístupné prostřednictvím terminálu ÚVVM.

Při výstavbě banky dat z výzkumů veřejného mínění vytvořil výzkumný tým aposteriorní tezaurus na základě frekvenční analýzy pojmů vyskytujících se v dotaznících nebo indikovaných položkami dotazníku. Šlo tedy o statistický způsob stanovení deskriptorů (klíčových slov) tezauru, zabrazujících tematickou strukturu daného faktografického a dokumentografického fondu.

Funkce takto koncipovaného rubrikátoru a tezauru jsou spojeny jak s vytvořením *sémantické definice proměnných* (tj. přiřazení rubrik a deskriptorů konkrétní proměnné), tak s následným *vyhledáváním relevantních údajů*.

Sémantická definice proměnných je nejdůležitějším momentem metainformačního popisu, proto se ji také pokusíme podrobněji přiblížit. Formální struktura *sémantické definice* spočívá ve *výčtu deskriptorů (klíčových slov)* a zařazení do určitého *tématu*. Tento proces, označovaný shodně s praxí informatiky jako *indexování*, je samozřejmě náročný na intelektuální činnost. Řešitelský kolektiv zvažoval různé verze automatizace této činnosti, došel však k názoru, že za daných zkušeností s využíváním banky dat a tohoto postupu není možno výrazněji indexování automatizovat. Je však možné jej určitým způsobem objektivizovat, aby nebyl závislý jen na zkušenostech jednotlivce. (10)

V souvislosti s popisem obsahu proměnné je nutno upozornit na vážný metodologický problém. Konkrétní obsah zkoumaných proměnných výzkumů veřejného mínění má z různých důvodů (styl operacionalizace, realita fungování veřejného mínění a způsob získávání údajů apod.) nejméně následující úrovně obsahu:

- a) *Bezprostřední manifestovaný obsah*, zpravidla vyjádřený použitými výrazy běžného jazyka. Tyto výrazy odpovídají určitému pojetí sociální reality, resp. chápání termínů a sociální zkušenosti populace. Jsou přiřaditelné k určitým obecnějším termínům. Tento bezprostřední manifestovaný obsah je zpravidla spojen s vlastním textem otázek dotazníků (včetně textu odpovědi).
- b) *Zprostředkovaný indikovaný obsah*, který lze vyjádřit prostřednictvím obecných termínů jazyka sociologie. Tento zprostředkovaný indikovaný obsah má nejméně tyto aspekty:
 - *co jsme chtěli zjistit* — tedy obsah, který jsme v procesu operacionalizace projektovali
 - *co z toho jsme skutečně zjistili* — jaká data jsme vzhledem k situaci dotazování skutečně získali
 - *jak jsme údaje použili při interpretaci*
 - *o čem ještě proměnná, resp. data vypovídají*, jaké má daná proměnná další indikační schopnosti.

(9) Konkrétní návrh tezauru banky dat výzkumů veřejného mínění připravili ss. JUDr. V. Švestka, RNDr. M. Königová, CSc. a PhDr. E. Krátká. V závislosti na obsahu fondů je každoročně inovován.

(10) Dosud využíval selekční jazyk banky dat výzkumů veřejného mínění 47 témat. Mezi nejčastější témata patří: „IF01 — údaje o dotázaných“, „HS00 — hromadné sdělovací prostředky“, „OS00 — Obchod, služby“, „RS01 — řízení socialistického hospodářství, plánování a organizace práce“, „ZZ01 — socialistický způsob života“, „SN01 — světový názor“, „PZ03 — poměr k práci, pracovní iniciativa, vztahy na pracovišti“. Každé téma je označeno příslušným kódovým označením. Uvedená témata byla použita ve více než 300 proměnných.

Tezaurus, používaný při indexování proměnných, zahrnuje kolem 850 deskriptorů. Mezi nejvíce užívaná klíčová slova patří např.: faktor, práce, informace, život, lidé, členství, socialismus, význam, kvalita, vývoj, vztah, úroveň, společnost, hodnota, důvod apod. Každý z uvedených deskriptorů byl použit více než 200krát.

K *sémantickému* popisu proměnné zpravidla postačují 1–2 témata a 5–7 klíčových slov.

Vytvoření sémantického popisu proměnné musí určitým způsobem respektovat uvedené úrovně obsahu proměnné zejména v souvislosti s různým kontextem použití. Je také nutno upozornit na to, že z matice dat je nutno vyřadit ty proměnné, jež nenesou informaci, kterou jsme chtěli získat, resp. nenesou informaci v té kvalitě, v jaké to požadujeme. Nesmí také překvapit, že při podrobnější analýze sekundárního charakteru můžeme odhalit další obsahy, které jsou s danou proměnnou spojeny. Taková analýza pochopitelně také může ukázat scestnost předcházejícího použití proměnné.

Na sémantickou definici proměnných navazují i další metainformační údaje:

- typ proměnné (prvotní – odvozená)
- typ dotazu (otevřená otázka, uzavřená otázka, prvek baterie apod.)
- typ transformace, vytvoření odvozené proměnné (rekategorizace, shrnutí údajů několika proměnných apod.)
- předmět dotazu (zda se jedná o výpověď o chování, vlastnictví nebo o názor apod.)
- časová dimenze dotazu (zda jde o dotaz na minulost, přítomnost, budoucnost)
- použití kategorie „nevím“ při dotazu
- použití pomůcek při dotazu
- kvalita proměnné
- počet a seznam filtrujících (filtrovaných) otázek
- zařazení dotazu do baterie – seznam prvků baterie
- počet a seznam shodně formulovaných či vytvářených proměnných
- využití proměnné v závěrečné zprávě, v sekundárních dokumentech apod.

Jak je vidět ze stručného a zjednodušujícího přehledu, představuje každý metainformační údaj sám o sobě specifický metodologický problém.

Řešitelský kolektiv banky dat z výzkumů veřejného mínění podrobně analyzoval jednotlivé metainformační údaje o proměnných a zvolil strukturu zahrnující více než 30 položek a různých seznamů. Přístup k datům je tak možný například i v kontextu metodologické analýzy. Ukazuje se, že volba širokého rozsahu metainformačních údajů umožňuje mnohorozměrný přístup k datům, i když zároveň komplikuje celý systém vytvoření i uložení metainformačních údajů. Je zřejmé, že i pro strukturu metainformačních údajů o meritorních proměnných platí nutnost jejího ověření v několikaletém provozu.

Z výše uvedeného je zřejmé, že *metainformační základna banky dat tvoří zároveň specifický zdroj údajů o vlastním výzkumném procesu a jeho výsledcích, resp. souvislostech. Spolu s informační základnou tak umožňuje poskytovat široké spektrum služeb různým kategoriím uživatelů.*

V současné době (říjen 1987) zahrnují fondy banky dat cca 60 výzkumů veřejného mínění provedených ÚVVM při FSÚ. Jde o cca 60 % dosud realizovaných výzkumů tohoto ústavu.

K technologickým fondům

Na rozdíl od informační a metainformační základny, které jsou svými funkcemi, a tedy i obsahem orientovány zejména na poskytování informací o veřejném mínění, resp. jejich zprostředkování, je obsah a struktura technologických fondů podřízena konkrétnímu funkčnímu uspořádání banky dat a bezprostředně navazuje na použité programové, organizační a metodické zabezpečení banky dat.

Technologické fondy zahrnují dvě velké skupiny údajů. Jde jednak o **pro-**

covní fondy a soubory, které jsou vytvářeny v průběhu realizace informačních procesů a mají zpravidla určitý dočasný charakter, a jednak o *provozní soubory*. Ty slouží spíše jako nástroj technologie práce s daty a informacemi.

Pracovní fondy a soubory jsou vytvářeny a používány pro realizaci jednotlivých vstupních, zprostředkujících nebo výstupních operací s daty, informacemi a metainformacemi.

Všechny pracovní fondy a soubory jsou popsány v rámci metodik, postupů, v nichž jsou využívány.

Provozní soubory jsou úzce spojeny s využitím databankové technologie zpracování informací a metainformací a s konkrétním využitím technických i programových prostředků, dostupným řešitelskému kolektivu. Při budování banky dat v jiných technických podmínkách, než které byly k dispozici pro budování banky dat z výzkumů veřejného mínění ÚVVM, je pochopitelné možné, že mohou mít jinou strukturu a rozsah.

Je třeba připomenout, že při projektování automatizovaných částí banky dat je nutno vzít v úvahu i příslušné kapacitní nároky všech druhů souborů umístěných na prostředcích výpočetní techniky.

Shrnutí

Fondy banky dat výzkumů veřejného mínění se skládají z informační a metainformační základny a technologických fondů.

Informační základna je organizovaný a systematicky uspořádaný souhrn údajů a dat z výzkumů veřejného mínění.

Obsahem informační základny jsou trvale uchovávané a doplňované informace (data, fakty) o veřejném mínění občanů ČSSR. Její rozhodující část — datové báze — je umístěna na disku počítače.

Metainformační základna je organizovaným a systematicky uspořádaným souhrnem relevantních údajů o informacích, o prvcích a souborech informační základny a o vybraných člancích výzkumného a informačního procesu. Její obsah a uspořádání vyplývá z potřeby zabezpečit potenciálně rozmanité požadavky na přístupy k informacím o veřejném mínění. Metainformační údaje popisují jak výsledek výzkumného procesu, tak některé jeho základní prvky.

Obsahem metainformační základny jsou trvale uchovávané, doplňované a aktualizované informace o datech a výzkumu veřejného mínění. Její všechny části jsou umístěny na trvale přístupném disku počítače CYBER 172.

Technologické fondy jsou tvořeny pracovními a provozními soubory.

Jejich obsah, forma a umístění vyplývá z jejich funkce v informačních procesech banky dat.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sociální informace a řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1978.
Andrejenkov, V. G. — Čeredničenko, V. A.: *K voprosu o sozdaniji banka sociologičeskoj informacii*. Sociologičeskiye issledovanija 1982, č. 1.
Bisco, R. L.: *Data bases, Computers and the Social Sciences*. New York, Wiley-Interscience 1970.
Cejpek, J. — Delikát, I.: *Automatizovaný systém právních informací. Některé zkušenosti z projektování a pokusné realizace*. Čs. informatika 1981, č. 1.
Cejpek, J. — Holina, V. — Kohlman, J.: *Perspektiva automatizovaného systému novinářských informací*. Bratislava, SÚTI 1982.
Compstat: *Proceedings in computational statistics — 6. symposium*.
Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Databázový systém AŠIS (všeobecná část technického projektu). Praha, FSÚ-VVS 1983.

- Dvořák, P.: *Vybrané metodologické problémy výstavby banky dat výzkumů veřejného mínění*. Kandidátská disertační práce 1985.
- Dvořák, P.: *Ke koncepci banky dat výzkumů veřejného mínění*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Charvát, F.: *Sociální vztahy a sociologické proměnné, metodologická úvaha nad koncepty stratifikace a mobility*. Sociologický časopis 1974, č. 6.
- Chvalovský, V.: *Banky dat*. Praha, SNTL 1984.
- Illner, M.: *K možnosti vytvoření archivu dat z výzkumů veřejného mínění (interní materiál)*. Praha, ÚVVM 1977.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Illner, M.: *Faktografické informace v sociologii*. In: Informatika v sociologii. Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1982.
- Kovář, B.: *Věcné pořádání informací a selekční jazyky*. Praha, UVTEI 1981–1982.
- Krjučkova, L. I.: *Opyt sozdanija i funkcionirovanija bankov sociologičeskich dan-nych*. In: Problemy pererabotki i avtomatizirovannogo poiska sociologičeskoj informacii. Moskva, ISI AN SSSR 1977.
- Melišková, J. — Fischer, J.: *K problematice budování statistické banky dat*. Statistika 1981, č. 12.
- Melišková, J. — Fischer, J.: *Přístupy k budování metainformačního systému v československé statistice*. Statistika 1982, č. 2.
- Mezšáros, L.: *K problematice integrácie dát*. Statistika 1979, č. 11.
- Molčanov, V. I.: *Systemnyj analiz sociologičeskoj informacii*. Moskva, Nauka 1980.
- Řehák, J.: *Centrální evidence a archivace výzkumů veřejného mínění (interní materiál)*. Praha, ÚVVM 1977.
- Řehák, J.: *Data, statistika a sociologie*. Sociologický časopis 1981, č. 3.
- Řehák, J.: *Uživatelský pohled na programy pro zpracování sociologických dat*. In: Informatika v sociologii. Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1982.
- Smetáček, V.: *Trendy ve vývoji selekčních jazyků*. Praha, UVTEI 1982.
- Sundgren, B.: *Metainformácie v štatistických úradoch*. Informačné systémy 1978, č. 3.
- Šoltéz, D.: *Informačný systém o štatistickom informačnom systéme — základné vymedzenie a funkcie*. Statistika 1979, č. 6.
- Šoltéz, D.: *Bázy metadat — katalogy, slovníky a adresáře dat*. Informačné systémy 1980, č. 6.
- Šoltéz, D.: *Metainformačný systém a navrhovanie dátovej zložky štatistického informačného systému*. Informačné systémy 1984, č. 3.
- Veselý, J.: *Informační metasystém banky dat a jeho význam*. Organizace a řízení 1984, č. 4.
- Zich, F.: *K problematice charakteru empirických dat v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1977, č. 2.
- Zich, F.: *Poznámky k problematice tvorby informačního systému o veřejném mínění pro potřeby politické praxe (interní materiál)*. Praha, ÚVVM 1979.

Резюме

П. Дворжак: К методическим вопросам создания фондов банка данных по обследованиям общественного мнения

В статье рассматривается проблематика создания фондов банка данных по обследованиям общественного мнения. Во вводной части автор характеризует решение, приведшее к разделению банка данных на три основные части — технологический базис, кадровое обеспечение деятельности и организационный порядок. Фонды банка данных являются составной частью технологического базиса и их можно разделить на информационный базис, метainформационный базис и технологические фонды. Информационный базис является организованной и упорядоченной совокупностью данных по обследованиям общественного мнения, его решающей частью являются данные отдельных обследований, оперативный фонд агрегированных данных и архив заключительных отчетов. В статье также рассматриваются вопросы источников данных и включения экзогенных данных в информационный базис.

Метainформационный базис является совокупностью данных об элементах и массивах информационного базиса. Его содержание и упорядочение вытекает из потребности в обеспечении разнообразных запросов по подходу к данным. В статье приводятся функции метainформации и ее примененные организационные формы. Далее здесь описываются вопросы создания метаданных, т. е. информации о сохраненных данных, создающих основу системы. Особое внимание уделяется описанию содержания сохраняемых переменных, несущих информацию о мнениях граждан. Приводится способ формирования семантического описания переменных с использованием информационно-поискового языка.

В заключительной части кратко характеризуются технологические фонды банка данных, вытекающие из примененных технических, программных и методических средств для создания банка данных.

Summary

P. Dvořák: On Methodical Problems of Data-bank Formation in the Area of Public-opinion Research

The paper deals with problems connected with the formation of data-bank funds in public-opinion research. Its introductory part characterizes the solution leading to the break-up of the data bank into three basic parts — technological basis, staff of employees to secure the activities involved, organizational arrangement. Data-bank funds are a part of the technological basis and can be divided into the information basis, the metainformation basis, and technological funds. The information basis is an organized and ordered complex of data obtained from public-opinion research; its decisive component are primary research data the operative fund of aggregated data, and archives of final reports. The paper also discusses issues of the sources of data and the incorporation of exogenous data in the information basis.

The metainformation basis is a complex of data on elements and sets included in the information basis. Its content and arrangement are given by the necessity to satisfy the manifold requirements for access to data. The paper points out the functions of metainformation and their employed organizational forms. It goes on to describe issues of the formation of metadata, i. e. information on stored data forming the basis of the system. Particular attention is devoted to the description of the content of stored variables bearing information about the citizens' views. The way of forming the semantic description of variables with the use of a selective language is referred to.

The concluding part brings a brief characterization of technological data-bank funds ensuing from the applied technical, programmatic and methodical means for the data-bank formation.

V. Cirbes a kol.: Filozoficko-metodologická východiská společenských věd

Bratislava, Veda 1987, 208 s.

V poslední době se stále více hovoří o metodologických otázkách a základech společenských věd. Společenské vědy, jejichž filozoficko-metodologickou bází je historický materialismus se svými základními přístupy a východisky, tvoří určitý celek v teoreticko-poznávacím a obsahovém smyslu. Proto je logický předpoklad, že i metody jednotlivých společenských věd nemají jen speciální charakter, že je zde něco společného a obecného, co je spojuje i přesahuje. Tuto otázku obecné metodologie společenských věd zkoumá z různých úhlů marxistická filozofie a marxistická sociologie. Lze říci, že ve srovnání s oblastí přírodních věd, kde má obecná metodologie dosti přesné vypracované principy, zejména v souvislosti s logikou a teorií vědy, není oblast metodologie společenských věd důsledně rozvinuta. Přesto k ní již přispěla řada prací sovětských vědců, jako například J. K. Pletnikov, V. Ž. Kelle, P. N. Fedosejev, B. M. Kedrov, A. I. Rakitov, V. G. Afanasjev a další. I u nás je v posledních letech věnována této problematice soustředěnější pozornost a je třeba uvítat každou další práci z tohoto oboru.

Takovou prací je i nedávno publikovaná kniha akademika Vladimíra Cirbese a kolektivu o filozoficko-metodologických východiscích společenských věd. Spoluautory jsou J. Bodnár, V. Černík, J. Dubníčka, V. Filkorn, Z. Javůrek, J. Viceník a J. Letaši. Kniha se vcelku snaží podat přehled soudobých poznatků o obecné metodologii společenských věd, o zvlátnostech společenskovědních metod, jejich funkcích a cílech. Zejména si všímá souvztahností mezi rovinou filozofickou a obecné metodologickou a usiluje o to, aby přispěla k rozpracování speciální metodologie společenských věd jako důležité složky vědecké metodologie v širším obecném smyslu, jež zahrnuje i speciální metodologii věd přírodních. Dané problémy jsou vysoce aktuální pro soudobou teorii a praxi naší socialistické společnosti.

Práce je rozdělena do šesti kapitol. Prvá — vstupní kapitola (*Problematika metodologie společenských věd ve světle rozvoje současné vědy a revoluční praxe*) poukazuje na význam společensko-vědní metodologie v souvislosti s rozvojem soudobé vědy a společenské praxe a vtyčuje orientaci celé knihy. Druhá kapitola (*Všeobecná východiska a specifické rysy metodologie společenských věd*) se zabývá analýzou pojmu společenských věd, předmětu metodologie vědy a specifických rysů metodologie věd společenských. Další kapitola (*Specifika předmětu společenských věd a základní filozoficko-metodologická východiska jeho zkoumání*) se blíže zamýšlí nad rozбором společenského systému jakožto materiální jednoty světa a jeho dialektické dynamiky, dále pak nad analýzou společenských procesů a zákonů, nad vztahem subjektu a objektu v sociálním poznání, v sociálních procesech a v sociální praxi atd. Čtvrtá kapitola (*Specifika teoretického zobrazování společenské skutečnosti*) a pátá kapitola (*Základní metody zkoumání společenské skutečnosti*) mají charakter logicko-metodologických analýz. Zabývají se otázkou vědeckého zákona, explanace, predikce a teorie ve společenskovědní sféře, dále pak obecnými metodami zkoumání ve společenskovědním poznání, jako je dialektika, systémový přístup, modelování, formalizace, matematizace a experiment. Poslední, šestá kapitola (*Metodologická východiska interdisciplinárního a komplexního výzkumu společenských věd*) se zamýšlí nad problematikou mezioborovosti ve společenskovědním zkoumání, integrace vědeckého poznání a celkovými konceptuálními, metodologickými a organizačními principy komplexního výzkumu ve společenských vědách.

Práce usiluje o to, aby především podala koncepční pojetí východisek společenskovědního výzkumu a jeho obecné metodologie. Správné se zde zdůrazňuje, že nesmírný pokrok v dynamice naší společnosti, včetně soudobé problematiky přestavby řídicích a organizačních mechanismů a aktivizace subjektivního faktoru, se týká celé naší společenskovědní fronty a vyžaduje její tvořivou součinnost. Rozvoj této oblasti se neobejde ani bez rozvoje metodologie společenských věd, a to jak její stránky teoreticko-poznávací, tak i prakticko-politické. Autoři knihy správně chápou vývoj společnosti jako proces přírodně historický, kdy přírodní se kvalitativně přetváří v historicko-společenském, ale nepozbývá zcela své platnosti a významu. Přírodovědecké poznání a metodologie mají sice exaktní charakter, ale mají

jen významnou pomocnou funkci — například při postihování kvantitativních stránek společenské skutečnosti, nikoli však stránek kvalitativních. Práce zdůrazňuje, že společnost je strukturním a dynamickým celkem, že při jejím zkoumání je nezbytný strukturně genetický a systémový přístup, dále i respektování dialektiky obecného, zvláštního a jedinečného, dialektické jednoty různých protikladných vědeckých metod (jako analýzy a syntézy, abstrakce a konkrétnizace, indukce a dedukce atd.). Poukazuje se i na význam metod modelování, formalizace, matematizace a kybernetizace, avšak s vědomím limitů jejich možností a aplikovatelnosti.

Autoři dále zdůrazňují význam světonázorové orientace pracovníka v oblasti společenskovědní problematiky, což má relevanci pro volbu správných metod, pro hodnocení zkoumaných sociálních jevů atd. Zejména je zvýrazněno marxistické hledisko jednoty dialektiky objektivního a stranického při poznávání podstaty společenských jevů. Princip stranickosti je chápán nejen jako ideologicko-politický, nýbrž i jako metodologický princip.

V oblasti společenských věd se odehrává ostrý ideologický boj marxistické a buržoazní koncepce, kdy úkol zformování marxisticko-leninské metodologie společenských věd nabývá stále více na významu. Programově je pak metodologie společenských věd úkolem mezioborovým a komplexním, nejde však o pouhý součet hledisek, poznatků a metod jednotlivých věd, nýbrž o organickou integraci a syntetické propojení. Úkol rozpracování společenskovědní metodologie je mimo jiné i záležitostí organizační a pedagogicko-výchovnou.

Práce představuje přehled hlavních principů obecné metodologie společenských věd, základních východisek a pojmů týkajících se filozofické analýzy socialistické společnosti. Poukazuje na základní metody nezbytné při zkoumání v jednotlivých oborech společenských věd. Cenné jsou zejména partie týkající se užití systémového přístupu a některých metod logické analýzy v oblasti společenských věd.

Přesto by bylo možno mít některé připomínky kritického charakteru. Odečteme-li rejsírky, bibliografii, bibliografické poznámky, trojjazyčné resumé atd., zbývá přibližně 140 stran textu, který zpracoval dosti značný počet spoluautorů, vesměs renomovaných marxistických filozofů. Odtud vyplývá, že celá práce se leckde pohybuje pouze ve všeobecné rovině tezí, výtětů a tvrzení, jež jsou sice ve svém celku i jednotlivostech správné, ale řada z nich je již obecně známá a má proto často spíše jen programový charakter. Na mnoha místech knihy najdeme kritická hodnocení různých buržoazních koncepcí, účelná by však byla samostatná kapitola, jež by podávala ucelenou kritiku soudobých buržoazních pojetí společnosti, sociálního zkoumání, společenskovědní teorie a metodologie. V knize se správně klade důraz na praxi a na úkoly společenské přestavby, avšak v podstatě chybí návody, ukázky nebo příklady, jak by bylo možno obecnou společenskovědní metodologii aplikovat v konkrétních případech, jak by měla přispět k jejich řešení atp. Není zde v podstatě ukázáno na možné spojení obecné metodologie s jednotlivými konkrétními společenskými vědami, jako je sociologie, ekonomie, historie, psychologie, uměnověda, jazykověda atd., tj. jaké jsou speciální metody a problémy, jak by vylíčené obecnosti mohly vstoupit do konkrétních jednotlivostí, jaké je možné organické sepětí filozofické metodologie s konkrétními pojmy, metodami, problémy a zákonitostmi těchto jednotlivých speciálních společenských věd a jak by bylo vlastně možno fakticky provádět hlubší integraci ve společenskovědním poznání jako celku. To by odpovídalo častému volání po větší konkrétnosti a analytičnosti ve společenské vědě i po její větší efektivnosti. Nejedná se zde samozřejmě o chybu autorů samých, kteří jsou odborníci ve svém oboru a publikovali řadu vlastních originálních monografií. Jde o celkovou situaci ve společenské vědě vůbec, kterou zde mám na mysli a kam tedy vlastně mé připomínky směřují. V přírodních vědách se v posledních desetiletích nakupila celá řada nových převratných poznatků, problémů a pojmů, které byly podnětem pro mnohé filozofické analýzy a přispěly ke zkonkrétnění a zkrášlení budovy obrazu světa (kosmologie, fyzika, kybernetika, synergetika, teorie systémů, teorie disipativních struktur atd.). Ve společenských vědách sice také dochází k četným dílčím objevům, ale jejich přínos pro filozofii není tak pronikavý a vzrušující. Podle mého názoru jde mimo jiné o to, že společenské vědy nedostatečně využívají pojmů a závěrů, jež se sice vytvořily v přírodních vědách, ale přesáhly svým významem a charakterem mnohem dále (např. pojmy entropie, informace, systému atd.). Rovněž využívají v malé míře toho potenciálu, který přinesl obrovský nápor moderních exaktních metod, matematiky, kybernetiky, výpočetní techniky atd. Často se poukazuje na to, že kvantitativní metody jsou omezené a že ve společenských vědách vystupuje moment, resp. „dlímenze“ charakteru kvalitativně obsahového, jenž je něčím zcela jiným atp.

Není ovšem dostatečně rozpracována otázka tohoto charakteru a též jednoty obou metod.

V recenzované knize není také plně analyzován význam rozvíjejícího se trendu kvantitativních metod a exaktních pojmů (informace, entropie, sociální informace aj.) a připouští se jen jejich pomoc a vedlejší funkce, i když se této otázce věnuje úvaha například na s. 126. Domnívám se, že požadavek integrace a komplexnosti se neobejde nejen bez spolupráce jednotlivých oborů po stránce obsahové, ale i metodické — včetně jednoty metod kvantitativních a kvalitativních. To vyžaduje užší spolupráci filozofie se speciálními vědci, která už má svou tradici v oblasti věd přírodních. V knize je též málo rozvinuta otázka vztahu přírodních a společenských věd a možnosti jejich spojení ve smyslu jednotné vědy a monistického pohledu na svět.

Přes tyto připomínky, které — jak už řečeno — směřují spíše k frontě společenské vědy vůbec, je kniha přínosem pro rozvoj oblasti společenskovědní problematiky zejména proto, že nastoluje — byť spíše jen programově — důležitý problém nezbytnosti hlubšího rozpracování metodologie společenských věd a naznačuje v obecné podobě směry možných cest v této oblasti.

Jiří Zeman

Pracovní kolektiv a utváření osobnosti

Praha, ČSSS 1986, 281 s.

Pod tímto názvem byl vydán Československou sociologickou společností sborník referátů přednesených na sympoziu v Harrachově, které uspořádala sekce sociologie integrálního zkoumání člověka ve spolupráci se sekci sociologie práce, průmyslu a podniku a sekci sociologie mládeže v září 1986. Lze pozitivně ocenit skutečnost, že sborník vyšel ještě koncem roku 1986.

Sborník sestavili A. Fazík a M. Tomšík. Obsahuje 25 referátů, z nichž bylo 18 předneseno přímo na sympoziu. Referáty mají různou teoreticko-metodologickou úroveň. I když se téměř všechny řešené problémy opírají o údaje sociologických výzkumů, úroveň zobecnění zjištěných poznatků je různá. Někteří autoři ve svých referátech podávají obšírný výklad východisek a cílů výzkumu, popis metodiky a hlavní zjištění (např. I. Tomek, J. Mišovič, J. Buriánek), jiní se více zaměřují na objasnění způsobu operacionalizace klíčového pojmu až do empiricky zjišťovaných indikátorů a ukazatelů. Vysoce oceňuji skutečnost, že v referátech se projevuje výrazná snaha autorů o vyváženost mezi empirickým a teoretickým přístupem k uchopení řešené problematiky, že se pracuje s údaji tak, aby nastolené problémy byly na požadované úrovni objasněny. V tom lze spatřovat výraznou přednost sborníku.

Kromě úvodu, který napsal A. Fazík, a závěru napsaného M. Tomšíkem obsahuje sborník čtyři kapitoly, v nichž jsou referáty z hlediska obsahového zaměření logicky a funkčně uspořádány.

V úvodu A. Fazík formuluje cíle a obsahové zaměření sympozia a zdůvodňuje význam řešení problematiky pracovních kolektivů a utváření osobnosti. Zdůrazňuje, že závažnost, aktuálnost a šíře otázek souvisejících s problematikou pracovních kolektivů vyplývá z potřeb praxe, ze strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

V první kapitole jsou dva referáty zásadního významu. Svým obsahovým zaměřením otevírají teoreticko-metodologické problémy pracovních kolektivů, poukazují na jejich závažnost a na potřebu nových přístupů a řešení. V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň) v referátu nazvaném *Pracovní kolektivy v období dynamiky rozvoje ekonomiky* zdůrazňuje, že zvláštní význam mají dnes pracovní kolektivy v odvětvích strojírenství, které má v dynamice rozvoje ekonomiky klíčové postavení, neboť podmiňuje technický rozvoj. Naznačuje řešení problémů spjatých s rozvojem pracovního kolektivu a koncepci dalšího výzkumného zaměření s cílem získat hodnotné informace pro řídicí praxi.

Vysoce aktuální je dnes i tematika, kterou analyzuje J. Slunéčková (Právnická fakulta UK, Praha) v referátu nazvaném *Společenské vztahy, jejich forma a obsah*. Autorka zdůrazňuje a současně obšírně objasňuje, proč má problematika společenských vztahů k formování pracovních kolektivů sice zprostředkovaný, přesto však úzký vztah a jakým způsobem je ovlivňuje.

Do druhé kapitoly jsou zahrnuty referáty, které se zabývají problematikou vymezení pracovních kolektivů, otázkami jejich sociálního rozvoje a řízení, charakteristikou typů pracovních skupin a kolektivů v různých odvětvích národního hospo-

dárství. Všechny referáty nelze podrobit hlubší analýze nebo je alespoň jednotlivě stručně charakterizovat. Proto uvedu alespoň jejich názvy, které současně podávají obraz o šíři diskutované problematiky. Jsou to: *Chápání a používání pojmu socialistický pracovní kolektiv* (M. Sloboda, Filozofická fakulta UK, Bratislava), *Formování pracovních kolektivů* (A. Fišer, VÚSTE, Praha), *Kolektivy ve strojírenské výrobě s vyšším stupněm automatizace* (B. Slavíková, VÚSTE, Praha), *Strategie řízení a sociální rozvoj pracovních kolektivů* (M. Tomšík, Vysoká škola ekonomická, Praha), *Aktuální problémy řízení a plánování personálního a sociálního rozvoje pracovních kolektivů* (L. Rýzner, Dům techniky ČSVTS, Pardubice), *Výzkum brigádní formy organizace práce a odměňování* (I. Tomek a J. Mišovič, Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha), *Hnutí brigád socialistické práce a rozvoje pracovních kolektivů* (O. Čepelka, Uranové doly, Hamr u České Lípy), *Problematika stabilizace pracovních kolektivů ve feminizovaných organizacích* (J. Strupková, Odevní průmysl, Prostějov), *Některé rysy pracovních kolektivů v zemědělství* (M. Horalíková, Vysoká škola zemědělská, Praha).

Ve třetí kapitole jsou analyzovány ekonomické a zvláště výchovné funkce pracovních kolektivů, a to v následujících referátech: *Naplnění ekonomické a výchovné funkce pracovních kolektivů* (J. Ražnok, Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha), *Problémy motivace pracovního chování v rozvinuté socialistické společnosti* (A. Burian, Ústav pro vědeckou soustavu hospodaření, Brno), *Pracovní skupiny operátorů v energetice (problémy, metody a výsledky empirického zkoumání)* (J. Burianek, Filozofická fakulta UK, Praha), *Sociální důsledky vědeckotechnické revoluce a ekonomicky aktivní mládež ČSSR* (V. Štěrbáček, Ústřední politická škola SSM, Praha), *Úloha vzdělání při začleňování mládeže do pracovních kolektivů* (P. Kuchař, Ústav marxismu-leninismu UK, Praha), *Problémy využívání talentovaných pracovníků* (M. Smutek, Hutnický institut, Ostrava), *Úloha mezilidských vztahů v pracovní spokojenosti veterinárních lékařů* (J. Sindlářová, Ústav pro vzdělávání veterinárních lékařů, Dukovany), *Pracovní kolektivy a přínos tělesné výchovy a sportu v jejich formování* (V. Malaník, Přírodovědecká fakulta UK, Praha).

I v této kapitole se všechny referáty opírají (a to pokládám za zvláště cenné a podnětné) o poznatky získané výzkumem. Znamená to, že jsou zde významné náměty pro výzkumnou činnost a z metodologického hlediska je přínosem operacionalizace zkoumaného problému. J. Ražnok zdůrazňuje myšlenku, která má v současné době obecnější platnost. Při hlubší analýze totiž zjišťujeme, že podstatně častěji jsou ukládány konkrétní úkoly aktivním členům kolektivu místo toho, aby byli do sociálně politické aktivity vtažováni další, málo aktivní nebo pasivní členové (s. 138). Zde existují velké rezervy, pokud jde o naplňování nejen výchovné, ale i ekonomické funkce pracovních kolektivů. J. Burian poukazuje na nezbytnost vypracování nepeněžných forem odměny za práci a na problém denivelizace mezd s cílem posílit motivační funkci odměny za práci.

Ve čtvrté kapitole sborníku jsou referáty týkající se problematiky utváření osobnosti. To ovšem neznamená, že v předcházejících kapitolách tato problematika nebyla obsažena. Vždyť pracovní skupina a zejména pracovní kolektiv jsou pro člověka nejbližším sociálním prostředím, které se nejvíce podílí na jeho formování, utváření požadovaných vlastností a kvalit. To však závisí na tom, jak určitý kolektiv plní své funkce, zvláště výchovnou. V kapitole jsou zařazeny tyto příspěvky: *Socializace osobnosti a její totožnost* (E. Urbánek, Filozofická fakulta UK, Praha), *Člen pracovního kolektivu jako sociální typ osobnosti* (K. Vida, Vysoká škola politická ÚV KSČ, Bratislava), *Současné otázky humanizace práce a člověka* (J. Wolf, Ústav školských informací MŠ ČSR, Praha), *Hodnotové orientace ve vztahu ke kvalifikaci* (E. Hrdlička, Dům techniky ČSVTS, Pardubice), *K úloze pracoviště a pracovního kolektivu v předcházení kriminalitě* (J. Zapletal, Výzkumný ústav kriminologický, Praha).

Za nejvíce podnětné v rámci tohoto tematického okruhu lze považovat otázky zkoumání dialektického vztahu mezi organismem a biologicko-psychickou entitou a sociálními funkcemi těla. Řečeno jinými slovy, jde „o vztah individuálního a sociálního, přírodního, biologického a společenského, a to jak v oblasti pracovní výroby (pracovní síla výrobce je vázána na jeho tělo, je sama ve svém původu přírodní silou a přírodní schopností), politické, kulturní, umělecké, sportovní“ (E. Urbánek, s. 230). Soudím, že tato šíře problematiky vyžaduje interdisciplinární přístup, v němž by participovaly především sociologie, psychologie, sociální psychologie, antropologie a další vědy. Pro tento přístup vytváří sekce sociologie integrálního zkoumání člověka dostatečný prostor na úrovni tvořivých diskusí, sympozií, seminářů a konferencí.

Sborník uzavírá hodnocení M. Tomšíka. Zdůrazňuje podnětnost sympozia pro

vědeckovýzkumnou činnost i rozvoj teorie a potřeby praxe, poukazuje na to, že problematiku aktivizace lidského faktoru v ekonomice, jehož váha neustále roste, je nutno řešit v rovině teoreticko-metodologické, metodické i aplikační v dialektické jednotě obou základních složek představovaných pracovníkem a pracovním kolektivem. Ukazuje se, že problematiku člověka a kolektivu je třeba chápat v její složitosti a mnohostranné determinaci faktory technické, ekonomické, politické, právní, organizační a psychologické povahy, které poskytují objektivní základnu pro formování a rozvoj pracovních kolektivů. Rozpracování problematiky v sociologické teorii i metodologii představuje dlouhodobý proces, v jehož průběhu bude zřejmě vznikat řada přístupů a koncepcí, vymezujících pojem pracovní kolektiv, jeho charakteristiky, včetně jejich operacionalizace do empiricky zjišťovaných indikátorů a ukazatelů, a stanovících fáze rozvoje pracovních kolektivů v závislosti na stanovených kritériích apod.

Téma a zaměření symposia zřetelně ukazují, že sekce sociologie integrálního zkoumání člověka ve spolupráci se sekci sociologie práce, průmyslu a podniku a sekci sociologie mládeže programují akce aktuální a závažné. Obsahové zaměření symposia je jedním z důkazů plnění závěrů valného shromáždění Československé sociologické společnosti, v nichž se klade důraz na vstup sociologie do řešení problémů, které nastoluje praxe, problémů spjatých se strategií urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

Zdenka Mansfeldová

P. S. Dyšlevij — L. V. Jacenko: Regulacija tvorčeskoj dějatel'nosti (filosofsko-metodologičeskie problemy) (Regulace tvůrčí činnosti (filozoficko-metodologické problémy))

Voroněž, Izdatel'stvo Voronežskogo universiteta 1986, 211 s.

Program urychlení sociálně ekonomického a kulturního rozvoje socialistických zemí vyžaduje od každého jednotlivce i od kolektivu tvořivost, novátorství, umění vyjít za hranice obvyklých stereotypů činnosti, schopnost otevírat nové perspektivy realizace tvůrčích potencií socialistické společnosti. Avšak žádný projev sociální aktivity člověka není spontánní, je vždy ve svých základech determinován společensky, nezávisle na tom, zda si to osobnost uvědomuje či nikoli. Společnost disponuje rozvinutým systémem politického, sociálně ekonomického, ideologického regulování zaměřenosti, cílevědomosti jednotlivých forem činnosti člověka. Potřeba aktivizovat tvůrčí aspekty činnosti pracujících v socialistické společnosti nastoluje velmi závažné otázky praktické i teoretické povahy, týkající se řízení sociální, vědecké, technické a umělecké tvořivosti. Poněvadž tvůrčí proces má svoji specifiku, je třeba hledat pružné formy a prostředky jeho ovlivňování.

Oba autoři recenzované práce v samostatných i společných publikacích aktivně rozpracovávají problematiku řízení tvůrčí činnosti již od roku 1973. Už ze samotného názvu recenzované monografie je patrný názor autorů na otázku řízení tvořivosti. Pojem regulace podle jejich mínění vyjadřuje specifiku řízení tvůrčí práce. Regulace je chápána jako společensky podmíněné působení na organizaci a průběh tvůrčího procesu prostřednictvím různých heuristických prostředků. Předmětem výzkumu jsou způsoby aktivizace a racionalizace tvořivosti pomocí metodických prostředků, které zatím nebyly objektem systematické analýzy. V tomto smyslu je přístup autorů první systematickou a ucelenou prací, věnovanou problematice regulace tvořivosti.

Kniha je rozčleněna do tří kapitol. *První kapitola* zkoumá objektivní možnosti a předpoklady regulace tvůrčí činnosti. Autoři vycházejí z toho, že v sovětské filozofické literatuře byl proveden důkladný rozbor dílčích aspektů tvořivosti, a proto soustřeďují pozornost na ucelené poznání tvořivosti jako kvalitativního znaku lidské činnosti. Úkolem filozofického poznání tvořivosti je rozpracování obecných přístupů k podstatě tvořivosti jako společenského fenoménu, řešení fundamentálních světónázorových, gnozeologických a metodologických problémů spojených s vytvořením obecné teorie tvůrčí činnosti. Marxistická filozofie nevytváří teorii tvořivosti, ale formuje — na základě dialektického materialismu — její filozofické základy.

Výchozí světónázorový předpoklad marxistické analýzy tvořivosti spatřují autoři v pojetí činnosti jako sociálně historického procesu přeměny skutečnosti a utváření „druhé přírody“ i člověka samého. Z tohoto hlediska pak analyzují jednotlivé přístupy k pojmu tvořivosti, ukazují odlišnosti a vztah mezi pojmy tvořivost, činnost, sociální aktivita, mezi různými druhy tvořivosti.

Existenci relativně samostatných typů tvořivosti zdůvodňují dvěma skupinami předpokladů. K sociálním předpokladům samostatnosti vědecké, technické, sociální

a umělecké tvorby řadí odlišnost společenských potřeb a z nich plynoucí vznik a zdokonalování jednotlivých typů profesně specifické tvůrčí práce. Gnozeologickým základem diferenciacie tvořivosti je specifická objektů a subjektů poznání, zvláště gnozeologického vztahu v jednotlivých formách sociální aktivity. V této souvislosti je třeba zdůraznit myšlenku, že není možná integrace různých typů tvořivosti, ale pouze jejich koexistence, koordinace, která má zjevný praktický význam pro přiblížení tvůrčí činnosti potřebám společenské praxe. Z tohoto názoru autorů vyplývá, že urychlení vědeckotechnického a sociálního pokroku nelze dosáhnout, pokud nebude respektována kvalitativní svéráznost jednotlivých typů tvořivé činnosti. Je zapotřebí důslednější koordinace tvořivosti a formování systému sociálně ekonomických, institucionálních, duchovních zprostředkujících článků, které by sblížovaly jednotlivé druhy tvořivosti s praxí.

Koexistence odlišných typů tvořivosti nastoluje velmi ožehavou otázku řízení. Autoři hledají takové formy a prostředky řízení, které jsou adekvátní obsahu tvůrčí práce, jejím úkolům a způsobům realizace. Regulace jako forma řízení tvořivosti má řadu znaků; heuristika v současné době reprezentuje teorii řízení tvořivosti. Při zdůvodnění možnosti regulace tvůrčí činnosti je analyzována její struktura z hlediska vzájemného poměru tvůrčích (produktivních) a netvořivých (reproduktivních) prvků. Autoři zdůrazňují, že reproduktivní aspekty činnosti jsou kostrou jakékoli tvořivosti. Každý produktivní, nový prvek se rodí v lůně cílevědomé reproduktivní činnosti. Vzájemný poměr reproduktivního a produktivního závisí na charakteru činnosti, na jejím vztahu k praxi. Tvůrčí činnost však vždy zahrnuje nově, významně, hodnotně, esteticky účelné z hlediska objektivních tendencí společenského vývoje. Dialektický poměr produktivního a reproduktivního je podmínkou racionální organizace, řízení tvůrčí činnosti. Možnost regulace tvůrčí činnosti je založena na tom, že racionální a účelná organizace reproduktivních operací je podmínkou vzniku produktivních aspektů činnosti a aktivizuje činnost ve všech jejích formách.

Jedním z významných předpokladů regulace tvořivosti jsou sociálně kulturní výsledky vývoje společnosti. V procesu konkrétní formy činnosti využívá subjekt existující poznatky, kulturní hodnoty, jakékoli produkty práce předchozích pokolení, které orientují subjekt a vedou k vytvoření nových hodnot. Autoři práce ukazují, že proces tvořivosti není striktně determinován, že subjekt činnosti si může vybírat z pokladnice regulativních prostředků ty, které nejvíce odpovídají jeho individuálním charakteristikám a konkrétní situaci. Místo přísné regulace využívá společnost heuristickou stimulaci tvořivosti systémem pružných heuristických prostředků.

Druhá kapitola velmi podrobně analyzuje heuristické formy regulace vědecké a technické tvořivosti. Autoři zdůrazňují, že existuje obsáhlá literatura věnovaná problematice regulace — obsahuje otázky výzkumu, projektování, výchovy, dále instrukce, rady, standardy, normativní doporučení, technologické mapky, programy, algoritmy řešení určitého typu úloh. Je však na čase založit nový výzkumný program normativního řízení tvořivosti. V různorodých metodách hledají autoři obecné zákonitosti, charakteristické pro sociální, vědeckou, technickou a uměleckou tvorbu. Podle jejich mínění plní regulativní prostředky funkci prostředníků, nástrojů k výrobě jiných produktů. Od materiálních nástrojů se liší tím, že jsou logickými konstrukcemi, zachycenými v jazykových výrazech, mají imperativní charakter, udávají určitý plán činnosti.

Autoři práce předkládají rozvětvenou klasifikaci „nástrojů“ organizace a stimulace tvořivosti. Považují za nutné vyčlenit: 1) univerzální prostředky, uplatňované při všech typech činnosti (světový názor, styl myšlení, ideové hnutí), 2) speciální prostředky, používané k metodickému řízení tvůrčích procesů (metody, způsoby, metodiky, heuristické principy, dovednost, zručnost), 3) zprostředkující formy, které se vytvořily na hranici mezi oběma skupinami (teorie jako regulativní prostředek, dílčí modely zkoumané a přetvářené skutečnosti, směr, paradigma, výzkumný program). Klasifikace předložená autory není jedinou možnou a absolutní. Je jedním z možných řešení aktuální problematiky regulace tvořivosti, nastoluje nové otázky významné pro další rozvoj filozofické teorie.

Prostředky regulace tvořivosti se neustále zdokonalují s rozvojem každé konkrétní formy činnosti člověka. Například zdokonalování vědecké činnosti je doprovázeno vývojovými změnami jednotlivých „nástrojů“ stimulujících produktivní činnost ve vědě. V podmínkách pronikavých změn objektů, subjektů a prostředků vědeckého poznání roste význam cílevědomého vytváření a aplikace základních regulativních prostředků vědy. Autoři práce analyzují historickou tendenci ve vývoji heuristických principů, metod, prvních metodických návodů. Jde ovšem jen o jeden z prvních nástinů této problematiky.

Podstatná část druhé kapitoly se zabývá moderními metodikami technické tvořivosti v aplikovaném výzkumu. Není to však pouhý empirický popis mnohokrát analyzovaných teorií, ale teoretický rozbor — zkoumání regulativních prostředků z hlediska jejich obecných znaků, strukturních prvků, identifikace určitého typu regulativů.

V uvedeném zorném úhlu je analyzován systémový přístup, synektika, metodika projektování E. Matchetta, sovětské metodiky tvořivosti. Přínosem práce je také to, že poměrně dobře známé metodiky tvůrčí činnosti jsou analyzovány z hlediska 1) světónázorových orientací, 2) strategických postulátů, 3) heuristických hypotéz a 3) metodických pravidel, což neomezuje monografii rovinou teoretického poznání, ale bezprostředně vyúsťuje v praktická doporučení. V tom je přínos autorů zvláště významný. Výsledky dosažené Dyšlevym a Jacenkovou lze už v této podobě aplikovat ve výzkumné a pedagogické činnosti. Zároveň zde vznikají otázky týkající se povahy jednotlivých metod a způsobů poznání, vyžadující další zpracování. Výzkumná a pedagogická praxe totiž ukazuje, že filozofické metodologické poznání dluží obsahově bohatou analýzu jednotlivých metod z hlediska jejich proměnlivosti v kontextu vyvíjejících se forem vědecké činnosti. Taková práce je podmínkou úspěšného řízení vědecké tvořivosti, její organizace a stimulování.

K označení podněcujících charakteristik regulace používají autoři pojem styl regulace. Rozlišují dva základní styly regulace tvůrčích procesů: regulaci heuristickou (A. F. Osborn) a regulaci direktivní (G. S. Altšuller). Kritická analýza těchto stylů regulace umožňuje dokázat, že univerzálním nástrojem tvořivosti je materialistická dialektika. Dialektická metoda orientuje a stimuluje pomocí určitých norem a pravidel k originálním závěrům a řešením, chrání před absolutizací heuristické nebo direktivní regulace.

Závěrečná kapitola se zabývá formováním teorie regulace. Podle názoru autorů dochází v současné době ke konstituování speciálního vědního oboru, který zkoumá zákonitosti regulace tvořivosti — heuristiky. Práce stručně analyzuje dějiny vývoje heuristiky, její sociálně praktické a teoretické předpoklady. Potřeba teorie regulace je podmíněna společenskými funkcemi, které regulativní prostředky plní ve společnosti a jejichž posláním je zprostředkovávat výrobu jiných produktů. Specifika regulativních prostředků spočívá také v tom, že vystupují v podobě logických struktur, znakových systémů, textů, které se neustále vyvíjejí podle konkrétních podmínek a typů činnosti. Regulativní prostředky mají logickou strukturu v zásadě odlišnou od jiných poznatků. Jsou projektem, programem, plánem činnosti. Autoři zdůvodňují nutnost zvláštní formy poznání orientovaného na vytvoření regulativů. Heuristické poznání je formou reflexe vědeckoteoretického vědomí a má několik rovin (neprofesionální metodická tvořivost, profesionální metodická tvořivost, samostatné metodické poznání vědecké tvořivosti). Výsledkem metodického poznání jsou metodické poznatky, které autoři označují jako praktické instrumentální vědění, zpředmětněné v logických nástrojích a projektech činnosti. Heuristika neformuluje heuristické strategie, nepopisuje různé normativní prostředky a metodické požadavky, které patří do sféry metodologické (metodické) činnosti. Úkolem heuristiky je formování teoretických předpokladů tohoto svérázného typu tvořivosti.

Závěrečná část knihy analyzuje kategoriální aparát formující se teorie regulace tvořivosti — heuristiky. Přestavba heuristiky na teorii metod a regulace předpokládá změnu úloh, funkcí a struktury této disciplíny. Heuristika pojatá takovým způsobem bude, podle názoru autorů, produkovat poznatky nutné k metodické tvořivosti, přemění se z vědy empirické v teoretickou vědu s vlastním systémem abstraktních objektů a kategoriálním aparátem. Monografie stručně charakterizuje základní pojmy heuristiky.

Celkově je kniha P. S. Dyšlevého a L. V. Jacenkové přínosnou publikací věnovanou filozofickým problémům tvořivosti. Kladně je třeba hodnotit nejen výběr a obsah analyzované problematiky, ale i způsob, jakým autoři řeší velmi složité a doposud málo rozpracované otázky řízení tvůrčí činnosti.

Určitý dluh knihy spočívá v tom, že sociální determinace tvůrčí činnosti je sice deklarována, avšak není blíže analyzována struktura a skutečný obsah sociokulturní podmíněnosti tvořivosti a její regulace. Domníváme se, že sociologické a sociálně filozofické souvislosti regulace tvorby jsou natolik významné, že by neměly chybět ani v sociologických, ani ve filozofických pracích. A právě taková analýza chybí v recenzované práci. Ovšem rozbor filozoficko-metodologických otázek provedený autory logicky vyúsťuje do formulace problémů sociologické povahy. Poznání jednoho z možných přístupů k metodologickým aspektům regulace tvořivosti může být východiskem při rozpracovávání sociologických momentů regulace, které jsou z hlediska potřeb společenské praxe velmi naléhavé.

Nikolaj Demjančuk

Mezinárodní kongres „Pohyb a sport v životě žen“

Ve dnech 17.–21. srpna 1987 se ve finské Jyväskylä uskutečnil mezinárodní kongres nazvaný *Pohyb a sport v životě žen*. Byl uspořádán v rámci oslav 150. výročí založení univerzity v Jyväskylä a jeho spoluorganizátorem byl mimo jiné i ICSS (International Committee for Sociology of Sport), který je současně jedním ze stálých výzkumných výborů ISA (International Sociological Association).

I když podle záměru organizátorů měl mít kongres víceméně interdisciplinární charakter, převažovaly referáty a diskusní příspěvky sociologického a sociálně psychologického zaměření. Během jednání zasedalo celkem 8 sekcí. Největší pozornost však byla soustředěna na osmou sekci, která byla oficiálním sympoziem ICSS a byla v ní soustředěna nejzávažnější vystoupení. Tato sekce byla nejpočetněji navštěvovaná posluchači a byl zde i největší počet vystupujících.

První den jednání zasedala pouze tato sekce, takže plnila současně úlohu *úvodního pracovního plenárního zasedání*.

Kongresu byla finskými oficiálními místy věnována mimořádná pozornost. Na zahajovacím zasedání vystoupila – kromě rektora univerzity a zástupců mezinárodních sportovních organizací – i ministryně sociálních věcí a zdravotnictví Finska H. Pesolová. Ve svém projevu zdůraznila mimo jiné obecně společenský význam problematiky, která je centrálním tématem kongresu, a vyzvedla přínos mezinárodní spolupráce k jejímu řešení.

Jednání kongresu se zúčastnilo 145 zahraničních odborníků a téměř 120 představitelů teoreticko-vědecké fronty, kteří se zabývají problematikou tělesné výchovy a sportu ze zorného úhlu především sociologie ve Finsku. Bylo předneseno více než 140 referátů, výzkumných zpráv a vědeckých informací. Hodnotit přínos kongresu k rozvoji zkoumání dané problematiky je (vzhledem k velkému množství přednesených příspěvků, jejich poměrně značné různorodosti i bohatosti diskusí na jednotlivých zasedáních) velmi složité. Kromě referátů a diskusních vystoupení, která soustředila pozornost především na teoreticko-metodologické otázky, byla prezentována i řada příspěvků informujících o výzkumech velmi často lokálního charakteru. (Šlo především o vystoupení účastníků pořádající země.) Pochopitelně se vyskytly různé teoretické přístupy, motivované různými filozofickými či obecně sociologickými východisky a podmíněné specifickou problematikou země či státu mluvčího. Přesto se však v řadě vystoupení objevily bezesporu teoreticky zajímavé a podnětné myšlenky, které velmi často vystihovaly problémy typické nejen pro sociologické postavení ženského sportu, ale měly i obecnější platnost. To se týká především referátů s metodologickým zaměřením. Řada referujících (i ze západních zemí) poukazovala na skutečnost, že velmi častým nedostatkem sociologie sportu (ale nejen sociologie sportu) je skutečnost, že přistupuje ke svému předmětu zkoumání (určité oblasti sportovního dění) jako k jevu existujícímu mimo ostatní – mimosportovní, sociální, společenské, politické, ekonomické a další souvislosti. Tím je možno získat nanejvýš popis struktury zkoumaného jevu, ale není možno postihnout příčiny a principy jeho fungování. Na tuto skutečnost poukazovaly ve svých vystoupeních například A. Hallová nebo M. Talbotová, která mimo jiné uvedla z metodologického hlediska velmi zajímavý projekt kombinovaného využití sociologických a psychologických metod při výzkumu jak v oblasti výkonnostního, tak i rekreačního sportu.

Nutnost akceptovat specifiku společenských funkcí ženy i specifiku jejich psychologického založení zdůrazňovaly téměř všechny referáty týkající se obecné charakteristiky jednotlivých oblastí ženského sportu. Především účastníci ze socialistických zemí zdůrazňovali nutnost užší spolupráce zejména se sociologií rodiny a sociologií práce, což umožňuje uchopit daleko širěji a komplexněji všechny souvislosti, v nichž ženy sportovní a tělovýchovné aktivity realizují.

Řada referátů a diskusních vystoupení se zaměřila na srovnání podmínek a společenských souvislostí „mužského“ a „ženského“ sportu. K této tematice vystupovali referující jak z vyspělých kapitalistických, tak i ze socialistických zemí. Většina z nich ve svých referátech ukázala, že muži mají optimálnější podmínky k pěstování sportu a tělovýchovy než ženy. Jen poměrně malá část referátů se zabývala hlouběji analýzou příčin této skutečnosti.

Svým způsobem velmi podnětný byl referát M. Sergejeva, V. Stoljarova a M. Gendina ze Sovětského svazu, který se zabýval úlohou matky ve fyzickém rozvoji

dětí předškolního věku. Autoři na poměrně velmi solidní faktické bázi ukázali, jak velký pozitivní význam má předcházející dobrá sportovní či tělovýchovná příprava ženy pro formování pohybového režimu dítěte, a tím i pro jeho celkový zdravý vývoj.

Další poměrně obsáhlou skupinu představovaly referáty, které se zaměřily většinou na empirické postižení specifiky postavení sportu a tělesné výchovy u různých věkových skupin žen. I když na toto téma bylo předneseno téměř 20 referátů a diskusních příspěvků, jejich teoretická východiska, stejně jako použité výzkumné metody a techniky, zpravidla vylučovaly možnost vzájemné komparace a obecnějších závěrů.

Obecné sociologickými charakteristikami a faktory, které ovlivňují participaci žen na sportovních činnostech, se ve svém vystoupení zabývala H. Bierstedtová z NDR. Zaměřila se především na analýzu postavení sportovních činností v životním způsobu žen v NDR, a to zejména ve vztahu k jejich pracovnímu zařazení. Této problematice byla věnována pozornost i v řadě dalších vystoupení. Referáty účastníků ze západních zemí však zdůrazňovaly především vliv obecně kulturních, etnických a podobných činitelů na sportovní a tělovýchovnou činnost žen. Zajímavosti nepostrádala ani vystoupení svým charakterem víceméně specifická. K nim patřil mimo jiné i příspěvek M. Kinnunenové, která věnovala pozornost analýze společenského postavení a úspěšnosti žen pracujících ve funkcích předsedkyň sportovních klubů. Ukázala, že ženy si v těchto funkcích počínají ve většině případů přinejmenším tak úspěšně jako muži. Přesto však, jak uvedla, je ve Finsku v těchto funkcích poměrně málo žen a pracují převážně v typicky „ženských“ sportovních odvětvích.

Svým způsobem bylo velmi zajímavé srovnání, jakým způsobem informují sdělovací prostředky (tisk, rozhlas, televize, včetně lokálních) o „mužském“ a „ženském“ sportu (referát M. Kleinové z NSR). Autorka vycházela především z empirické báze charakterizující sdělovací prostředky v NSR a v některých případech ilustrovala své úvahy na faktech získaných v Anglii. Ukázala, že různý rozsah i obsahové zaměření informací sdělovacích prostředků ve vztahu k „mužskému“ a „ženskému“ sportu formují i různé „veřejné mínění“ ve vztahu ke sportu mužů a sportu žen. To se pak opět projevuje v různém sociálně hodnotovém postavení „mužského“ a „ženského“ sportu. Z metodologického hlediska byl tento příspěvek zajímavý použitím sémantické analýzy nejen na tisk, nýbrž i na televizní a rozhlasové relace. Jak ukázala diskuse, je problematika působení sdělovacích prostředků na rozvoj sportu a tělovýchovy, především masové, dosud velmi málo zpracovávanou oblastí.

Převážná část referátů účastníků z kapitalistických zemí se zabývala analýzou sportovní a tělovýchovné činnosti žen ve vztahu k věkové, vzdělanostní, profesijní a etnické struktuře. Zejména velká pozornost byla věnována věkovým skupinám v období dospívání a v rané dospělosti. Přitom jistým společným jmenovatelem převážné části těchto referátů byly závěry ukazující, že sportovní a tělovýchovná činnost žen těchto věkových skupin má pozitivní význam pro rozvoj jejich osobnosti.

Určitou zobecňující analýzu ženského sportu v teoretické a metodologické rovině se zabýval ve svém vystoupení M. Klein (NSR). Zaměřil se především na rozbor víceméně standardních přístupů k sociologické analýze ženského sportu, které převládají v německé, anglosaské a francouzské sociologické literatuře. Ukázal na určité jednostrannosti, zejména pokud jde o převládající techniky a metody empirického výzkumu této problematiky. Dále provedl v jistém slova smyslu srovnávací analýzu různých úrovní ženského sportu. Velmi přesvědčivě ukázal, že neexistuje ani metodologická, ani teoretická spojitost mezi výzkumem masového rekreačního sportu žen na jedné straně a ženského výkonnostního vrcholového sportu na straně druhé. (Totéž lze v zásadě říci o sociologii sportu vůbec. Při analýze masového rozvoje sportovních činností se užívají jiné výzkumné metody než při analýze vrcholového a výkonnostního sportu.) (1) Tato skutečnost vede k tomu, že výzkumnému zachycení unikají širší společenské, ekonomické (ale i politické) souvislosti jednotlivých úrovní ženského sportu. (I tento závěr je možno zobecnit na celou sociologii sportu jako takovou.)

Téměř pro všechny účastníky kongresu byla do značné míry atraktivní vystoupení účastníků z Čínské lidové republiky. Jejich referáty se zaměřovaly na sociologickou analýzu ženského sportu v ČLR. I když z teoretického a metodologického hlediska

(1) Tato skutečnost mimo jiné působí určité komplikace i při koncipování jednotící teorie sociologie sportu jako odvětvové disciplíny i v marxistické sociologii.

se jedná o poměrně jednoduchá šetření zpravidla ve velkých sportovních kolektivech, byly to první informace o sociologickém výzkumu sportu v soudobé Číně.

Určitý obecnější pohled na ženský sport v Číně přinesl referát Y. T. Qian, nazvaný *Pohyb a sport v životě čínských žen: Včera, dnes a zítra*. Byla v něm věnována pozornost především historické komparaci, a to zejména ve vztahu k určitým významným mezníkům, jako byly první léta tohoto století a dále pak šedesátá a sedmdesátá léta.

Srovnáním postavení mužského a ženského sportu v Polsku se zabýval Z. Krawczyk. Ve svém vystoupení podal určité zobecněné výsledky z výzkumu, který byl realizován ve Varšavě v letech 1981–83. Přitom věnoval pozornost především identifikaci momentů, které odlišují postavení mužského a ženského sportu. Analogickou problematikou, avšak z poněkud jiného zorného úhlu se zabýval i F. Gras z NDR.

Shrnující přehled o současném vývoji především nemarxistické sociologie sportu byl obsažen ve vystoupení J. Lüscheny, který tvořil v jistém slova smyslu úvod k sympoziu ICSS. Autor zdůraznil, že sociologie sportu představuje dnes důležitou část sociologie a současně je jednou z nejzávažnějších součástí teorie sportu vůbec. V současné době se stále více posiluje její mezinárodní charakter. Přitom lze říci, že jestliže do šedesátých let převládaly převážně empirické výzkumy a studie popisného charakteru, pak v sedmdesátých a osmdesátých letech výrazně vzrůstá teoretická úroveň sociologie sportu. Objevuje se větší počet zobecňujících studií a od pouhého konstatování skutečnosti se přechází stále více k její analýze. V sedmdesátých a osmdesátých letech se používá i daleko širší škála výzkumných metod a technik. V následujícím období povede podle názoru referujícího rozvoj sociologie sportu stále více k integraci této speciální sociologické disciplíny do obecné sociologie, metodologicky bude kromě tradičních sociologických metod a technik stále více využíváno i obecně logické metodologie.

Za nejzávažnější úkoly, které stojí v současné době před teoretickou sociologií sportu, označil rozvoj vlastní teorie sociologie sportu a tělovýchovy jako relativně samostatné „odvětvové“ sociologie, a hlubší provázanost se současnou logickou metodologií vědeckých zkoumání. I když nelze základní úkoly sociologie tělesné kultury redukovat pouze na tyto dva, je nutno konstatovat, že jejich závažnost je nepopíratelná.

Jednání rozhodujících sekcí kongresu ukázalo, že zejména v zemích, kde se sociologie sportu rozvíjí již delší dobu, začínají i v této oblasti převažovat stále náročnější a fundovanější studie nad výzkumnými zprávami deskriptivního charakteru.

Sociologicky a sociálně psychologicky zaměřená vystoupení na sympoziu ICSS a ostatních sekcí kongresu ukázala, že většina odborníků pracujících v těchto oblastech zaměřuje svoji pozornost na hlubší a systematictější poznávání v celkové společenské funkci sportu na jedné straně, a současně i u nemarxistických teoretiků vzrůstají tendence k poznání a identifikaci příčin či determinujících činitelů, které rozhodujícím způsobem ovlivňují rozvoj sportu.

Posoudíme-li celkové zaměření referátů, vědeckých sdělení a charakter diskusí, které na kongresu probíhaly, je možno říci, že československá sociologie tělesné kultury v zásadě — pokud jde o obsahové zaměření a úroveň vědecké práce — udržuje s touto světovou špičkou krok.

Vladimír Čechák

СТАТЬИ

<i>Гулакова М.</i> : Рабочий класс и стратегическая линия ХУП съезда КПЧ.	113
<i>Рихтаржик К.</i> : Научные факты.	123
<i>Коллектив авторов</i> : Молодежь как фактор социального развития.	140
<i>Габал И.</i> : Восприятие искусства как элемент общественного воспроизводства жизни.	161
<i>Кучерак Й.</i> : Жизненный уровень — повышение, или развитие?.	182

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Дворжак П.</i> : К методическим вопросам создания фондов банка данных по исследованиям общественного мнения.	200
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Земан Й.</i> : В. Цирбес и кол., Философско-методологические исходные пункты общественных наук.	214
<i>Мансфельдова З.</i> : Трудовой коллектив и формирование личности.	216
<i>Демьянчук Н.</i> : П. С. Дышлевский — Л. В. Яценко, Регуляция творческой деятельности.	218

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Чехак В.</i> : Международный конгресс «Движение и спорт в жизни женщин».	221
---	-----

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1987, číslo vyšlo v březnu 1988.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 24; 1988 (6 issues) DM 124,—.

Table des Matières No. 2/1988

ARTICLES

<i>Huláková M.</i> : La classe ouvrière et la ligne stratégique du 17 ^e Congrès du Parti Communiste de la Tchécoslovaquie	113
<i>Rychtařík K.</i> : Les faits sociaux	123
<i>Collectif des auteurs</i> : La jeunesse comme facteur du développement social	140
<i>Gabal I.</i> : Perception de l'art comme élément de la reproduction sociale de la vie	161
<i>Kučerák J.</i> : Le niveau de vie — accroissement ou développement?	182

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Dvořák P.</i> : Sur les problèmes méthodiques de la formation des fonds de la banque des données dans le domaine des recherches de l'opinion publique	200
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Zeman J.</i> : V. Cirbes et al., Filozoficko-metodologická východiská spoločenských vied (Bases philosophiques et sociologiques des sciences sociales)	214
<i>Mansfeldová Z.</i> : Pracovní kolektiv a utváření osobnosti (Collectif de travail et formation de la personnalité)	216
<i>Demjančuk N.</i> : P. S. Dyšlevij — L. V. Jacenko, Регуляция творческой деятельности (Régulation de l'activité créatrice)	218

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Cechák V.</i> : Le congrès international „Exercice et sport dans la vie des femmes“	221
--	-----

Contents No. 2/1988

ARTICLES

<i>Huláková M.</i> : The Working Class and the Strategic Line of the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia	113
<i>Rychtařík K.</i> : Scientific Facts	123
<i>Collective of Authors</i> : Youth as a Factor of Social Development	140
<i>Gabal I.</i> : Perception of Art as an Element of the Social Reproduction of Life	161
<i>Kučerák J.</i> : Living Standard — Growth or Development?	182

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Dvořák P.</i> : Methodical Problems of Data-bank Funds Formation in the Area of Public-opinion Research	200
--	-----

REVIEWS

<i>Zeman J.</i> : V. Cirbes et al., Filozoficko-metodologická východiská spoločenských vied (Philosophical and Methodological Bases of Social Sciences)	214
<i>Mansfeldová Z.</i> : Pracovní kolektiv a utváření osobnosti (Working Collective and Personality Formation)	216
<i>Demjančuk N.</i> : P. S. Dyšlevij — L. V. Jacenko, Регуляция творческой деятельности (Regulation of Creative Activity)	218

NEWS AND INFORMATION

<i>Cechák V.</i> : The International Congress “Exercise and Sports in the Life of Women“	221
--	-----

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 2/1988

ABHANDLUNGEN

<i>Huláková M.</i> : Die Arbeiterklasse und die strategische Linie des 17. Kongresses der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei	113
<i>Rychtařík K.</i> : Wissenschaftliche Fakten	123
<i>Autorenkollektiv</i> : Die Jugend als Faktor der sozialen Entwicklung	140
<i>Gabal I.</i> : Wahrnehmung der Kunst als Element der gesellschaftlichen Reproduktion des Lebens	161
<i>Kučerák J.</i> : Das Lebensniveau — Wachstum oder Entwicklung?	182

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Dvořák P.</i> : Über methodische Probleme der Datenbankfondserrichtung auf dem Gebiet der öffentlichen Meinungserforschung	200
---	-----

REZENSIONEN

<i>Zeman J.</i> : V. Cirbes et al., Filozoficko-metodologická východiská spoločenských vied (Philosophisch-methodologische Ausgangspunkte der gesellschaftlichen Wissenschaften)	214
<i>Mansfeldová Z.</i> : Pracovní kolektiv a utváření osobnosti (Das Arbeitskollektiv und die Persönlichkeitsgestaltung)	216
<i>Demjančuk N.</i> : P. S. Dyšlevij — L. V. Jacenko, Регуляция творческой деятельности (Regulierung der schöpferischen Tätigkeit)	218

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Cechák V.</i> : Der internationale Kongress „Bewegung und Sport im Leben der Frauen“	221
---	-----